

IRODALOMTÖRTÉNETI
KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI

BALLAGI ALADÁR.

*

MÁSODIK ÉVFOLYAM.

HARMADIK FÜZET.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA.

1892.

TARTALOM.

	Lap
A Pannóniai Ének. <i>Széchy Károly</i>	273
A felsőmagyarországi kryptokálvinisták hitvitázó irodalmáról. <i>Ráth György</i> ...	310
Istvánffy Miklós históriája ismertetése és bírálatáról. <i>Kerékgyártó Árpád</i> ...	324
Eszterházy Pál nádor versei. (II. közlemény.) Közli <i>Dr. Merényi Lajos</i>	340
Adalékok Kocsi Csergő Bálint életéhez. <i>Mokos Gyula</i>	358

KRITIKAI ROVAT.

A protestáns pápens és a sajtó. Irta Ballagi Géza. <i>Széchy Károly</i>	373

ADATTÁR.

»Attila« a kutya-fajzat. XVI. századi olasz költemény. (II. közlemény.) <i>Ballagi Aladár</i>	379
Pápai Páriz Ferencz naplója 1649—1691. <i>Koncz József</i>	388
Farkas András Hódmezővásárhely pusztulásáról Kis Trója cím alatt írt művének költségeit kéri a város tanácsától s értesíti ezt a személyén esett bánatolmáról. <i>Szeremlei Samu</i>	398
Kazinczy Ferencz három levele. (1811, 1816, 1826.) <i>Szinyei Gerzson</i>	401
Hunfalvy Pál a Nagyszótárról. Két levél Moenich Károlyhoz. <i>Róna Béla</i> ...	408
Atilla bibliographiája. (II. közlemény.) <i>Ballagi Aladár</i>	410
Tompa összes műveiből kimaradt forradalmi vers. <i>Kara Győző</i>	430
Kérdés Zsombori László jegyzetei tárgyában. <i>Király Pál</i>	431
»A Philologiai Társaság és védnöke« stb.	432
Szerkesztői üzenetek.	432

Az Irodalomtörténeti Közlemények a Magyar Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából és kiadásában jelenik ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Szerk.

A PANNÓNIAI ÉNEK.

Ha az angolnak elég egyszerűen az *Idylls of the King* címűl, mégis azonnal mindenki tudja, hogy e király-idyllek a nemes Arthurról és ovagi hőseiről szólnak; ha a francia röviden csak a *Chanson d'Alexandre*-rel élhet, mégis rögtön mindenkinek eszébe jut, hogy az ének a hatalmas, világbíró Nagy Sándorról és regényes kalandjairól zeng; ha a német beérheti az általános *Wiener Meerfahrt* megjelöléssel, mégis egész közönsége érti, hogy a költői elbeszélés ama kedélyes bécsi polgárok tengeri útjáról regél, kik lerészegedve azt képzelik, mikép ájtatos zarándokokui ingó hullámokon, tántorgó hajón Jeruzsálem felé közelednek: nem tudjuk, miért kellene nekünk minél hosszabban, egész sorral fejeznünk ki a címet és majd a Pannónia megvételéről szóló éneket, majd a Pannónia megvételét tárgyazó történeti éneket mondunk, mikor a Pannóniai Ének is teljesen elegendő lehet, ha az irodalom nem ragaszkodik a régi czafranghoz. Ragaszkodni pedig annyival kevesebb az oka és joga, mert nem az ének eredeti címéről, csak egy bevett fölösleges szokásról van szó.

Mi az állítólag legrégebb történeti éneket egyszerűen és röviden csak Pannóniai Éneknek nevezzük és emlegetjük ebben a tanulmányban, melyet róla azzal a céllal adunk, hogy keresztül vizsgáljuk az egész irodalmat, mely vele már szinte százhusz esztendő óta foglalkozik: hogy mindenekelőtt kritikailag nyomozzuk az ének kiadásainak és másolatainak történetét, a teljesség vagy különösség kedvéért megérintve minden érdekesebb föltevést és következtetést; hogy aztán kritikailag kutassuk a szerzőnek nevét és életét, nemzedékének nyelvét és műveltségét, hogy mindezek eredményeként valahára, meggyőződésünk szerint, végleges megállapodásra és teljes bizonyosságra juthassunk. Tanulmányunkban a Pannóniai Ének irodalmának kezdetétől fogva nyomról-nyomra haladunk, mert úgy vesszük észre, hogy pár jóhiszemű, tekintélynek hódoló állításból a tévedések egész útvesztője támadt, melyből a kutatók vagy ki nem menekülhettek, vagy csak messzire való tétova bolyongással szabadulhattak, a nélkül, hogy a fáradságnak a siker megfelelt volna; vagy pedig önkényesen és erőszakosan egy határozott kijelentéssel vágták ki magokat, az ének szerzője és kora kérdé-

sének gordiusi csomóját mint valami kardcsapással oldva meg, a nélkül, hogy a kijelentés okokon épült volna.

Megkísértjük, hogy a tévedéseket tisztázva kiválogassuk, az irodalomtörténeti tényeket és okokat megállapítva úgy összegezzük: hogy a kérdést végre eldönthessük és a napirendről levehessük.

I.

Pray György, a nagynevű és szerencsés kezű kutató, ki tiroli katonai családbeli származása ellenére és hivatalos történetíró létére a magyar nemzeti dicsőség egyik legfáradhatatlanabb hirdetője volt, említette meg először ez éneket, a mikor régi magyar krónikásaink, különösen Béla király Névtelen jegyzője forrásairól értekezve, a hegedősök énekeit kellő értékök szerint méltatja.¹ Elismeri a nemzeti hagyomány élő erejét, a hegedős-énekek történeti becsét, minek erősségeként hivatkozik a Névtelennek önmagával való ellenmondására, hogy az előszóban megígéri, mikép a parasztok hazug meséitől és a hegedősök csácsogó énekeitől tartózkodni fog, mégis szaváról csakhamar megfélekedzik és a hegedősök hitelességére támaszkodik, sőt véleménye szerint a magyarok első dolgait egyenesen ezek énekeiből foglalja össze; hivatkozik Thuróczi kijelentésére, hogy a hét kapitány éneket készítettett magáról világi taps nyérése és nevök elterjedése végett, hogy mintegy maradékaik azokkal a szomszédok és barátaik között kérkedhessenek; sőt állítása szerint nemcsak nagyjainknak volt meg ez az erkölcsük, de a népek is egész az ő idejéig ősi szokása »in veteratus usus-a« maradt. Ennélfogva az a meggyőződése, hogy sok dolgot a nép-énekek vagy régi krónikák, melyek belőlük merítettek, őriztek meg; a mit neki, ha ugyan itt helyén volna, nem lenne nehéz megmutatnia XIV-ik századbeli magyar énekből, a mely még régiebből keletkezett, a mint nemcsak a helyesírás, de a rhythmus és szerkezet nyersége is bizonyítja.²

Pray György nem mondja, hogy mi a címe és tartalma ennek a XIV-ik századbeli magyar éneknek, de a vonatkozásból kitetszik, hogy eleink régi történetével foglalkozott. Révai Miklós az első, ki azt Elegyes Versei toldalékában kiadja s néhány bevezető sorral megvilágítja.³ Utal Pray megfelelő helyére, hivatkozik Cornides nevére, kitől ez éneket kapta, kívül viszont Pray közölte; így kétségtelen annak azonossága. Révai egyszersmind kifejti, hogy több író bizonyága szerint őseinknek hegedősei voltak, kik vitézi tetteiket megénekelték s lakomáikon őket ez énekek előadásával

¹ *Pray György*: Dissertationes historico-criticae in Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum. Vindobonae, 1774. 75. l.

² *Pray György*: Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum. Vindobonae. 1774. 75—76 l.

³ *Révai Miklós*: Elegyes Versei. Pozsony, 1787. 273. l.

gyönyörködtették: ilyen lehetett ez a régi maradvány, eredetileg *gót* betűkkel írva, melynek használata a XIV. század vége és a XV. század eleje közt eső időre mutat. Az ének tartalma — az ország elfoglalása a tótoktól. Régi ismeretes monda; nemcsak krónikáink emlegetik, de a nép ma is beszéli, sőt Révai megfestve is látta Bécsben, a kép alatt latin distichonokkal és magyar párverssekkel elmondva állt az egész történet:

Ím lásd a szép kövér fehér szepe kantzát,
A Tótok vezetik, mint menyasszony Mantzát,
Melylynek, midőn láták, megkedvellék tántzát,
Ugy drága szerszámú nyergét, fékét, lántzát.

Magyarok ajánlják Tótok királyának,
Melylyért földét, vizét, s fűvét országának
El is harátsolá, Tót birodalmának
Így lőn vége árán egy hitván kantzának.¹

Révai kettős szöveggel, de cím nélkül közli az éneket, eredeti írás szerint, már a miként hallomásból megállapíthatta, és mindjárt alatta, hogy vers versnek könnyen megfeleljen, úgy a mint azt olvasni kell, holott pár javítást, illetőleg változtatást is ejtett; de a leghomályosabb szakasz olvasása és értelmezése végett némely utóbbi kérdéssel, már a nyomtatás után, Cornideshez fordult, ki viszont Praynak írt. Pray levele, melyet Szilády Áron idéz és 1785-re tesz,² annyira összefügg a Cornides válaszával, hogy kétségtelenül egy időből való; minthogy pedig a Cornides válasza 1787 augusztus 6-ról kelt,³ a Pray sorainak is ebben az esztendőben, valamivel előbb, kellett kelniök.

»Az éneket, úgymond Pray, melyről Révai tudakozódik, néhai Subich, királyi ügyigazgató közölte velem, ki azt állította, hogy *gót* betűkkel volt írva. Hogy a homályos helyet Neked fejtegessem, elhagyom, mert sohasem soroltam magamat a régi írás avatottaihoz.« Mire aztán Cornides megfelelt Révainak. Válaszából nyilván kitet-

¹ Szilády Áron: Régi magyar költők tára. II. k. 372. lapon: »Cantilenam, de qua cl. Révai quaerit, communicaverat mihi defunctus caesarum regalium Director Subich, dum Posonii degeret, qui mihi affirmavit, gothico caractere fuisse exaratam. *Locum obscurum* tibi explicandum relinquo, ego enim nunquam me *antiquariis* accensui.«

² Felsőmagyarországi Minerva. I. 1582. lapon: »*Quaeris* ex me, quomodo cantilena illius hungaricae, de ingressu Hungarorum, quam a Cl. Pray olim acceptam tecum communicaveram, versiculus 34 legendus exponendus sit Insipidus profecto hic verborum lusus est, per quem *obscuritas* maxima sensui affunditur. Quid enim, obsecro, significat chekewnek? quid el fel thethewnek? Oedipum coniectorem deposcunt; ego vero Davus sum, non Oedipus. Tu ista me longe melius, felicisque extricabis, ut qui in hoc studiorum genere versatissimus es, . . .« Tudományos Gyűjtemény. 1833. f. II. k. 90. l.

³ Révai Miklós: Elegyes Versei. Pozsony, 1787. 274. l.

szik: hogy melyik a homályos hely, melyet Pray érint. »Tudakozódol tőlem, szól a többi közt, hogy ama magyar éneknek, a magyarok bejövételéről, melyet egykor Praytól kapva veled közöltem, 34-ik szakasza miként olvasandó és értelmezendő. Az ének egy kézíratos codexből került elő, melynek barát-gót írása a XV-ik század elejére vagy a XIV-ik végére mutat.« Majd beszövi az illető versszakot és röviden megmagyarázza a Kelemlfwld, Cheche és Thetem neveket, mikkel a kelenek, chekewnek és el fel thethenek összetartozik és betűrimmel összejátszik; de a két utolsó ige megoldása véleményeként Oedipust követel; ő pedig Davus és nem Oedipus. »Te azokat — mondja — sokkal jobban és szerencsésebben föl fogod fejteni, minthogy az efféle tanulmányokban igen jártas vagy.«

Révai ezt a magyarázó levelet ismételve fölhasználja, úgy abban a dolgozatában, melyet e szókról a Schedius német közlőnye számára írt;¹ valamint abban az irodalomtörténeti vázlatában, mely utána kiadatlanul maradt, s melyben az ének korát is Cornides jelzése szerint állapítja meg.² Cornides pedig ezt az adatot Praytól nyerte. Mert alig értesült az ének létezéséről, már 1774 december 16-án Maros-Vásárhelyről Prayhoz fordult. Figyelmébe ajánlva egy fiatal embert, ki neki mindent másolni kész, arra kéri a legbuzgóbb kéréssel, hogy válogassa ki számára, a miket ígért, a régi magyar naptárakat, ama XIV-ik századbéli magyar éneket, melyet Értekezéseiben fölemlített, meg ha oly oklevelei volnának, melyeket ő használhat, — s irassa le.³ S barátja, kinek Cornides ivekre terjedő másolatokat, kivonatokat s egyéb tudományos adalékokat írogat össze, az igazi kutató fáradhatatlan szorgalmával és széles irodalmi ismeretével, már 1775 február 5-én kelt pozsonyi levelében megígéri, hogy az ének lemásolásáról gondoskodik.⁴ De csaknem egy esztendő telik el, minden egyéb munka és tanulmány között, hogy a régi versre hiában vár; ismételve megsürgeti tehát Pray Györgyöt. Sziráki levelében, 1775 december 19-ről, még inkább csak odavetve kérdi, hogy a XIV-ik századbéli magyar éneket mikor kapja meg;⁵ de már január 13-iki pesti soraiban kétszer is reátér, hogy azt elküldeni ne legyen terhére, hogy róla s az elküldendő magyar versről ne feledkezzék el, ha lehet, az első alkalommal írja le.⁶ Pray a hathatós sürgetésnek engedve, 1776 január 18-diki pozsonyi levelében csakugyan elküldi. »Előbbi sora-

¹ *Zeitschrift von und für Ungern.* 1805. V. k. 571—578. Magyarul Toldytól a Minerva imént idézett helyén.

² *Tudományos Gyűjtemény.* 1833. f. II. kötet, 89—90. l.

³ *Codex Epistolarum* Danielis Cornides ad Georgium Pray. 63. l. A budapesti egyetemi könyvtár birtokában.

⁴ *A magyar nemzeti muzeum* kézírattárában, Horvát I. másolatában: *Jegyzések*, 1803.

⁵ *Codex Epistolarum* Danielis Cornides ad Georgium Pray. 101. l.

⁶ *Codex Epistolarum* Danielis Cornides ad Georgium Pray. 109, 110. l.

mban megírtam, mondja kísérő levele, hogy a magyar éneket a többivel együtt, a mit megígértem, el fogom küldeni: de minthogy sürgetsz, ime, éppen azzal a helyesírással, a melylyel azt kaptam.«

Majd következik a vers, és utána a fölvilágosítás:

»Igy van vonásról vonásra az ének, melyet hogy nagyságos Subich úr, most itélőmester, egy barát-gót jellemű, tehát a XV-ik század elejéről vagy a XIV-ik század végéről eredő kéziratossal codexből maga másolt, előttem bizonyította.«¹

Cornides örömmel és hálával fogadta az éneket. Már tíz nap mulva, 1776 január 28-ról megírja Praynak, hogy érette annyira hálásnak vallja magát irányában, a mennyire csak embernek hálás lehet. »Nincs is semmi — úgymond — a mit Neked viszont meg ne csináljak, mind a legkészségesebben, mind a legörömebb. Parancsolj alkalmilag, mindenem mindig rendelkezésedre áll. A te éneked pedig mind tartalmi jelessége, mind régi magyar költészeti jelleme miatt annyira tetszik nekem, hogy semmi nála jobban. Sőt az a meggyőződés, hogy ez a hegedősök csáscsogó énekei közül való, melyeket Béla király Névtelen jegyzője emleget.« Aztán meg-érinti, hogy királyaink alatt III. Endre idejéig voltak hegedősök, udvari költők, a mit ő oklevelileg is kimutatott; de nem kétli, hogy az efféle mulattató emberek tovább is fentartották magokat, sőt hogy elszórva több ily ének nyomának is kell lennie.«²

Ime, a Pray és Cornides levelezésének nagy halmazából, a mi a Pannóniai Ének irodalmának bevezetéseként vehető. Itt a kor első megállapítása, melylyel teljesen megegyezik, szóról-szóra ama Pray-másolat korjelzése, mely a nagynevű történettudós kéziratok közt a budapesti egyetemi könyvtár birtokában fenmaradt, mely illető jegyzetével kétségtelenül az ő kezétől ered, noha nagyobb, erősebb betűkkel van írva, de az ő jellemzetes vonásaival. Ennek jegyzete így szól: »Kéziratossal codexből, melynek jelleme barát-gót, tehát a XV-ik század elejéről vagy a XIV-ik végéről.«³

Már most mi következik ebből? Nem egyéb, mint hogy a Pannóniai Ének korának alapvető meghatározása Prayra vihető vissza, a ki elég szerényen megvallja, hogy sohasem sorolta magát a régi írás avatottaihoz; ennél fogva meggyőződésében, melyet az ének készültéről alkot, nem valami állhatatos. Mert hiszen előbb, nemcsak Értekezéseiben, de még első levelében is XIV-ik századbelinek mondja, egy esztendővel később, a mikor más kezébe

¹ A magyar nemzeti muzeum kéziratárában, Horvát I. másolatában: *Jegyzések*, 1803.

»Ita de apice ad apicem Cantilena habet, quam magnificus Dominus Subich, nunc Protonotarius se ex Ms. Codice Characteris monastico-gothici, *itaque* saeculi XV inchoantis, aut exeuntis XIV. exscripsisse *mihi* testatus est.«

² *Codex Epistolarum* Danielis Cornides ad Georgium Pray. 115. l.

³ *Pray György kéziratok*, 53. k. 213. lapon:

»Ex Codice Ms. cuius character est monastico-gothicus, *itaque* saeculi XV. inchoantis, aut XIV. exeuntis.

bocsátja, már a XIV-ik és XV-ik század között ingadozik; a min Cornides nemcsak fenn nem akad, de minden kritikai elemzés nélkül elfogadja azt, sőt a darabot a Névtelen emlegette hegedős-énekek közül valónak hiszi, meglepetése és lelkesedése annyira elragadja. Pray nem is késik, 1776 február 13-án kifejezni abbéli nagy örömét, hogy az ének társának annyira tetszik.¹

Az ő kijelentéséből nyilván kiviláglik, hogy Subich csak a maga másolatát közölte vele, hogy az ő példánya csak annak a mássa: csodálatos mégis, hogy ez a Pray leveleivel és vallomásaival egyetemben teljesen feledésbe merült, s mind Toldy a maga különböző fejtegetéseiben,² mind Szilády az ének mélyreható földolgozásában két önálló kéziratról, a *Pray* budapesti és *Subich* marosvásárhelyi másolatáról beszél;³ míg később, három év múlva, Szilády visszatérve reá, azt a kijelentést teszi, hogy az eredetit csak Subich látta.⁴

Igen, a mennyiben a Pray és Subich másolatáról van kérdés, annyiban kétségtelenül igaz; de rögtön utána vetjük, hogy a marosvásárhelyi kézirathoz *Subichnak semmi köze*. A tévedés onnan eredt, hogy Toldy nem tudva a Pray nyilatkozatáról, nem figyelve a marosvásárhelyi másolat befejező záradékára, vagy talán az nála meg se volt, egyedül a Teleki-könyvtár jegyzékének akadémiái példányából következtetett;⁵ hiszen könnyen valószínűnek tetszik, hogy Budapesten és Maros-Vásárhelyen, az ország két oly távoleső részében, mely még nem valami rég is két külön ország városa volt, két önálló kézirat lehet. Szilády pedig megbizott a Toldy hitelében, sőt tovább fűzte az okoskodást. »Prayn kívül a codexet — úgymond — azok közül, a kik kiadták vagy lemásolták, legfeljebb Subich láthatta. Hogy valósággal látta s arról másolt, ez inkább kétséges, mint valószínű. Toldy ugyanis azt mondja, hogy a két másolat »mindenben megegyezik«. Ha ez így van, a mint hogy Toldy szavára elhithetjük, azon esetben csaknem bizonyos, hogy Subich a Prayéről másolt.«⁶ S ez az okoskodás látszólag teljesen helyes, mert az irodalmi kutatásairól ismeretlen leíró s a nagynevű és szerencsés kezű történetíró közül természetesen mindenki a Pray elsőségére és érdemére gondol. De a mint később Szilády is helyreigazítja, itt megfordítva áll a dolog.⁷

¹ *A magyar nemzeti muzeum* kéziratárában, Horvát I. másolatában: *Jegyzékek*, 1803.

² *Toldy Ferencz*: A magyar költészet története. Pest, 1867. 86. l. Az ó- s középkori magyar nemzeti irodalom története. Pest, 1862. I. k. 185. l.

³ *Szilády Áron*: Régi magyar költők tára. I. k. Budapest, 1877. 227. l.

⁴ *Szilády Áron*: Régi magyar költők tára. II. k. Budapest, 1880. 372. l.

⁵ *Toldy Ferencz*: Az ó- és középkori nemzeti irodalom története. Pest, 1862. 185. lap.

⁶ *Szilády Áron*: Régi magyar költők tára. I. k. Budapest, 1877. 227. l.

⁷ *Szilády Áron*: Régi magyar költők tára. II. k. Budapest, 1880. 372. l.

Már most, ha a marosvásárhelyi másolathoz Subichnak semmi köze, honnan került, kinek révén a mi énekünk a Teleki-könyvtárba?

E kérdésre elég válaszul szolgálhatna a Teleki-ház nemes bőkezősége és fejedelmi áldozatkészsége a közoktatás és művelődés, tudomány és irodalom fejlesztése érdekében, azzal a föltevessel, hogy valamely tagja megszerezte azt; de teljesebb és szabatosabb feleletet akarunk adni.

1759-ben a Teleki-ház három fiatal tagja: *Ádám*, a Teleki Ádám és Thoroczkay Klára fia, *József*, a Teleki László és Ráday Eszter fia, és *Sámuel*, a Teleki Sándor és petki Nagy Zsuzsánna fia, Mária Terézia királyasszony engedelmével külföldi tanulmányútra kelt.¹ Nemcsak a rokon kötelék, a vérség erejénél fogva, de a hazának szeretete, a világlátásnak vágya, az ismeretek és tapasztalatok gyűjtésének nemesebb törekvésével egyesítette szívöket. Az utazás eszméje minden valószínűség szerint a József lelkében fogant, talán éppen a jeles Bod Péter példájától és befolyásától ihletve, kinek oldala mellett Magyar-Igenben három évet töltött magasabb theologiai, hazai történeti és bölcséleti tanulmányok végett.² Tizenkilencz éves korában, e tanulmányok végeztekor, apjával Bécsbe rándult, hol úti szándéka megért s két esztendő múlva, 1759-ben, megvalósult. A kis társaság bejárta Helvéciát, Belgiumot, Német- és Franciaországot, s nemcsak a társadalmi szokásokat és politikai intézményeket kísérte figyelemmel, de a régiségeket, műemlékeket és könyvtárakat is nagy érdeklődéssel szemlélte és tanulmányozta, sőt a baseli és leydeni egyetemet szorgalmasan is látogatta.³ A hosszú és komoly tanulmányút nemesítő és gyümölcsöző lett, mert a kis társaság minden egyes tagja mélyen bevészte nevét a későbbi emberöltők emlékezetébe.

Ádám, ki dobokai főispán, kormányzékai tanácsos, majd Kolozs, Torda és Közép-Szolnok megyék helytartója volt, a magyar költészetet művelte szerény tehetséggel, de lángoló hazafisággal. Mi, a mai boldogabb idő gyermekei, kik nemzeti nyelvünk egyetemes virágzására és minden egyes irodalmi diadalára gyönyörűséggel és büszkeséggel gondolunk, mindig hálásan fogjuk emlegetni nevét, — nem az *Emlékeztető Oszlopért*, melyet őszinte érzéssel és könnyű verseléssel felesége dicsőítésére áldozott, nem is a *Cid fordításáért*, melylyel a nagy francia tragikust velünk megismertette: de annak lelkes előszaváért, melyben a nemzetietlenség szomorú napjaiban a mily éles fölháborodással panaszkodott ama megfélekedettek ellen, kiknek hibás és közönséges szokása, hogy a maga nyelvét nem tudja, vagy ha tudja is, semmit jónak, szépnek ne állítson, valami magyartól vagy magyarul készítettett, s így idegen s kölcsönzött tollakkal büszkélkedvén, a magáét elhullassa: épp oly meleg föl-

¹ *Bajza József*: Összegyűjtött munkái. II. k. Pest, 1851. 62. l.

² *Bajza József*: Összegyűjtött munkái. II. k. Pest, 1851. 62. l.

³ *Ugyanaz*: Ugyanott.

buzdulással ajánlotta az idegen nyelvek és könyvek becsülése mellett, a nemzeti nyelvnek tanulását és nemzeti irodalomnak becsülését.¹

József 1767-ben, kivánsága és folyamodása nélkül, egyenesen Mária Terézia elhatározásából az erdélyi királyi tábla bírása levén, Erdélybe költözött,² hol csakhamar megismerkedett *Cornides Dániellel*, ki itt abban az időben a tudományáról híres Dániel Polyxena, b. Wesselényi István özvegye gyermekeinek nevelője és a kolozsvári ev. ref. főiskola német nyelvi tanára volt. Úgy látszik, hogy ez ismerkedésből mélyebb vonzalom támadott, mint rendszeren a hatalmas főúr és egyszerű professor között támadni szokott. Mert Teleki Józsefben igaz becsülés élt minden tudomány és minden tudós iránt, hiszen a külföld számos jelesével levelezett. Cornidest is csakhamar megszerette és nagyrabecsülte, úgy hogy már 1766-ban, a mikor a fiatal Teleki Lajossal, a Teleki Lajos és iktári Bethlen Katalin fiával, Olaszországba indul, Cornides is vele utazik, kinek klasszikai tudománya, történeti ismerete, németföldi jártassága és összekötöttese előnyére válhatik.³ S ettől az időtől fogva ez érdemes tudósunk élete, egészen haláláig, összeszövődött a Teleki József családja történetével. Mert előbb a gróf titkára lesz, majd házi nevelője, s bár 1784-ben a magyar királyi tudomány-egyetemen a diplomatica és heraldica tanszékét nyeri el, az egyetemi könyvtár őrségével együtt, két tanítványával, Teleki Józsefnek László és István fiával, egy évi szabadságidőre mégis Göttingába megy, hol az akadémia ülésében, 1785 szeptember 10-én, a magyarok ősi vallásáról értekezik, majd hazatérve két esztendeig előad és 1787 október 4-én Pesten elhal; de életének és munkásságának egyik főeredménye, a hazai történetre vonatkozó gazdag gyűjteménye Teleki József birtokába jut. A gróf ezer aranyon vásárolja meg.⁴ Maga is író és tudós, bár a békési és ugoctai főispánságot, s pécsi tanterületi főigazgatóságot férfias erélylyel vezet, szívesebben merül magán-tanulmányába, mint a közhivatal gondjaiba; francia értekezése az erős lelkek gyöngeségéről a vallástalanság ellen oly magvas bölceleti fejtegetés, hogy egy Rousseau akart új kiadására vállalkozni; emlék-verse testvérének, gróf Thoroczky Zsigmond-nának halálára annyi mély érzést és mély gondolatot lehell, hogy egy Bajza elismeréssel emlegeti;⁵ beszédei tanult és gondolkodó főre vallanak. Tetemes könyvtára, melyet László fia örökölt és 30000 kötetre növelt, ennek özvegye és örökösei ajándékként a magyar tudományos akadémia tulajdona lett, sőt a derék ado-

¹ *Gróf Teleki Ádám*: Czid, melyet hajdan Korneille Péter francia nyelven készített. Kolozsvár, 1773. III. 1.

² *Bajza József*: Összegyűjtött munkái. II. kötet. Pest, 1851. 54. 1.

³ *Bajza József*: Összegyűjtött munkái. II. k. Pest, 1851. 63. 1.

⁴ *Nagy Iván*: Magyarország családai. XI. kötet. Pest, 1865. 92. 1.

⁵ *Bajza József*: Összegyűjtött munkái II. k. Pest, 1851. 74. 1.

mányozók még gyarapítására és az ő fizetésére is alapítványt tettek.¹

Sámuel hármok közül a hivatali pályán legfényesebben emelkedett. Előbb küllői főispán és erdélyi kormányiszéki tanácsos, majd II. József királyi biztosa és főispáni helytartója a nagyvárad kerületben, a hajdúk helyettes főkapitánya, aztán magyar alkanczellár és máramarosi főispán, végre erdélyi főkanczellár és bihari főispán: de mind e sokszor viharos állásnak érdekei és fáradalmi közt kora ifjúságától élte alkonyáig, *64 esztendőn* keresztül, legerősebb becsvágya és legállandóbb szenvedélye — könyvtárának gyarapítása s ezzel közvetve a hazai tudomány és irodalom előmozdítása. Tizenkilencz esztendő, mikor külföldi útjára kél, s itt fölgyulad benne a tudományok szeretete és föllángol lelkében valami csodálatos tűz, hogy a legjelesebb könyveket nemcsak nagy fáradsággal és bármilyen költséggel megszerezze, de azokat a messzi eső honba haza is szállíttassa; s ettől az időtől fogva soha semmi helyen semmi alkalmat el nem mulaszt, hogy könyvei gyűjteményét Európa minden zugából szaporítsa. Sem életének változásai, sem az országok nagy távolsága, sem egyéb roppant nehézségek el nem csüggeszthetik, hogy szinte erején, vagyonán és tehetségein felül minden szorgalmat és fáradságot arra ne fordítson. Ezt a szorgalmat és áldozatot azon szándékkal hozza meg, hogy a könyvekben sanyló haza hasznára munkáljon; s valahányszor hivatalos gondjai engedik, maga is a minden idők mívelt lelkének emlékeiben gyönyörködhessek.² S csakugyan oly könyvtárt szerez össze, mely az ő idejében nálunk szinte egyetlen. Kazinczy Ferencz szerint 800.000 forintot áldozik reája.³ Meghozatja és leiratja a különböző intézetek czimtarait, figyelemmel kíséri a kisebb-nagyobb gyűjtemények árveréseit.⁴ Maga vagy megbizottja sehonnán el nem késik. Természetes, hogy szemmel és nyilván tartja a Teleki József könyves házáat is. Sőt maga, élte deléről lefelé haladva, teljes szakjegyzéket készített és nyomat, melynek egyes kötetei 1796, 1800 és 1811-ben jelennek meg, kiegészítő pótfüzete pedig az újabb szerzeményekről, halála előtt három évvel, 1819-ben.⁵ S ez egész könyvtárt hitbizományul Maros-Vásárhelyen állítja föl családja számára, de a közönség használatára is, gondoskodva egyszersmind kellő tőkéről a gyűjtemény gyarapítása és az ő fizetése végett. Melegen szereti az irodalmat, éppen e czimen a göttingai, jenai, varsói tudományos akadémiák tagja; s Janus Pannoniusnak, kit a családi hagyomány a maga nemzetségébe számít, költői maradvá-

¹ *Nagy Iván*: Magyarország családai. XI. kötet. Pest, 1865. 93. l.

² *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki* de Szék Pars prima. Viennae, 1796. 28—31. lap.

³ *Kazinczy Ferencz*: Erdélyi levelek. Budapest, 1880. 366. l.

⁴ *Koncz József* szíves értesítése szerint.

⁵ *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki* de Szék Pars quarta novas accessiones ad tres priores partes complexa. Viennae, 1819.

nyaiból teljes kiadást rendez;¹ s az erdélyi nyelvművelő társaságot, mikor újra megmozdul, örömet támogatja, noha 81 éves öreg. »Én minden alkalmatosságot, írja Döbrenteynek 1820 január 23-ról, jó szívvvel elfogadok, hogy az úr jó igyekezeteinek elélegelésekben irántam levele által jelentett bizodalmanak a lehetőségig megfelelhessenek.«² Két esztendő múlva hal el.

Ime a fonál, mely Cornidestől Teleki Sámuelig elvezet. A nagyeszű és sokismeretű tudós a Teleki-házzal benső összeköttetésben állt, a míg élt, gyűjteménye ennek birtokában maradt, a mikor elhalt. Mi természetesebb, mint hogy Sámuel is ösmerte; sőt levelezett vele, az irányában való vonzódásnak és becsülésnek annyi közvetlenségével, hogy az nemcsak Cornidest tiszteli meg, de még inkább a nemes grófot magasztalja, mert hangja közvetlenségében a haza és tudomány igaz szeretete szólal meg.³ Mind a kettő gyűjtő levén, egyik szakember, másik műkedvelő, a mester és tanítvány ragaszkodásával csüng egymáson. Teleki Sámuel, mikor szólejében érmet talál, siet Cornidesnek elküldeni, ha talán e föld őstörténetére világot vetne;⁴ mikor unokahuga lónai menyegzőjén a legnagyobb örömet érzi, örömét még fokozni bírja, hogy oda Cornidestől levele jó.⁵ S Cornides e megtisztelő szivesség és bizalmasság tudatában gróf Teleki Ádám révén levelet intéz hozzája, hogy szolgálatába lép, mit a gróf őszinte örömmel fogad és válaszában megígéri, hogy mihelyest dolga és helyzete rendeződik, oly állást biztosít magánál számára, mely érdemeihez és tehetségeihez a legméltóbb és mellette a legtisztességesebb lesz.⁶ Annyival inkább sajnálja, mikor Cornidest, ki szavához hű maradt, nem fogta szaván, sőt valami félreértés következtében elveszti. Bevallja, hogy beszélt róla gróf Teleki Józsefnek, dicsekedett az ő barátságával, valamint benne a jó fogással; de azt nem mondta, a mit neki tulajdonítottak; esküszik, hogy az örömon kívül dicsőségének is tartotta volna, ha oly jellemű és tehetségű embert, mint Cornides, bir vala házában.⁷ Majd megköszöni udvarias figyelmét, hogy tudatja vele Teleki József meghívását, újólág ő is följánlja házát, asztalát,

¹ *Bajza József*: Összegyűjtött munkái. II. k. Pest, 1851. 86. És *Kazinczy Ferencz*: Erdélyi levelek. Budapest, 1880. 108. l.

² *Döbrentey Gábor*: Kiadatlan Naplójegyzései II. kötetében, gróf Kun Géza tulajdona.

³ *A magyar tudományos akadémia* birtokában 11 francia levele van Cornides levelezésének gyűjteményében, 1764-től 1781-ig. Jelzete: 202. Sz. II.

⁴ *Teleki Sámuel Cornideshez*, 1764 ápril 1-én. A magyar tudományos akadémia birtokában.

⁵ *Teleki Sámuel Cornideshez*, 1764. október 24-én. A magyar tudományos akadémia birtokában.

⁶ *Teleki Sámuel Cornideshez*, 1765 december 8-án. A magyar tudományos akadémia birtokában.

⁷ *Teleki Sámuel Cornideshez*, 1766 április 18-án. A magyar tudományos akadémia birtokában.

az ő kis könyvtárát és ígér fizetésül 100 rajnai forintot évenként.¹ Cornides a Teleki József föltételeit fogadja el, de Sámuellel való jó viszonya tovább is megmarad. Nem egyszer küld neki könyveket jemásolás végett.²

Valjon a Pannóniai Ének másolata még az ő idejében, vagy már csak halála után került-e Teleki Sámuel birtokába? Azt biztosan meg nem mondhatjuk: *bizonyos csak az*, hogy a Cornides példányáról készült s ma a könyvtár egy vegyes colligatumába van kötve.³ E colligatum az éneken kívül magában foglalja még Peucer Gáspárnak, a XVI-ik század e szorgalmas tudósának, ki Bautzenben született, Wittenbergában tanult, s ott Melanchton veje, válogatott leveleinek kiadója, majd előbb, 1554-től a mennyiség-, később 1560-tól az orvosi tudomány tanára lett, érdekes beszédét a várnai vészről, 1563-ból,⁴ aztán a magyar evangélikus egyház vázlatos történetét 1700 elejéig, a csehországi huszita háborútól s a husziták magyarországi letelepedésétől fogva egészen a Leopold korabeli üldözések rövid rajzáig;⁵ továbbá Melanchton három levelének kivonatát Levelezése második kötetéből, és pedig az első levél Eperjes város férfiaihoz és tanácsosaihoz szól 1554. október 3-ról, a második Lauterwaldt Matyás ellenvetéseire felel a wittenbergi egyház és egyetem nevében, a harmadik Perényi Péterhez van intézve, 1545. márczius 25-ről;⁶ végre magában foglalja néhány oly bibliai mondásnak és történetnek, melyek Magyarországon nagy emberek tiszteletére vert érmeken találhatóak, rövid tervezetét Schlegel Keresztélytől. A szerző a mondásokat és történeteket a bibliai könyvek sorozata szerint rendezi, az érmekről szó szerint lemásolja, egyszersmind megadja minden érmenek súlyát és anyagát is.⁷ Különbén az egész nem egyéb, mint egyszerű kivonat Schlegel nagy munkájából, mely 1703-ban, Jenában került ki a sajtó alól.⁸ Az egész colligatumban, mely írott és nyomtatott művek másolata, semmi jegyzés, hogy ki és mikor gyűjtötte és köttette össze; de annyi kétségtelen, hogy nagyobb része gróf Teleki Sámuel jegyzékének megjelenése után jutott a könyvtár birtokába, mert abban a colligatum darabjai közül egyedül a második és utolsó, a Pannóniai Ének és Schlegelféle tervezet fordul elő; ez a kettő tehát már 1811-ben a gróf kezei közt volt.⁹

¹ Ugyanaz ugyanott.

² *Teleki Sámuel Cornideshez*, 1771. november 2-án, 1774. január 24-én, 1781 november 26-án. A magyar tudományos akadémia könyvtárában.

³ *Koncz József* szíves közlése szerint. A colligatum könyvtári száma: 3548.

⁴ *Colligatum* 1—44. l.

⁵ *Colligatum* 59—142. l.

⁶ *Colligatum*, 151—162. l.

⁷ *Colligatum*, 167—223. l.

⁸ *Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék Pars tertia*. Viennae, 1811. 112, 606. l.

⁹ *Colligatum*, 45—52. és *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék Pars tertia*, Viennae, 1811. 16—17, 111—112. l. Az ének teljes címe itt: *Cantilena*

Az ének jegyzete, melynek írása teljesen egy a Melanchton-féle levelek kivonatának írásával, a másolat eredetére tiszta világosságot derít s ekként hangzik:

»Igy van vonásról vonásra a régi magyar helyesírás, melyet hogy Subich úr, Magyarország nagyságos ítélőmestere egy barátját jellemű, a XIV-ik század végéről vagy a XV-ik elejéről eredő kézirat codexből maga másolt, bizonyítja. Ennek mássát közölte tisztelendő Pray György úr tudós Cornides Dániellel.«¹

E sorok Praynak abból a leveléből vannak kivéve, melyben Cornidesnek az ének másolatát küldötte meg, abból a leveléből, mely a Cornides tulajdona volt, s halála után a Teleki József gyűjteményébe ment át: ennél fogva az ének másolata is onnan való; sőt hogy senkinek kétsége ne lehessen, maga a jegyzetíró kijelenti, hogy ennek mássát közölte Pray Cornidessel.

A különbség a két felvilágosítás között csak annyi, mikép Pray még azt mondja, hogy vonásról vonásra így van az ének, a jegyzet írója pedig, hogy vonásról vonásra így van a régi magyar helyesírás; hogy Pray még azt állítja, hogy Subich *előtte* bizonyította, (már tudniillik, honnan vette az éneket), a jegyzetíró pedig, hogy Subich bizonyítja. Különben szóról-szóra megegyezik.

Ime már most elesik mindaz, a mit Toldy, Szilády s általában az irodalomtörténet eddig a Teleki-példányra épített, mert *az nem a Subich másolata, hanem a Pray-féle másolat mássának a másolata!*

De majdnem ugyanakkor, a mikor a Révai kiadása megjelent, Dugonics András is közrebocsátotta az éneket *Etelkája* második kötetében.² Nem lévén sem elég érzéke a régi nyelvemlék iránt, sem biztos tudása a régi írás ismeretében, egészen tetszése és önkénye szerint bánik vele, toldja-foldja, alakítja-változtatja, nem marad érintetlenül annak sem helyesírása, sem hangvonzata, sem verselése és szókészlete. Révaival csak a lobogó lelkesedésben egyezik, de az ő lelkesedését nem fegyelmezi az irodalmi szakavatottság. Bár országos nevű elbeszélő, ki az ő regényeinek jegyzeteivel meglepő jártasságot mutat a régi krónikák útvesztőjében, épp oly meglepő nemzeti elfogultsággal és révedező álmodo-

Hungarorum de VII. duorum sub Arpade Auspiciis legationibus ac rebus gestis. 8. MS. (Ex antiquo codice saec. XIV. circiter characteribus monastico-gothicis seripto desumptum per Protonot. R. H. Subich.) Ez tévesztette meg Toldyt és Sziládyt.

¹ *Koncz József* szíves közlése szerint: »Ita de apice ad apicem habet Specimen veteris orthographiae Hungarorum, quod Dominus Subich M. Protonotarius Regni Hungariae se ex codice M. S. characteris monastico-gothici saeculi XIV. excuntis vel XV. inchoantis descripsisse testatur. Copiamque huius cum clar. D. Cornides communicavit Rév. Dom. Georg. Pray.«

² *Dugonics András*: *Etelka*, egy igen ritka magyar kisasszony Világosvárott, Árpád és Zoltán fejedelmink ideikben. Pozsonyban és Kassán, 1788. Második könyv, 310—316. l.

zással fejtegetve azokat; bár rövid ideig, közvetlenül Vályi után és Révai előtt, ő tölti be az egyetemen a magyar nyelvi és irodalmi tanszéket,¹ mint helyettes, minélfogva legalább a régi írásbeli hűség uralkodó törvényét ismernie s annak lelkiismeretes követését alkalmaznia kellene: mégis éppen erre nincs semmi tekintettel. Kiadása az ének nyelvi és irodalmi elbírálásában éppen azért számba sem jöhet: de története nyomozásában kellő figyelmet érdemel.

Mert honnan vette Dugonics az éneket?

Tudjuk, Etelkája 1786-ban, tehát egy esztendővel a Révai Elegyes Verseinek megjelenése előtt készült, rövid két hónap alatt; de tudjuk, hogy még két esztendeig simogatott rajta, s csak 1788-ban, egy évvel a Révai közlése után, került ki a sajtó alól.² Igaz, hogy a nyomtatással, az akkori viszonyok között, hosszas huzavona volt. A mint a kéziratot letisztázta, felküldte Budára megvizsgálás végett. »Ketten voltak ekkor, beszéli maga, a megvizsgálásra rendelt személyek: egyik Hibner, másik Rietaller, mind a kettő kicsapott jezsuita és szokások, természetek, oktatások szerint a piaristaságnak esküdt ellenségei.«³ Ebbeli meggyőződéséből eleinte nem is közeledett hozzájuk, hanem a közvetítést szintén »kicsapott« jezsuitára, *Püspöky Ferenczre* bízta,⁴ ki különben előbb, 1777-től fogva az egyetemen az elemi természettudomány tanára, 1780-ban a bölcsészeti kar dékánja volt; de tanszéke 1784-ben a felsőbb és kísérleti természettanába olvadt, minek következtében őt, hét évi szolgálat után, nyugalomba helyezték,⁵ s ez idő szerint csekély 400 forint pensiójából a fővárosban éldegélt. Később az egyházi pályán följebb emelkedett: bihari apáttá és nagyvárad kanonokká lett.⁶ Azonban a tekintélyes közvetítő mellett is Etelka sok ideig hevert Hibnernél, a kinek jutott, s Dugonics a könyvnyomtató erős sürgetésére maga ment rája és visszakérte tőle. Hibner megvallotta, hogy az országban a könyvnek nincs párja, de az uralkodó kormányra való célzásai miatt nem merte a nyomtatást megengedni. »Kért aztán nagy esdekléssel, írja a jó öreg, hogy Bécsbe küldeném. Ott nem félnének úgy, mivel több könyveknek kinyomtatására szabadságot adhatnak, melyeket Magyarországon ki nem mertek volna nyomtatni.⁷ Dugonics megfogadta a tanácsot, s Horányi Elek piarista által felküldte

¹ *Pauler Tivadár*: A budapesti magyar királyi tudomány-egyetem története. Budapest, 1885. 404. l.

² *Dugonics András*: Följegyzései. Budapest, 1883. 9. l.

³ *Dugonics András*: Följegyzései. Budapest, 1883. 29. l.

⁴ *Dugonics András*: Följegyzései. Budapest, 1883. 29. l.

⁵ *Pauler Tivadár*: A budapesti magyar királyi tudomány-egyetem története. Budapest, 1885. 220., 261. l.

⁶ *Pauler Tivadár*: A budapesti magyar királyi tudomány-egyetem története. Budapest, 1885. 261. l.

⁷ *Dugonics András*: Följegyzései. Budapest, 1883. 30. l.

a regényt Bécsbe, hol Szekeres három nap alatt elolvasta és az engedélyt megadta. Horányi maga hozta vissza nagy örömmel.¹

De mennyi idő telt el a huzavona alatt? Nem sejthetjük. Annyi bizonyos, hogy az előszó 1786-ban kelt,² minthogy pedig az rendszerint a munka megírása után és nem előtt készült, a mi itt beszámolásából kétségtelen, a regénynek is már ekkor készen kellett állnia; úgy van tehát, a hogy Dugonics vallja; de épp oly bizonyos, hogy a ravasz Róának, kiben az író gróf Niczky Kristófot, az 1787. decemberében elhunyt országbirót szerepelteti,³ különös halála arra mutat, hogy még ez idétt, vagy 1788-ban is toldogatott bele; ugy van tehát, a mint Dugonics följegyzi, hogy még két esztendeig simogatott rajta.

Miért taglaljuk és állapítjuk meg ezt? Először azért, hogy kiemelhessük, miként a Dugonics szava teljes hitelt érdemel; másodsor azért, hogy fölvehessük a kérdést: Etelkába nem az *Elegyes Versek* régiségei közül került-e az ének bele?

Mert ha Dugonics második kötetében még képet irhat a gróf Niczky különös haláláról: miért ne irhatná ki e kötet számára Révai régiségeiből az éneket? Hiszen Niczky 1787-ben halt el és az *Elegyes Versek* gyűjteménye ekkor jelent meg. Ezt a föltevést megengedni látszik, hogy az ének mind a két helyen még czimtelenül áll, hogy mind a két kiadó az eredeti vagy az akkori írást emlegeti, hogy mind a kettő a régi magyarok ama szokására hivatkozik, hogy vitéz eleik dicsőséges cselekedeteit versbe foglalták és a szíveknek felvidítása okáért el is énekelték; megengedni látszik, hogy a Dugonics változtatásai nagyobb részint olyanok, melyeket vagy a rím, vagy az ütem, vagy a könnyebb érthetőség végett, minő a rekkent igének rejttel való felcserélése, követett el, melyeket a Révai szövege alapján is teljesen megtehetett.

A két eltérő közlés csakhamar fölkelte a figyelmet és kihívta a bírálatot. A tudós Sándor István még 1795-ben megírta a két kiadót, hogy az eredeti kézíráshoz nem ragaszkodott hiven.⁴ Megrovásának egész éle, már vagy azért, mert csak a Révai szövege jöhetett komoly számításba, vagy azért, mert ennek eljárásáról a maga vallomásából értesült, egészen e lelkiismeretes írónk ellen fordult. Hibáztatta, hogy az éneket egyedül régisége miatt gót betűkkel nyomtatta, holott az eredeti írást nem látta, mert ez által sokakat elhitetett, mintha azt oly betűkkel találta volna; hibáztatta, hogy Erden helyett erdőt olvasott (a mit külön-

¹ *Dugonics András*: Följegyzései. Budapest, 1883. 30. l.

² *Dugonics András*: Etelka, egy igen ritka magyar kisasszony Világosvárott, Árpád és Zoltán fejedelmink ideikben. Pozsonyban és Kassán, 1788. Első könyv, IV. l.

³ *Dugonics András*: Följegyzései. Budapest, 1883. 11—12. l.

⁴ *Sándor István*: Sokféle. III. darab. Győrött, 1795. 82—84. l.

ben Dugonics elhagyott), mert tudnivaló, hogy Érd ma Hamzsabég, fehérmegyei község Százhalom, Kelenföld, Tétény közelében: az éneket ennélfogva vagy új írás módjával kellett volna adnia, vagy híven lemásolnia, vagy még inkább rézbe metszetnie, oly pontosan, hogy az írásbeli hibák is megmaradjanak, mert mi sokszor azt is hibának nézzük, a mi nem az, mint az Érd erdőnek olvasása bizonyítja.¹

A mit Sándor István tanít, okos is, alapos is, csak abban hibázott, hogy hűtlenséggel éppen Révai Miklóst vádolta, kinél senki jobban nem értette és nem becsülte a régi írás kiadásában való hűséget. Bizony nem csoda, ha Révai fölgerjed a méltatlan vád miatt s a mily érzékenyen azt veszi, épp oly élesen jellemzi, a mikor a megrovást egyenesen *megbódulásnak* nevezi.² Irodalomtörténeti vázlatában határozottan kijelenti, hogy a darabot úgy bocsátotta közre, hűségesen, a mint azt vele Cornides Dániel barátságosan és bizony ő is hűségesen közölte.³ Aztán Sándor Istvánra térve vissza, vádjának okát abban keresi, hogy a bíráló a Dugonics András kiadását nem tudta az övével megegyeztetni, mivel a kettő különbözik egymástól. »De ugyanebből, emeli ki nyomatékkal, hogy különbség vagyon köztünk, elgondolhatta volna magától is, hogy *nem egy kútjóból* merítettünk mind a ketten. Ez a két piarista még ezelőtt sohasem lakott együtt azon egy városban; sohasem közölte egymással kiadni való munkáját.«⁴ Ő a maga eljárásáról, valamint az ének eredetéről beszámolt; koszorút kötött először is, most is ujjolag a maga kútjára, s mind a kétszer pedig azon egyféle virágokból. Ha Dugonics elmulasztotta, az az ő dolga; mulasztásáért lakoljon ő. Révai a vádat elhárítja magáról, a mivel még meg nem elégszik; de a tiszta világosság kedvéért maga kérdezősködik a dolog felől, hogy az igazságot kiderítse: Dugonics vallomásaival a homályos felleget eloszlassa. »Ő ezt az éneket, írja Révai a Dugonics közléséből, öszvehajtogatott és a hajlásokban már igen megkopott papiroson kapta Erdélyben gyalakuti *Lázár Jánostól*, nem kevés heánossággal.« Ezt tehát ő, a maga gondolatja után, pótolta ki; szabadabb változásokat is tett benne, kiváltképpen, hogy az egyenetlen verseket jobb mértékre vehetné! Az írás módját is ő egyengette a maga vélekedése szerint való régiségnek valami hasonlatosságára.⁵

Már most e nyilatkozat után a mi kérdéses föltevésünk öszszes lehetőségeivel egyetemben elesik. Mert az ének eredetileg cím nélkül is lehetett, mint a gyöngyösi codexbeli Mátyás-

¹ *Sándor István*: Sokféle. III. darab. Győrött, 1795. 83—84. l.

² *Tudományos Gyűjtemény*. 1833. II. k. 90. l.

³ *Tudományos Gyűjtemény*. 1833. II. k. 89. l.

⁴ *Tudományos Gyűjtemény*. 1835. II. k. 90. l.

⁵ *Tudományos Gyűjtemény*. 1833. II. k. 90. l.

ének,¹ hiszen első verse elég világosan jelzi a tartalmat; az eredeti és akkori írás emlegetése régi ének kiadása esetében természetes, különben Révai szava a gót betűre vonatkozik, míg a Dugonics jelzése nem a betű fájára, hanem a helyesírás módjára tartozik; a hivatkozás pedig eleink ősi szokására krónikáink értelmében elkerülhetetlen vala. Sándor István is úgy hiszi, hogy ezt az éneket bizonynyal lant mellett énekeltek. »S el lehet azt még most is dalolni — úgymond, valamint a templomban szokás a Jövel szent lélek Uristent, S ki tudja, ha ugyanezen nótára nem énekeltetett-e hajdan is.«² A mi pedig a változtatásokat illeti, Dugonics maga vallja, hogy főleg az egyenetlen verseket kívánta megegyengetni;³ meg is tette olykép, hogy a három első sort következetesen 8, a negyediket ötnék kivételével 9 szótagúra változtatta, a mit elvégezhetett a maga szövegéből is.

Nincs sem okunk, sem jogunk kétségbe vonni a Dugonics szavát, mely teljes hitelt érdemel. Bizonyosnak vehetjük, hogy előtte nem az Elegyes Versek könyve állt, vagy legalább nem csak az. Ennélfogva nyomozásunk eredményeként megállapíthatjuk, hogy az ő kezében a Pannóniai Ének *önálló* példánya volt.

Nos aztán?

Toldy Ferencz a magyar költészet Kézikönyvében, melyet 1828-ban Fenyéryvel együtt a köztünk lakó német közönség számára, rendszeres történeti bevezetéssel és részletes életrajzokkal szerkesztett, az éneket *három* szakasszal megtoldva adja ki;⁴ úgy hogy ez a toldalék a Révai szövege után némi hiány jelzésével következik, s utolsó szakasza a XVI-ik század szokása szerint beszámol költője nevével, iratása helyével és alkalmiságával. Honnan nyerte Toldy ezt a kiegészítést? A tájékoztató áttekintésben azt mondja, hogy Horvát Istvántól, kinek még az idő szerint a »régí kézirat« birtokában volt.⁵

Alig lehet kérdés: hogy mit ért ő régi kézirat (die alte Handschrift) alatt? Azt hisszük, hogy csak régi másolatot; mert ha az eredeti kézitról beszélne, a megfelelő szóval (Die Original-Handschrift) fejezné ki; mint a hogy a Révai életrajza végén megjegyzi, hogy az költő szülőhelyére és születési évére vonatkozó adatot annak saját kéziratából (aus des Dichters eigener Handschrift) merítette.⁶ S honnan jutott Horvát az ő példánya

¹ *Nyelvemléktár*. II. k. Budapest, 1874. 242—243. l.

² *Sándor István*: Sokféle. Győrött, III. darab, 1795. 84. l.

³ *Tudományos Gyűjtemény*. 1833. II. k. 90. l.

⁴ *Toldy Ferencz*: Handbuch der Ungarischen Poesie. Pesth und Wien. 1828. I. k. 10. l.

⁵ *Toldy Ferencz*: Handbuch der Ungarischen Poesie. Pesth und Wien, 1828. I. k. 4. l.

⁶ *Toldy Ferencz*: Handbuch der Ungarischen Poesie. Pesth und Wien, 1828. I. k. 203. l.

birtokába? Toldy állítása szerint Praytól kapta Cornides, Cornidestől Révai, Révaitól Horvát.¹ Ez az állítás azonban, a mi Horvátot illeti, kétségtelen tévedés, mert tudjuk, hogy a Pray másolatából a Horvát-féle toldalék hiányzik, ennél fogva hiányoznia kell annak valamennyi mássából is. A mikor Toldy a bécsi császári akadémiában a Zrinyi előtt való magyar történeti költészetéről értekezett s a Horvát István szövegéről megemlékezett, a Révai példányával összefüggésbe hozva azt, már megfeledezett a régi kéziratról, melyet 1828-ban még fölemlített, sőt talán ismert is.²

Az ily megfeledezés azon az emberen, ki félszázadnál tovább kutatott, keresett, jegyezett, irt, szerkesztett, kiadott, igen egyszerűen megeshetett és megesett, a mint a Révai szülőhelyére és születésére vonatkozó adat története bizonyítja.

Alig temették el a magyar történeti nyelvtudomány alapító mesterét, a mikor csakhamar megindult a zavar születésére nézve. Kazinczy Ferencz indította meg, a ki voltaképp tisztázni akarta, midőn Révai halála napjának évfordulójára néhány kegyeletes sort írva kiemelte, hogy a nagy tudós Csanádot emlegette születése helyének, a márczius kalendája előtt való VI-ik napot tartotta születése napjának; de minthogy az esztendejéről nem szólt, a napról sem állapítható meg biztosan, február hányadikára esett? Hogy a kérdéssel tisztába jöhessen, Kazinczy Perecsenyi Nagy László, aradmegyei esküdtnek irt, hogy a csanádi anyakönyveket önmaga hányja fel, s a mit ott talál, közölje. Találta pedig azt, hogy Sándor Pál plébános 1752. július 23-án keresztelte meg Révai Miklósnak és feleségének *Mátyás-Jakab* nevű fiát; mi elegendő volt arra, hogy a széphalmi mester ezt a Mátyás-Jakabot a nagy nyelvtudóssal egynek vegye; születését 1752. július 20-a tájára tegye. Pedig Révai a márczius kalendája előtt való VI-ik napot emlegette, s neveiről, midőn Kazinczy 1803-ban meglátogatta és megkérdezte volt, azt mondotta: »Az én keresztnevem Mátyás, János a bérnálási, Miklós a szerzetbeli. Ezen utolsó alatt jutván ismeretességre irásaim által, megtartottam azt, minek utána a piaristák közül kiléptem is.«³

Toldy, ki fiatal fővel teljesen a széphalmi mester szavára esküdött, mint Révai első életirója 1822-ben a Pannónia lapjain híven átveszi annak hibás megállapításait;⁴ de már 1828-ban, a mint jeleztük, a költő saját kezeirásából igazítja meg, hogy 1749, február 24-én, Nagy-Szent-Miklóson, Torontál vármegyében szüle-

¹ *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*. Philosophisch-historische Classe I. Band. Wien, 1850. 373. l.

² *Toldy Ferencz*: Handbuch der ungarischen Poesie. Pesth und Wien, 1828. I. kötet 4. l.

³ *Kazinczy Ferencz*: Magyar Pantheon. Budapest, 206—208. l.

⁴ *Fővárosi Lapok*. 1875. II. félév. 1334. l.

tett.¹ S e hiteles adatahoz irodalomtörténeti kézikönyveiben és költészeti gyűjteményeiben ragaszkodik évtizedeken keresztül.²

S mégis később mi történik?

Szalay Pál, nagy-szentmiklósi plébános, előbb a temesvári lyceumban a magyar irodalomtörténet tanára, 1862-ben nyomozást indított Révai születésének kiderítése végett. Felkutatta a csanádi és nagy-szentmiklósi anyakönyveket és arra az eredményre jutott: hogy Révai, a nyelvtudós vagy nem lehet más mint az a Mátyás-Jakab, a ki 1752-ben július 23-án Csanádon kereszteltetett és ennek filiálisában, Nagy-Szent-Miklóson született; ki aztán idővel a szerzetben akár atyjának, akár szülőföldének emlékére a Miklós nevet vette föl; vagy ha más, akkor nem Nagy-Szent-Miklóson született, hanem atyja Békésből, a honnan származott, hozta magával még kisdedül Torontálba, minthogy a Révai-családra vonatkozó anyakönyvi adatok 1752-vel kezdődnek.³ Méry Etel, benzés-rendi győri tanár, nem hagyta annyiban a kutatást, hanem Csaplár Benedekhez, akkori szegedi kegyesrendi tanárhoz fordult, ki a szerzet irattárából Jäger Ágoston tartományi titkár révén azt az értesítést nyerte, hogy Révai 1750. február 24-én született Nagy-Szent-Miklóson, a hol szerzetbe léptekor a szülei laktak.⁴

S Toldy ily ellentmondó adatok nyomása alatt élte alkonyán, 1875-ben, töredékül maradt pályadolgozatát már e mélabús kijelentéssel nyitja meg:

»A sors megtagadta a hálás utókortól az örömet, hogy azon nagy ember emlékezetének, kinek e munka szánva van, ott áldozhassék, hol bölesője állott; hogy ama napot biztosan ismerje, mely őt nekünk, a magyar irodalomnak és nyelvészetnek örök dicsőségére adta. Homály lebeg mind máig ama kérdések felett, melyeknek biztos megállapítását minden életirótól munkája küszöbén várjuk: Révai születésének helye, éve, napja s nevei, sőt családjának eredete iránt is megoldatlan kétségek forognak fenn, s én szerencsésnek fogom magamat érezni, ha ezekre nézve valószínű, vagy éppen kielégítő véleményt állítani fel, sikerülend.«⁵

Igen, Toldy szemben a Horányi állításával, ki barátja és rendtársa közlésére támaszkodott,⁶ szemben Horvát határozott nyilatkozatával, ki mestere szó- és írásbeli kijelentéseire hivatko-

¹ *Toldy Ferencz*: Handbuch der ungarischen Poesie. Pesth und Wien. 1828. 203.

² *Toldy Ferencz*: Minden kézikönyvében.

³ *Knauz Nándor és Nagy Iván*: Magyar Tudományos Értekező. I. kötet. Pest, 1862. 376. l.

⁴ *Orihmayr Tivadár és Szentkláray Jenő*: Történelmi Adattár. II. kötet. Temesvár, 1872. 481. l.

⁵ *Fővárosi Lapok*, 1875. II. félév. 1334. l.

⁶ *Horányi Elek*: Scriptorum Piarum Scholarum liberalium. Budaë, 1809. 563. l.

zott;¹ szemben a Révai saját jegyzetével, melyet valamikor Horvát Istvánnál kétségtelenül látott² sem maradt erős; meging, megzavarodik és nem mer határozottan beszélni; már nem bizik magában.

S mi következik a habozásából? Hogy Révai életirói tovább bonyolítják a kérdést.

Bánóczy József épp oly elmésen, mint csattanósan bebizonyítja, hogy február 24-én született, mert a kegyes tanítórend irattárában így áll; 1752-ben, mert az anyakönyv ezt mondja; ő az a kérdéses Mátyás-Jakab, mert Révai Kazinczynak maga mondja, hogy Mátyás a keresztnéve; Nagy-Szent-Miklós a szülőhelye és nem Csanád, mert Horvát szerint csak azért nevezi magát több helyen csanádi magyarnak, mert csecsemő korában ottan szívta a levegő eget és e magyar hely lakóit inkább becsülte oláh szomszédainál.³ Tehát úgy volt Csanáddal, mint Petőfi Félegyházával. De a különben eszes író elfeledi megokolni, hogy minden adatnak miért éppen csak a fele jó? Hogy Révai miért nem említette hát a Jakab nevet, ha annak is keresztelték; hogy miért helytelen a kegyesrendi irattárbeli adat éve, ha helyes a napja; hogy miért rossz az anyakönyvi bejegyzés napja (mert abban az időben bizony a kereszteléssel öt hónapig nem vártak), ha jó az éve; hogy Horvát állításaiból miért fogadható el csak a Csanád megokolása és miért vetendő el a születés éve?

Csaplár Benedek pedig épp oly lelkiismeretes, mint részletes kutatást végez, hogy a rendi irattár adatát megerősítse, mikép Révai 1750-ben született. Hibáztatja a téves hiedelmet, mely a Toldy elméjébe oly nagyon bele rögzött, holott az ő előitélete a maga adata iránt még megrögzöttebb. Mert a rendi irattár tekintélyének annyira hódol, mikép egyenesen tagadja, hogy Toldy Horvát Istvánnál a Révai sajátkezű jegyzetét látta, talán össze-tévesztette ennek kézírását amazéval; egyenesen tagadja, hogy akár Toldy, akár Horvát ilyen sajátkezű jegyzetre határozottan hivatkoznék; sőt hogy ilyen jegyzet Horvátnak a nemzeti muzeumban levő iratai közt általában található volna; s ha lenne is, mint magán-jegyzetnek hivatalos okmány ellenében bizonyító ereje nincs;⁴ és csakugyan akkor sem hisz annak, a mikor Vass Bertalan véletlenül reábukkan.⁵

¹ *Horvát István*: Mindennapja, IV. k. december 20-ról és VIII. k. január 12-ről és Révairól szóló néhány tudósításában: »Ő mivel élete leírását mintegy reám bízta, bőven elbeszélte viszontagságait; én pedig a hallottakat jegyzőkönyvembe híven beiktattam, sőt belőlük azokat, a mik nagyobb kétséget okozhatnának, írásba tétetni el nem mulattam a nagy magyar által. E szerint ő Torontál megyében Nagy-Szent-Miklóson született, 1749. február 24-én, mely naptól fogva a szent kereszttségben Mátyás nevet nyert.«

² *Fővárosi Lapok*. 1875. II. félév. 1334. l.

³ *Bánóczy József*: Révai Miklós élete és munkái. Budapest, 6—9. l.

⁴ *Csaplár Benedek*: Révai Miklós élete. I. kötet. Budapest, 1881. 3—6. l.

⁵ *Csaplár Benedek*: Révai Miklós élete. IV. kötet. Budapest. 1889. VI.

Ez az oka és mentsége egyszersmind, hogy Toldy feledékenységének feltűntetésével kissé hosszasabban foglalkozunk. Mert a Bánóczi és Csaplár tévedése már bele szivárg az irodalomtörténetbe.¹ Pedig mily gyöngé alapon épül annak okoskodása, érintettük röviden, s mily elfogult ennek tagadása, jellemzi egyszerűen az, hogy minden részében alaptalan. Mert hogy Toldy csakugyan látta Révai sajátkezű jegyzetét, bizonyosága lehet, hogy használta; hogy mind ő, mind Horvát határozottan hivatkozik reá, tanúskodik róla egyfelől a Toldy költészeti kézikönyve,² másfelől a Horvát kiadatlan Mindennapja;³ hogy megvolt a Horvát írásai közt, kétségtelenné teszi, hogy mai nap is megvan. Már most mit érhet ilyen határozott följegyzéssel szemben ama folyamodás általános kifejezése, melyet a különben alapos Csaplár idéz, hogy Révai 1796. április 8-án azt mondja magáról, 47-ik évébe lépett, holott már hat hét óta a 48-ikban jár.⁴ Hiszen a szerzetes kötelmek alól való feloldásának eszméjével hetek és hónapok óta foglalkozott, foglalkozhatott a kérdés fogalmazásával is. Vagy még inkább, mit érhet a kegyes tanítórend adata akkor, a mikor nem keresztlevélen alapszik, azon nem is alapulhat, mert ily adat a csanádi anyakönyvben nincs.⁵ Azt minden elfogulatlan ítélő eldöntheti!

Ellenben a Révai sajátkezű jegyzete kétségtelen hitelű és erejű. Horvát, ki legbizalmasabb híve és legszeretettebb tanítványa volt, kiadatlan Mindennapja IV-ik kötetében, 1805. december 5-én, Miklós napja alkalmából, följegyzi mestere életének főbb adatait, szülőhelyével és születése évével együtt, még pedig annak részint saját szájából, részint önnön keze írásából értesülve. A kezeírásához pedig csellel jutott. Egy borongós, esős napon elküldötte József nevű öcscsét Révaihoz olyan ürügy alatt, hogy születésére nézve valakivel fogadott: ő oldja hát meg a kérdést.⁶ Akkor irta az öreg ezt a bizonyos jegyzetet:

»Esős idő s a ti vélekedéstek igen öszve illenek. Nincs egyéb dolgotok? Születtem 1749. esztendőben, Bőjtelőhavának 24-ik napján, azért Mátyásnak kereszteltetem, János nevet nyertem a bérmlásban; Miklós nevet adtak reám atyám nevérol a szerzetben. Minthogy ezzel híresedtem el a magyar világban, e mellett maradtam a szerzetből való kimenetelem után is. Hic est solutio.«

¹ *Beöthy Zolt*: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. VI. kiadás. Budapest, 1891. *Szánthó Kálmán*: A magyar nemzeti irodalom története. Budapest, 1892.

² *Toldy Ferencz*: Handbuch der ungarischen Poesie. Pesth und Wien, 1828. I. kötet. 205. l.

³ *Horváth István*: Mindennapja, IV. k. december 5.

⁴ *Csaplár Benedek*: Révai Miklós élete. I. kötet. Budapest, 1881. 3—6. l.

⁵ *Knauz Nándor* és *Nagy Iván*: Magyar Tudományos Értekező. I. kötet. Pest, 375—376. l. A csanádi és nagy-szentmiklósi anyakönyvi kivonatokkal együtt.

⁶ *Horvát István*: Mindennapja. IV. kötet, december 5.

S Horvát nemcsak lemásolja ezt szó szerint naplójába, de a kötet egyik végső lapjára eredetiben is beragasztja, melynek reszketeg, öreges, kerek betűs írása annyira különbözik a Horvát határozott, fiatalos, hosszúkás vonású írásától, hogy még az avatlatlan sem tévesztheti össze. Majd december 20-án, Révainak különféle jegyzeteket olvasva Mindennapjából, felolvasta előtte reá vonatkozó sorait is. »El nem titkoltam, írja e napon, azokat is, a miket születése helyéről, esztendejéről bele iktattam könyvembe, azokat is mind helyben hagyta.¹ S miként hihetnők, hogy Horvátnak, kit élete megírására maga kért, hibás adatot adjon? Sőt Horvát 1809. január 12-én, már két évvel mestere halála után, fölkereste Hegedűs Alajost, a piaristák akkori tartományi titkárát; s annak szivességéből megvizsgálta a rendi bejegyzést, melyből meggyőződött, hogy nem a rendbe léptekor kelt: mert a professióról és a sokkal későbbi ordinatióról is szó van benne, a zsidó és görög nyelvtudással, miket Révai bizonyosan a hittani folyamton tanult. Pedig mind egy kéznek írása, a mi róla található s teli hibával. Így mellékeve nem a Nativitate Dei, hanem a Matre Dei, a mint maga említi a Mária Teréziáról szóló elégiájában; keresztnéve nem Miklós, hanem Mátyás, a mint maga többször állítja; születése éve nem 1750, hanem 1749, a mint sajátkezűleg írja, a mint tartja és vallja egy helyen az Elaborator Grammatica II-ik kötetének additamentumaiban is, mikor azt akarja évszám szerint megvitatni, hogy ő a harmadik igeragozás apja nem lehet; végre hibás fölszentelésének napja is, mert Nagyváradon nem 1778. június 14-én, hanem 9-én szentelték fel, Horváth több éven át ebédelt nála e nap emlékezetére.²

S Toldy mégis a Révai sajátkezű jegyzetének, a Horányi állításának és Horvát nyilatkozásának ellenére két közbe jut. Még emlékszik, hogy látta azt a bizonyos jegyzetet, kétségtelenül Horvátnál; de már nem tudja, hogy mi módon látta és hol található meg, hogy megtekintéséből újabb erősséget nyerjen. Nem bízik magában és bizonyosság helyett csak valószínűségről beszél.

Éppen így csalódott emlékezete a Pannóniai Ének Horvát-féle másolatára nézve, mikor azt Révaitól származtatta.

Horvát kezei közt megvolt a Pannóniai Ének először a maga másolatában, melyet 1803-ban, a Teleki László gyűjteményéből, a Cornides példányáról Jegyzései számára készített; ez tehát, mint a maros-vásárhelyi cantilena, csak a Pray-másolat mássának a másolata, ma is megvan;³ másodsor megvolt a *Subich példányában*, melynek eredetéről eme meglepő felvilágosító hiteles bizonyosságot adja:

¹ *Horvát István*: Mindennapja. IV. kötet, december 20.

² *Horváth István*: Mindennapja. VIII. k. január 12.

³ A *Magyar Nemzeti Múzeum* birtokában, Horvát kéziratai közt »*Jegyzések*. 1803.«

»Subich Ferencz, királyi ügyigazgató közölte ezt az éneket Prayval, ez Cornidessel, ez pedig Révaival, a ki azt kiadta. *Hogy a költemény régiebb legyen, Pray a három utolsó versszakot elhagyta*, noha az utolsó szakaszban a szerző, Csáthy Demeter megnevezi magát, a mint kitetszik a *Subich példányából*, melyet *Heliser József* esztergomi tanácsos közölt velem, kihez a *Subich-féle könyvtár került.*»¹

Az ének története tehát arra tanít bennünket, hogy annak az irodalomban a kéziratot codexbeli eredetén kívül két teljesen önálló példánya volt:

1. a gyalakúti gróf *Lázár János* tulajdonában, melyet Dugonics Andrásnak ajándékozott;
2. a *Subich Ferencz* másolatában, melyet Heliser József Horváth Istvánnal közölt.

II.

Az ének az irodalomban közlésétől fogva nagy érdeklődést keltett. Csodálkozva olvasták, lelkesedve forgatták. És több mint száz esztendeje, az ábrándos találgatás és taglaló tanulmányozás virraszt felette. Az állandó kérdés: hogy mely időből való?

Gróf Majláth János, ki úgy az állam, mint az irodalom történetírásának mezején elég egészséges kritikai érzéket mutat, a Cornides szellemében legmesszibb vízi vissza: egyenest Béla király Névtelen jegyzőjének tulajdonítja. Mert az ének az ő fejtegetése szerint az Árpádok idejéből maradt reánk; a Névtelen, a ki annyiszor hivatkozik a hegedősök énekeire, nemcsak ismerte, de használta is, a mint egyik helyének hasonlósága bizonyítja; sőt minden valószínűség szerint ő írta azt.²

Természetes, hogy ehhez jó is, szükséges is volna tudnunk, hogy a négy Béla király közül melyiknek jegyzője volt hát és mikor élt a Névtelen. Valjon *Szabó Károly*, régi magyar krónikaíróink mesteri fordítója és a legtöbbször szerencsés magyarázója után induljunk-e, ki Toldyval együtt az első Béla jegyzőjének vitatja.³ Mert különben a Névtelen megjegyzi vala, hogy hánya-

¹ Reliquiae linguae hungaricae vetustissimae. Collegit Steph. Horvát. Pestini, 1830. Jelzete: 1302/Quart. Lat.

A 15-ik levélen:

»Franciscus Subich, Causarum Regalium Director communicavit hanc cantilenam cum Prayo, hic cum Cornidesio, iste vero cum Révaio, qui illam edidit. Ut *Poema esset antiquius*, tres ultimi versus a *Prayo omissi sunt*, quamvis in ultima strophá Demetrius Csáthy se nominet, uti paret ex *Exemplari Subichiano*, mecum a *Josepho Heliser* senatore strigoniensi communicato, ad quem *Bibliotheca Subichiano pertigit.*»

² *Majláth János*: Ungarische Gedichte. Stuttgart und Tübingen. 1825. XVII. 1.

³ *Szabó Károly*: Béla király Névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Pest, 1860. I. 1. És Kisebb történelmi munkái. Bpest, 1873. II. kötet. 237—295. 1.

diknak jegyzője, ha előbb is él Béla király; noha már Cornides kiemeli, hogy Rogerius is mindig egyszerűen Bélát említi, midőn IV. Béla király dolgairól beszél, s András mester, kinek nevét a Károly sicíliai király győzelmének leírása (1266) őrít meg, röviden csak néhai Béla király káplánjának mondja magát.¹ Jellemző minden esetre, hogy történeti elbeszélésében több célzása van a vezérek kora után eső időre is, így megnevezi szent Istvánt, Pétert, Aba Sámuel, Endre királyt, kiről főleg említi, hogy Ketel maradékától a földet, melyet Ketel patakának neveznek, elcserélte, mivel vadászatra alkalmas és felesége szülőhőzához közel vala; felesége csakugyan a történet bizonyossága szerint Jarosláv orosz fejedelem leánya, Anasztázia volt;² s az I. Endre uralkodása idejéből hivatkozik még egy kiemelkedő eseményre, a bodajki csatára, melynek helyén, Bodajk hegyén, kelet felé Elődnek, Szabolcs atyjának nagy erdőt adott, melyet most Vértesnek neveznek a németeknek itt elhányt vértjeiről.³ De Endre királyon innen semminemű célzása és hivatkozása nincs, hacsak az Álmos nemzetségéből eredő »szent királyok és vezérek« jelzése, az első magyar király »Szent Istvánnak« nevezgetése olyan gyanánt nem vehető, a mint Cornides veszi.⁴ De hiszen amaz a latin almusra épített szójátékkal függ össze, s nem csak szent királyokat, de szent vezéreket is említi, a mik nem voltak,⁵ emez oly szólás, mely az egész középkoron divatozott, s minden keresztyén uralkodót megilletett, kiknek neve gyakorta sanctissimus et divinissimus; sőt Eusebius még Gratián és Valerián császárokat is szenteknek, »sanctissimi« nevezi, és II. Endre magyar király az ő »santissimo- rum maiorum« kiváltságairól beszél.⁶ S jellemző minden esetre, hogy Aba királyunk Sámuel nevét egyedül a Névtelen tudja; mire valószínűleg csak mint kortársa emlékszik, mert hiszen a világ semmi irott forrása meg nem őrizte azt; nem ismeri Kézai sem, csupán a XI. századi veretű és Samuhel Rex köriratú apró ezüst pénz igazolja,⁶ pedig ha a Névtelen később él és a hagyomány emlékezetéből merít, akkor a nevet IV. László hű papja is ősméri vala. S jellemző minden esetre, hogy a Névtelen még oly hűségesen meríthet a nemzet multjának, mint Szabó Károly mondja, eleven öntudatából, az őseikre méltán büszke családok szentül

¹ *Danielis Cornides*: Vindiciae Anonymi Belae Regis Notarii. Budaë, 1802. 37—38. l.

² *Szabó Károly*: Béla király Névtelen jegyzőjének könyve. Pest, 1860. 25. l.

³ *Szabó Károly*: Béla király Névtelen jegyzőjének könyve. Pest, 1860. 71. l.

⁴ *Danielis Cornides*: Vindiciae Anonymi Belae Regis Notarii. Budaë, 1802. 27. l. 35. l.

⁵ *Podhradczky József*: Béla király Névtelen jegyzőjének idejekora és hitelessége. Budán, 1861. 120. l.

⁶ *Podhradczky József*: Béla király névtelen jegyzőjének idejekora és hitelessége. Budán, 1861. 120. l.

⁷ *Szabó Károly*: Kisebb történelmi munkái. II. k. Budapest, 1873. 269—270. l.

őrzött hagyományaiból, melyek az iskolázatlan népek emlékében annál élénkebben fenn szoktak maradni, mivel kevésbbé bízzák azokat a holt lapokra;¹ noha Vámbéry a középzásiai népek példájából kimutatja, hogy a nemzeti öntudat emlékezete évszázadokig ragaszkodik hagyományaihoz, s a Névtelen is, természetesen a maga czéljára, annál értékesebbnek tartja, minél később irt.² Vagy *Podhradczky József* érvelésében higyjünk-e, ki a Névtelenhez magyarázatul, Fejér György erősségeire támaszkodva, egész vaskos kötetet állít össze s abban őt II. Béla jegyzőjének vitatja. Mert ama mondásából, hogy a magyarság a muramelléki Karanthánok határszéleit mind a mai napig hatalmasan és békésen birja, és határszéli villongásaink történetéből, mely szerint ama részeket sem III-ik, sem IV-ik Béle hatalmasan és békésen nem birta, következtetve megállapítja, hogy ezek jegyzője nem lehetett;³ de nem volt okoskodása szerint az I-ső Béla jegyzője sem, a ki pedig ama határszéleket hatalmasan és békésen birta, mert a Névtelen a Szent Márton hegye mellett, a Varas völgyén folyó patakot Sabaria forrásának nevezi, mint II. Pascal 1103, III. Sándor 1175, III. Orbán 1187, III. Incze 1216 és IX. Gergely 1232-iki okleveleiben, a mi főleg a XII-ik században divatos és Czinár Mór kimutatása szerint a Sabaria forrása 1242-ön innen már nem fordul elő; mert e darab földet, mely Ravazd és P.-Tarján közt, az illoki erdő nyugati felén esik, csak II. Béla ajándékozta, 1137-ben, az apátságoknak, mert a Névtelen Bulcsot, Leelt és Botondot Petur-gord erdején keleti át, mely elnevezés Kézai Simon följegyzése szerint csak Kálmán király idejében kapott fel;⁴ noha ezek az erősségek nem látszanak valami megvívhatatlanoknak lenni. Mert a Sabaria forrása és helysége már kétségtelenül jóval előbb létezett, semmint a pápai oklevelekbe bejutott; mert a Névtelen a földnek adományozásáról nem beszél és II. Béla alapító levelével összeütközésbe nem jő; mert a Kézai Simon tanúsága Petur-gozd nevére nem valami nyomós, nem egyéb levén, mint merő szójáték. Vagy *Mátyás Flórián* nyomán menjünk-e, ki a Névtelen a XIII-ik század elejére teszi és így III. Béla jegyzőjének gondolja, mert az írás jellege erre az időre mutat; noha már Cornides sok erősséggel bizonyítja, hogy a codex XIV-ik századi másolat; mert a Névtelen tarfejű kúnjai és IV. László üstökös kúnjai nem lehetnek egyik; noha e két vonás, a mint Marczali a Vatha példájából, ki fejét megnyiratta és még is három üstököt eresztett pogány szokás szerint, kimutatja, nem kiegyenlíthetetlen; mert a Névtelen Erdélyt Ultrasylysnak és a főurakat jobbágyoknak mondja, holott IV. Béla

¹ *Szabó Károly*: Kisebb történelmi munkái. Budapest, 1873. II. kötet, 264. l.

² *Vámbéry Ármin*: A török faj. Budapest, 1885. 273—275. l 345. l.

³ *Podhradczky József*: Béla király Névtelen jegyzőjének idejekora és hitelessége. Budán, 1861. 42—48. l.

⁴ *Podhradczky József*: Béla király Névtelen jegyzőjének idejekora és hitelessége. Budán, 1861. 48. 309. l.

korabeli író Transylvaniát és bárókat mondana; pedig még III. Endre egyik oklevelében is használatos az Ultrasylvania s a Szent László-ének a XV-ik század végéről vagy a XVI-ik század elejéről is jobbágyurakat emleget.¹ Vagy *Hunfalvy Pált* köves-sük-e, ki egész iskolájával a rideg tagadás terére lép, s a Névtelent inkább költőnek, mint történetirónak veszi, a XIII-ik századba helyezi, s IV. Béla jegyzőjének teszi meg? Mert lehetetlen, fejtegetése szerint, hogy keresztyén pap létére a pogányság fellobbanásáról meg ne emlékezzék, ha I. Béla idejében él, hogy Turda nevű magyar püspököt emlegessen, a kiről egyetlen legenda sem beszél; mert lehetetlen, hogy kievi és susdali fejedelmekről szóljon, holott susdali fejedelemség 1150 előtt nem is volt; hogy az oroszok kúnokat hívhassanak segítségül, holott az első kúnok csak 1061 körül tűnnek föl, hogy a magyarokat Lodomerián és Halicson vezesse át, holott Halicsot 1113-ban említik először.² De hát megemlékszik-e a keresztyénség megalapításáról, a mi keresztyén pap előtt még fontosabb? Nem, csak a honfoglalást írja meg; a mi célja volt. De hát nem lehetett-e valami monda vagy ének valami Tordáról, s ez alak nem onnan került-e elbeszélésébe? De hát kievi és susdali *fejedelmeket* kell-e értenünk, mikor a Névtelen egyszerűen »duces Ruthenorum, scilicet de Kyeu et Susdal« — kifejezést használ, a mi hadi vezért is jelent, mi annál több van minden összeütközésben, minél kezdetesebb az uralkodás alakja? De hát a görög császár kabarjai nem lehetnek-e egyik a Névtelen kúnjaival, a mint Szabó Károly is, Vámbéry is magyarázza?³ s aztán Susdal, melyet különben az orosz évkönyvek már 1024-ben említenek és Galiczia nem volt-e meg előbb, csak a mikor a krónika nevét följegyzí vagy a mikor a mai közjogi értelemben önálló fejedelemségre vergődik?

Már most két száz esztendő (1061—1272) határai közt melyik Béla király jegyzőjének vehessük *biztosan* a Névtelent, a mikor a kutatás, a történeti tudomány hat évtizedes fejlődésének daczára is, gróf Majláth fölvevése után, oly ellenmondó eredményeket ér el. Majláth szerint III. Béla jegyzőjének, mert az ő meggyőződése szerint a Névtelen ennek korában élt.⁴ Bizony ingatag alapon épülhet csak, a mint a vita főfő eredményeinek nagyoló összeállításából látszik, — ez a meggyőződés. S miből következteti, hogy a Névtelen az énekes? A Névtelen négy (XXIV—XXVII.) fejezetének és az ének tartalmának megegyezéséből. De hát miben áll ez a megegyezés? Az ének *Pannónia* megvételéről és a Névtelen *Erdély* elfoglalásáról beszél. Ott Árpád főkapitány hallva

¹ *Marczali Henrik*: A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Budapest, 1880. 75. l.

² *Hunfalvy Pál*: Magyarország ethnographiája. Budapest, 1876. 289—290.

³ *Szabó Károly*: Kisebb történelmi munkái. Budapest, 1873. II. k. 265. l. *Vámbéry Ármin*: A magyarok eredete. Budapest, 1882. 161. l.

⁴ *Gróf Majláth János*: Ungarische Gedichte. Stuttgart und Tübingen, 1825. XVII. l.

magyarjaival, hogy a Duna jó viz volna, lakóföldre nagy jó volna, egy követet bocsát a lengyel herczeghez, ki Veszprémben lakozik, és annak országából földet, fivet, vizet hozat, majd a kapitányok egyetértésével fejt lovat, aranyos féket és nyeret küld a herczegnek, kitől annak fejében lakóföldet kér letelepedésre. A herczeg megígéri, mire a magyarok Erdélyből felkerekednek, ellene mennek, úgy hogy az ország Árpád kezére jut és neve Magyarország lesz;¹ míg itt Töhötöm vezér értesülve az erdő-elvi föld jóságáról, a hol Gyeló, bizonyos oláh uralkodik, beküldi agg Mándot, és a földet loppal kikémlelteti, ki róka módjára bejárva azt, sokat beszél ura előtt a földnek termékenységéről, folyóinak jóságáról, aranyáról, sójáról, a föld lakosairól, kik az egész világon a leghitványabbak, mivel oláhok és szlávok; mire Töhötöm követeket bocsát Árpádhoz, hogy engedje meg az erdőn túl Gyeló ellen harczolni. S a mint a szabadságot megkapja, átkel a Meszesen, az Almás vizéhez ér, Gyelót leveri, ki a Szamos mellett épült várába menekülve, a Kapos folyónál esik el; a föld népe pedig Esküllőnél Töhötöm hűségére esküszik, kinek maradékai uralkodnak Erdélyen Szent Istvánig.²

Hol van e két elbeszélésben megegyezés azon kívül, hogy mindkettő föld elfoglalásáról, ellenséges vezér megveretéséről szól? S ha volna, még akkor is miként lehetne a Pannóniai Éneket a Névtelennek tulajdonítani, ki legkésőbb a XIII. század második felében élhetett? A ki a Halotti Beszédet és Könyörgést ismeri, melyet 1228-nál feljebb alig tehetünk,³ ez ábrándos állítást merő képtelenségnek itéli. Nem is kísértett sokáig. Toldy már 1849-ben kiforgatta gyenge alapjából:⁴ de mégis megismertettük az ének irodalmának teljessége végett s a föltevés érdekessége és különössége miatt.

Nem sokkal maradt el gróf Majláth megett Sándor István és Dugonics András, kik az ének koráról más szóval szinte ugyanazt beszélnek. Sándor vélekedése szerint eme régi ének a Halotti Beszéddel és Könyörgéssel csaknem azon időbelinek látszik;⁵ Dugonics állításaként meg »ha az irásnak módjára nézünk, 1300 esztendő tájban irattatott le; mikor szerződött pedig, éppen nem tudhatni.«⁶ A mely megjegyzésből világos, hogy az eredeti éneket ő még jóval régiebbnek hiszi. Mindkettő csak állítás, behatóbb taglalás és alaposabb meggyőződés nélkül; mert mindkettő elfeledi az éneket a Halotti Beszéddel és Könyörgéssel összehasonlítani, holott

¹ Révai Miklós: Elegyes Versei. Pozsony, 1787. 275—288.

² Béla király Névtelen jegyzője. XXIV—XXVII. f.

³ Horváth Cyrill: Nemzeti irodalmunk a reformációig. Baja, 1892. 19—20. l.

⁴ Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe. I. Band, Wien, 1850. 374. l.

⁵ Sándor István: Sokféle. Győrött, III. darab, 1795. 82. l.

⁶ Dugonics András: Etelka. Pozsony és Kassa, 1788. II. k. 310 l.

az már a Sajnovics János, ez a Koller József kiadásában megjelent. Ha ez összehasonlítást bármelyikök csak futvást is megteszi: legott szemébe ötlük a pár százados nyelvi fejlődésre valló különbség, mely a hangok árnyéklatában, a szavak képzésében és ragozásában, a kölcsönzések használatának módjára és az avult szavak elűtő mennyiségére nézve mutatkozik. Mert hol a mi énekünkben a magánhangzók ama zártabb kiejtése, mely a Halotti Beszéden és Könyörgésen mindvégig uralkodik, mely szerint a mai a, o, e ott o, u, i, sőt a két első magánhangzó tekintetében, még kettős árnyékolás is sejthető.¹ Hol a közép e-nek szinte következetes ő-vel való cseréje, melyet ma némely nyelvjárás érzetét csak egyedül?² Hol a kettős hangzók ama gyakorsága, mely az Árpádok korabeli nyelvnek jellemző tulajdona volt? Hol a v hang sűrű előfordulása nemcsak a magánhangzók, de az at, et képzős főnevek képzőbeli mássalhangzói után is? Sőt szókezdőként való használata az ize névszóban és imád igében, a mi még az Ehrenfeld-codexben sem ritkaság, és h hanggal való helyettesítése a segítő ragban, a h-nak viszont ch hanggal, ennek meg k-vel való váltakozása?³ Hol a mi énekünkben az idegen kölcsönszók idegen alakú alkalmazása, a magyar ajakhoz való minden illeszkedés nélkül? Hol a ragozás amaz ősből, mely szerint a többes és személyi ragok, valamint néha a segítő és fordító rag, még nagyobb részint kötőhang nélkül fordulnak elő, a nek és ben ragok még nem illeszkednek a mélyhangú szókhoz, a be és ésből névragok még teljesebb, mai névutó-alakjokkal is szerepelnek; mely szerint a névszók és igék személyragjai még megegyeztek; az elbeszélő alak 3-ik személye még egy szótaggal hosszabb volt, az it, illetőleg ejt, ojt képzős igék parancsolója még h-vel alakult, mi még a Nagy Lajos korabeli eskümintában, az Ehrenfeld-codexben, a régi magyar bibliában is megtalálható?⁴ S hol van a mi énekünkben az ősi magyar szókincs annyi érdekes emléke, mint a mennyi ott sokkal rövidebb volta mellett megőrződött? S mindezekhez hol van a mi énekünkben a nyelvnek ama rövidegsége, mely nemcsak a fölös névelő, kötőszó, igehatározó és birtokos ragot többször szerencsésen mellőzi; de a gondolatot is tömöttebbé, kifejezőbbé, nyomatékosabbá és magvasabbá teszi, mikor a Halotti Beszéd írója a tárgyi mellékmondatot egyetlen elvont főnévbe foglalja össze? S hol van az előadásnak az a hatásossága, mely az egyszerűséget erővel, a

¹ *Simonyi Zsigmond*: A magyar nyelv élete. Budapest, 1889. 152. l.
Toldy Ferencz: Az ó- s középkori nemzeti irodalom története. I. k. Pest, 1862. 102. l.

² *Toldy Ferencz*: Az ó- s középkori nemzeti irodalom története. I. k. Pest, 1862. 102 l.

³ *Simonyi Zsigmond*: A magyar nyelv élete. Budapest, 1889 1591. 164.
Toldy Ferencz: Az ó- és középkori nemzeti irodalom története. I. k. Pest, 1862. 104 l.

⁴ *Simonyi Zsigmond*: A magyar nyelv élete. Budapest, 1889. 159—160. l.

hitet meggyőződéssel, a gyakorlati tanítást magyaros józansággal kapcsolja össze, melyben mintha a keresztyéni megadás gyöngéd mélabájának és az emberi sors végzetességébe való elszánt belenyugvás férfias fájdalmanak hangja csendülne meg, mintha annak első kezdetes megnyilatkozása volna, a Halotti Beszéd fukarszavú, egymáshoz sorakozó, velős mondataiban oly közvetlenül érint, a a mikor Ádám paradicsomi laktáról, isten tilalmáról, annak feledéséről, az ördög incselkedéséről, az első emberpár bűnbeeséséről, mely nemcsak magának, de egész fajának halála lőn, isten haragjáról, a sors kikerülhetetlenségéről, s a kegyelem és bocsánat szűkségéről beszél, minden vonás egy mondat, minden mondat a végzetes esemény egy mozzanata, szemléletesen, határozottan, csattanósan kifejezve. S ha beleilleszkedünk a korba, melyben a keresztyénség emez egyetemes eszméi nálunk még újak voltak, a nemzet lelkében talán a pogányság szívós hagyományai miatt csak félvilágossággal derengettek, — könnyen elképzelhetjük a közönséget, a mint a súlyos szavakat majd megindulással, majd döbbenéssel hallgatja vala. Nyelvünk e legelső összefüggő emléke a maga nemében érdekes alkotás, s nem csodálkozunk rajta, ha egy Révai, egy Kazinczy, egy Toldy lelkesedve dicséri; ha egyik újabb ismertetője benne fedezi fel a nemzeti szellemet, mint keresztyént a magyar írói styl természetét, noha még embryójában, benne látja visszatükröződni nyelvünknek azt a korát, mikor az általános még mentől kevesebb abban. »E rövid, sokszor majdnem tagadhatatlan szerkezetekben, mondja, a jól elrendezett gondolatok bősége szorosul, mint valami trombitában, és a styl maga teljesen magyaros, mint a népmesék előadás-módja.«¹

Hol van mindez a mi énekünkben? Alig egy-két érdekes alakja és szava, mely a mult idő fejlődési folyamának véletlenül talán a tájszólásban megmaradt törmelékeként századok közvetítésével az ő korára szállt. Szerkezete és előadása pedig egyiránt gyarló, a mondai részek s feldolgozásbeli elemek nem olvadnak össze; mert míg azok kitetsző töredékében a rövidség és elevenség elvitázhatatlan; addig a feldolgozás hosszadalmas és lapos. Dehogy keletkezett a Halotti Beszédvel és Könyörgéssel csak nem egy időben, mint Sándor I. és Dugonics A. hiszi. Sőt minden jel arra mutat, hogy nagy idő választja el őket egymástól.

Pray és Révai közös véleménye szerint az ének a XIV-ik század végéről vagy a XV-ik század elejéről származik. Mi az alap, melyen a történeti és irodalmi kutatás két oly jeles mestere áll? A codex, melyből a Pannóniai Ének előkerült, a codex, melynek írása jelleme *barát-gót*; ismételjük a codex, *melyet egyikük sem látott!* Mert csak az ének másolata, illetőleg a Subich-másolat mássa az, a mi köztük kézzől kézre járt. Hogy lehet enné-

¹ Horváth Cyrill: Nemzeti irodalmunk a reformációig. Baja, 1892.

fogva következtetni belőle, akár az ének írásának jellemére, a mi mellékes, akár a helyes-írás módjára, a mi fontos? Mert nem lehetett-e a codex általános jelleme *barát-gót*, az ének írása pedig *folyó*? Hiszen egészen a másoló kezétől és tudásától függött, ha az egészet nem egy ember írta vagy nem egy kéz másolta; például a Weszprémy-codex két része barát-gót, középső része folyó-írás, a Peer-codex négy része barát-gót, két középső része folyó-írás; mind a kettő a történeti nyelvtudomány kétségtelen megállapítása szerint a XVI-ik század elejéről; vagy például a Winkler-codexnek, 1506-ból, írása részint barát-gót, részint folyós, s a Thewrewk-codexnek, 1531-ből, két része barát-gót, négy része folyóírás. De hagyján. Fogadjuk el, hogy Pray jól értesült, hogy a Subich látta és használta codex egészen barát-gótírás volt. Mire jó ez a fogózkodó? Semmire, de éppen semmire!

Mert hiszen nyelvemlékeink többnyire barát-gót írással készültek. A magyar Diplomatika pedig megtanít bennünket, amint Schwartner¹, Perger², Horvát István³ és Horvát Árpád⁴ példákkal igazolják,¹ hogy ez írás a maga különféle fajaival a XII-ik századtól fogva a XVI-ik századnak szinte közepéig divatozott nálunk; ennél fogva az ének korára annak jelleme nem hogy döntő, csak számbavehető bizonyóságot is alig szolgáltat, ha a helyesírás módja hathatós erősségekkel nem támogatja. Ime, hogy a régibb adalékokat mellőzzük és célunk tekintetében merő XVI-ik századbeli írásra hivatkozzunk (megjegyezve, hogy a mely codex több éven át íródott, annál az évszám mindig az írás kezdetét jelöli), *barát-gót* jellemű írással maradt reánk a

Winkler-Codex 1506-ból,	Debreczeni-C. 1519-ből,
Nádor-Codex 1508-ból,	Horvát-Codex 1522-ből,
Czech-Codex 1513-ból,	Kazinczy-Codex 1526-ból,
Nagyszombati-C. 1512-ből,	Tihanyi-Codex 1531-ből,
Gömöry-Codex 1516-ból,	Thewrewk-C. 1531-ből,
Domonkos-Codex 1517-ből,	Kriza-Codex 1532-ből.

Elég hosszú sor, pedig az összeállítás nem teljes,⁵ különben szinte valamennyi emlékünket ide kell vala iktatnunk: de kétségtelenül elegendő arra, hogy csattanósan bebizonyítsa, mikép az írás *barát-gót* jelleméből annak *korát* megállapítani lehetetlenség. Mert abból ugyan nem következik, hogy az ének a XIV-ik század végéről vagy a XV-ik század elejéről való.

¹ Schwartner Márton: Introductio in Diplomaticam. Budán, 1802. 69., 107. l.

² Perger János: Bevezetés a diplomatikába. I. R. Pest, 1821. 144—145. l.

³ Horvát István: Tudományos gyűjtemény. 1835. III. kötet, 99—100. l.

⁴ Horvát Árpád: A diplomatikai írástan alapvonalai. Budapest, 1883. 30. l.

⁵ Toldy Ferencz: Az ó- s középkori nemzeti irodalom története. II. kötet. Pest, 1862. 77—101 lapjain még részletesebb kimutatást közöl.

Am épp oly kevéssé következik ama nagyrészt belső okok erejéből is, miket akár Révai, akár Toldy az ének régisége mellett fölhozogat. Révai az ének szójátékos soraira épít, melyek szerint

Arpad jwtha magyar neppel
Kelem fewlden a Dwnan el kelenek
Az Cheehen ewk chekewnek
Az Thetemben el fel thethenek.
Erden sokath ewk erthenek . . .¹

különös, hogy e játékos szószármaztatást egészen történeti igazsággal veszi. Fejtegetéseinek eredménye, hogy Kelem fewlde a magyarok dunai átkelésének helye, mert Thuróczi János és Székely István is így magyarázza; csak hogy az még Kelenfewldet, ez már Keleenföldet ír;² holott az ének nálok sokkal régibb szerzője a Kelem, Tetem ódon alakokkal él; Cseke a magyarok gyülekezésének helye, mert ez a szó lhre lapp szótára szerint lapp nyelven gyülekezést jelent; ott még használatos, de a magyarban már kiveszett;³ hogy Tetem a magyarok feltetszésének helye, mert a mikor a gyülekezést, illetőleg a cseküvést elhagyták, az ellenségnek feltetszének; Érd pedig végre az elérés helye, mert a magyarok már azzal is sokat értek el, sokat nyertek, hogy az ellenségre akadtak; a szó gyökere ér, helyképző raggal Érd, miként Kövesd, Nádasd.⁴ A helyett, hogy e nevek eredetének kérdésébe ereszkednénk, egyszerűen csak arra utalunk, a mit Békesi Emil kimutat,⁵ hogy már egy 1291-iki okmányban Kelemföld helyett Kelenfewlde áll, hogy még Szerémi Györgynél is, 1543 után, Kelenföld helyett Kelem földé fordul gyakran elő, mi nyilván arra vall, hogy ez alak nem annyira az írás régibb voltára, mint inkább az író szeszélyére vihető vissza, egészen a különb és külömb, különféle és külömféle példájára; s egyszerűen arra utalunk, a mit maga Révai fölemlít, hogy a mai Tétény még Thurócziban is Thetemnek van írva,⁶ a mi könnyen átszivároghatott a XV. század második feléből a XVI. század első felébe is. Különben teljesen egyetértünk Arany Jánossal és Szilády Áronnal, hogy e pár sor valami régi nép-ének maradványa, éppen azért a Pannónia megvételéről szóló ének korára nem lehet belőlök következtetni, a Kelem és Thetem alakból pedig semmi esetre sem.

¹ Révai Miklós: Elegyes Versei. Pozsony, 1787. 286. l.

² Felsőmagyarországi Minerva. 1828. II. f. 1583. l.

³ A mire Schedius csillag alatt megjegyzi, hogy megvan még a bikacsekben (nervus tauri), nem is eszmélve, hogy milyen pajzán értelme lenne akkor e sornak: A Cseken ők csekének.

⁴ F. M. O. Minerva. 1828. II. f. 1585—1586. l.

⁵ Abafi Lajos: Figyelő. II. k. 1877. 90. l.

⁶ F. M. O. Minerva. 1828. II. füzet. 1583. l.

Teljesen igaz és helyes, a mit a nagy nyelvtudós a betűrímes igék ragozásáról megállapít,¹ a nélkül mégis, hogy ama már mai nap szokatlan alakok miatt énekünket akár a XIV. század végére, akár a XV. század elejére tehetnők. Révai csak a maga kutatásainak adataira támaszkodhatott, melyek bármily jelentékenyek voltak, mégis csak egy ember erejéig terjednek: mi ma már az egész régibb irodalom földolgozásának, egyszersmind a Nyelvtörténeti Szótár anyagának eredményeiből ítélhetünk. Ime, az elkel épp oly jelentéssel fordul elő Tinódy Sebestyénnél: Vitézekkel öszve Dunán elkölt vala, 1544-ben, s Onnat siet, elkelé az Dunát, 1553-ban.² A teték épp oly ragozással megtalálható nemcsak a régi magyar bibliában és Komjáthy Benedek Szent Pál levelei fordításában: de a Szabács viadalában is:

»Sőt jónak teték ő Felségének
És hozzá tartó nép kösségének.«³

Aztán sokkal később Pesti Gábor új-testamentomában, 1536-ból; nemkülönben Bornemissza Péter Evangyelmi Tanúságai harmadik részében és Prédikációi gyűjteményében, 1575-ből és 1584-ből.

A mi pedig a cseke és cseküszik szókat illeti, azt hiszszük fölösleges és hiábavaló fáradság volt megfejtésük végett a lapp nyelv segítségéhez folyamodni. Lehet, hogy régi szó, mely elavult; lehet, hogy tájszó, mely ma is él; lehet, hogy az íge alakja cseküszik a feküszik példájára, mint Révai gondolja;⁴ lehet, hogy az eredeti alak csekik és fekek, mint Szilády gyanítja:⁵ mindez az ingadozás az értelemre nem vonatkozik. Már maga az, hogy valamennyi Cseke kisebb-nagyobb folyóink mellett esik, rámutat a vízzel való kapcsolatára. Alig jöhet kérdésbe, hogy értelme nem clausura, a mint Szilády veszi,⁶ hanem vadum, a mint a Nagy Szótár és Szarvas Gábor magyarázza. Mert a Cseke és Csege alig azonos, legalább a clausurának megfelelő csege és zegye semmiesetre nem. Hisz ez nem egyéb, mint a szegy szó, mely a galgóczi udvarbíró levelében Thurzó Erzsébethez ismételve előfordul: »Wolth nagysaghdznak Seredy Wrammal valami Dwna zakadék wyze, kyn Bathory wram Seredy wrammal zegyett chynaltatott, kyhez en is kez woltam volna mynden költségemell; de az wr nem engette, es ott az zegyen fogtanak tyzenkett wyzatt«;⁷ az pedig nem más,

¹ Révai Miklós: *Elaboratio grammatica hungarica*. II. k. Pestini, 1806. 872—876. l.

² Szilády Áron: *Régi magyar költők tára*. III. kötet. Budapest, 1881. 291, 112. l.

³ Szilády Áron: *Régi magyar költők tára*. I. k. 27. l.

⁴ F. M. O. *Minerva*. 1828. II. f. 1583. l.

⁵ Szilády Áron: *Régi magyar költők tára*. I. kötet. Budapest, 1877. 243. l.

⁶ *Ugyanaz*, ugyanott.

⁷ *Magyar Levelestár*. I. k. Pest, 1861. 295. l.

mint csege, a mint István diák csorgai udvarbíró jelentésében Zele Jakabhoz olvassuk: »A czeghe el bomlot, ha nem masth wyat chynalthathom.«¹ A miből világos, hogy mind a zegye a Döbrentey-féle oklevélben, s a nemzeti muzeumbeli egri számadásban,² mind a csege a Kresznerics-féle idézetben csakugyan vízrekesztést jelent, legalább a galgóczi és csurgai udvarbíró leveléből annak tetszik; míg a cseke — gázló vagy láboló hely, csekik átgázol, átlábol. Így értelmezi a szót Szikszai Lajos, Szilágy megye érdemes alispánja, kihez azzal a kérdéssel fordultunk, hogy ismeri-e még a szilágysági nép a csekét? »Ma már — úgymond — nem ismeri, de a mennyiben megyénk érmelléki részében van egy község, melynek neve *Csekenye*, s ez a község éppen egy hegyi patak kis partján terül el, a hol annak sekélyes medrén gázló vezetett át, annyiban ismerhette.«³ S a cseke minden valószínűség szerint összetartozik a csekély vagy sekélylyel, mely hasonlóképp vadumot jelent. Telegdi Miklós Feleletében Bornemissza Péter Fejtegetésére 1580-ból ez a sor fordul elő: »Nem melyen, hanem csekelyen, chak a karaion forog a te pennad«; Comenius Ámos Orbis pictusában pedig ez olvasható: »A viznek csekléje, láboló gázolható helye vagyon«, 1585-ből. S úgy látszik, hogy a Jordánszky-codex ama sora is, melyet Szilágy Áron idéz, a hol a csökik a dagaddal szemben (megdagadván avagy megcsökvén) ellentétül áll, egészen ide vág, mert vízről szólva a dagadás ellentéte apadás és sekélyedés, régiesen írva csekélyedés;⁴ sőt úgy látszik, hogy ez alakban megcsökvén egyenesen a cseke igéje csekik maradt reánk, jelentésének más árnyalatában, a XVI-ik század második évtizedének végéről.

Toldy osztozik a Pray és Révai fölfogásában a korra nézve, de nem elégszik meg annak megokolásával, mert az ő itélete előtt sem az írás barát-gót jelleme, sem az ének ama szójátékos részlete még nem ad elég bizonyosságot. Ennél fogva a nagy nyelvtudós fejtegetéseit néhány szó és alak különös használatának föltüntetésével egészíti ki; egyszersmind a helyesírás módjára utal, mely nem kisebb ingadozást mutat, mint nyelvünk minden eddig ismeretes emléke, melyektől az egyes hangok kifejezésében sokszor sajátoosan eltér.

Mit lehessen építeni arra a helyesírásra, melyet Subichon kívül senki sem ismert, mert hiszen a többi kezén nem az eredeti, csak a másolat mássa forgott, nem nehéz eldönteni? Maga Toldy beismeri, hogy e kérdést csak a kézirat meg szemlélése oldhatja meg, minél fogva meddő föltevések helyett csak a kiemelt szók és alakok taglalásába bocsátkozunk. Toldy szerint a régi nyelvnek maradványai

¹ *Magyar Levelestár*. I. k. Pest, 1861. 333. l.

² *Szilágy Áron*: Temesvári Pelbárt élete és munkái. Budapest, 1880. 67. l.

³ *Szikszai Lajos* szíves válaszában.

⁴ *Szilágy Áron*: Régi magyar költők tára. I. k. Budapest, 1877. 243. l.

a *jutni* jöni értelemben, és *megárolni* megegyezni jelentéssel; az alakok közül háromszor a háromszor, anna az annyi, teltsé a tölté helyett, a Duna látni és kapitánok emelni, meg az emlékezzenk és szakasztonk-féle ragozások.¹

Valjon sokat nyomhat-e a *jutni* jöni értelme akkor, mikor a szónak ez a használata a XVI. század folyamán mindenütt, de különösen erdélyi íróknál divatos? Így olvassuk az erdélyi Ilosvai Péter Tholdijában: Két csónokon Dunaszigetbe jutának és Imé mihelt Tholdi az porondra juta² (1574); így olvassuk az erdélyi Heltai Gáspár krónikájában: Sok sass keselő juta ot reájok és mikoron a hidec lelés rea jutott volna (1575); így fordul elő az erdélyi Szenczi Molnár Albert Keresztyén Tanításában: Sikamlo utra jut (1624); így van még az erdélyi Geleji Katona István Titkok Titkában: Hasfájás jutván reája utjában (1645). Vagy sokat nyomhat-e a megárolni megegyezni jelentése, mikor az erdélyi Székely István krónikájában éppen ily használattal található meg: Jer be atiamfia a boltba, meg árulok veled (1559), mikor a költő Gyöngyösi István Charikliájában éppen ily értelemmel szerepel: Ha igaz szívvel, elmével, lélekkel akarod megvenni, én kevés pénzzel megárulok? (1763.)

Valjon számba jöhet-e a háromszor, mikor nemcsak a Jordánszky-codex a XVI. század második évtizedének végén használja mindig, de a Magyar Levelestár adalékai közt is megjelölhető Bornemissza Mátyás levelében Mezözlaky Ferenczhez, a hol védekezik ama panasz ellen, mintha egy jobbágyot mezeytelen vetkeztetett volna és az yegbe háromszor bwktatott volna;³ sőt a szer hangilleszkedés nélkül való kapcsolása föl-fölbukkan még a XVI. század utolsó negyedében és a XVII-ik első felében is; ily módon olvasható Telegdi Miklós Evangéliomok magyarázatjának harmadik részében: Vigandus számtalanszer hazudtolja Georgius Majort és Harmadszer a mit Üdveztionkröl ira szent Lukács (1578); ily módon lelhető Pázmány Péter Imakönyve második kiadásában: Annyiszer ujjabb örömet érzek szivemben (1665): Vagy számba jöhet-e az *annya* annyi helyett, a mikor nemcsak régebbi codexeinkben szerepel, de Farkas András énekének Hofgréfféle kolozsvári kiadásában is ily alakkal fordul elő: Ezh két embe- rektől annya nép származék.⁴ Sőt állíthatjuk, hogy ez az alak lágyítással vagy a nélkül Erdélyben közkezen forgott. Székely István Zsoltár-magyarázataiban ismételve ilyenek állnak: mel' ige anneat teszen vagy ky ann'at teszen, s az szelec ann'era felforgatac az tengert;⁵ Oroszy Péter fogarasi levelében 1542-ből olvassuk:

¹ *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*. Philosophisch-historische Classe. I. k. Wien, 1850. 376. l.

² *Szilády Áron*: Régi magyar költők tára. III. k. Budapest, 1883. 245. l.

³ *Magyar Levelestár*. I. k. Pest, 1861. 215. l.

⁴ *Hofgrefféle Énekes könyv*. IV. 1. levelén.

⁵ *Székely István*: Zsoltár Könyv. Krakkó, 1548. 158, 165, 167. l.

»Myre nezwe ew kegelme annya kewlchegeth thezen, annya wraymath tarth«;¹ tovább megint: Ennekem nem adoth annath, s Gerdy Demeter fogarasi levelében 1543-ból: Mene ereszegek vannak.² Vagy számba jöhet-e a Duna látni és kapitányok emelni, a mikor a Magyar Levelestárban sűrűn váltakozik a: lewel latwan, eny sok nyomorwsag meg latwan, fa hordani, fachan lwny zam vetnj, hyr twunny;³ a mikor az ilyesmire ma sem ritka a példa, sőt minden bokorban akad. Vagy számba jöhet-e a teltse, a miben az s nem egyéb egyszerű írási vagy másolási hibánál, a mint már Szilády Áron is megjegyzi.⁴

S valjon elegendő bizonyosság-e az ének régisége mellett a többes birtok- és személyrag állandó nyiltabb enk, onk alakja, mint ebben az érdekes versszakaszban:

Thywlek maradoth nekenk az zokasonk,
Hogh ha mykoron arwth my zakazthonk,
Deus, Deus, ott kyaltonk,
Byzonsagong hogh meg arwlthonk.⁵

Igaz, hogy a ragozásnak e módja, melylyel az író él, főleg régibb codexeinkben, a XV. század nyelvemlékeiben használatos, de csak főleg, mert biz az nem szokatlan még a XVI. század első évtizedei alatt sem, így az Érdy-codex 1526—1527-ből, Komjáthy Benedek Szent Pál levelei 1533-ból és Pesti Gábor meséi 1536-ból többször föl-föltüntetik még ezt a ragozást. Az Érdy-codexben sűrűn föl-fölbukkan az efféle alak: tudjok, halljok, bizonyítjok, idvezőjtenk, engedőnk, élőnk, lehetőnk, minekőnk;⁶ Komjáthy Benedek, ámbár rendszerint a zártabb ragozást követi, kivételesen mégis a nyiltabbat is használja, a minekőnk, öltözzőnk, gondonk, haljonk, legyőnk meg-megakad nála; a korinthusbeliekhez szóló II-ik levél negyedik része meg éppen teli az ilyen példákkal: wezőnk, felettetőnk, levetettetőnk, testőnkben, mibennőnk, nem nézők (semminek alajtjuk), mitőlőnk, minekőnk, restőlőnk, három kicsi lapon ugyancsak elég.⁷ Még gyakrabban és következetesebben alkalmazza pedig Pesti Gábor meséinek szövegében és verses tanúságaiban egyiránt. Így a XXIII-ik mesében a megijedt nyulakat »egy kezzilek, kinek jobb szive vala«, ekként biztatta: »Mit félőnk (ügymond) hejába? szükség, hogy szívőnk legyen, mert nám megvolna gyorsaságonk;

¹ *Magyar Levelestár*. I. kötet. 1861. 16—17. l.

² *Magyar Levelestár*. I. k. 1861. 22. l.

³ *Magyar Levelestár*. I. k. 1861. 59, 215, 310. sat.

⁴ *Szilády Áron*: Régi magyar költők tára. I. k. Budapest, 1877. 237. l.

⁵ *Révai Miklós*: Elegyes Versei. Pozsony, 1787. 283. l.

⁶ *Nyelvemléktár*. V. kötet. Budapest, 1876. 29, 32, 75, 76, 77, 79. l.

⁷ *Komjáthy Benedek*: Epistolae Pavli lingua hungarica donatae, az Zenth Paal leuley magyar nyelven. Budapest, 1883. 60, 94, 96, 110, 118, 125, 209—212. lap.

ez' csattanást nem kell vala félnüök, hanem megutálnonk«. A XXXVI-ik mesének, mely a szarvaiban gyönyörködő és lábait ócsárló szarvasról szól, értelme így hangzik:

Sokan olyanok vagyunk, kik igen okoskodunk,
Mert mi veszedelmes, arra vakarkodunk,
Végre meglátjuk, hát bolondoskodunk.

Az LIII-ik mesének pedig, mely a szénégetőről és ruhafejérről példázódik, verses értelme a következő:

Gonosz társaságot el kell távoztatnunk,
És mint a dögöt, mellőle elfutnunk,
Soha semmit is vele, együtt nem alkotnunk.¹

Sőt a Magyar Levelestár egyetlen darabjában, Nagy Balázs levelében Csányi Ákoshoz, 1555-ből, ilyenek szerepelnek: nekenk, wronk, zolgalathonk, jelenthetjök, wagyonk, kezdönk, mertenk, bochyjatok, ertenk, tuggyok, találtok, ertyek, keztenk, rólonk.² Hát még más helyeken, főként erdélyi levelekben?

Ime, mennyire gyöngye alap, mennyire elégtelen bizonyosság az ilyesmi a kor meghatározására, a döntő ítélet megokolására; különösen akkor, a mikor akár a hangvonzat, akár a szóképzés és ragozás, akár a mondatszerkesztés tekintetében énekünk nyelvének semmi oly jellemző és megkülönböztető tulajdonsága nincs, mely kizárólag csak a XIV. és XV-ik század emlékeiben fordulna elő. Bizony hasztalanul olvassuk véges-végig, hasztalanul keressük újra meg újra, még a névelők régies elhagyogatása, a részesülők ragozása, a sziszegő végű igék parancsolójának j-és képzése is hiányzik benne, a mi a XV-ik században oly általános, mint már Békesi Emil kiemeli.

Általában nyelvünk fejlődésének százados mesgyéit biztosan kihasítanunk és a megkülönböztető határokat szabatosan megjelölnünk merő lehetetlenség. Főként a XV. és XVI-ik század között. Hiszen ama jeleseink, kik a hitújítás első évtizedeiben, úgy a katolikusok mint a protestánsok közül, az irodalom művelői, a vallásos költészet és vallásos tudomány képviselői voltak, nagyobbrészt még a XV. században születtek, a kolostori baráttanulmányokon és középkori ájtatos könyveken nevedtek, magokkal hozva azok ingadozó helyesírásának, vívódó hangtanának, következtelen szóképzésének és ragozásának, kísérletező mondatfűzésének engedékeny törvényeit, néha a régies szókinsnek szórványos törmelékeit; mindennek következtében a XVI. század első felének nyelve és stylje, ragozása

¹ *Toldy Ferencz*: Régi magyar mesék, beszélek és erkölcsiratok. I. kötet. Pest, 1858. 51, 66, 85. l.

² *Magyar Levelestár*. I. k. Pest, 1861. 171—172. l.

és helyesírása általános vonásaiban teljesen reáüt a XV. századéra. Csak a mikor a hitújítás, mely a külföldről behozott új eszmékkel nálunk is a művelődés, és haladás eszméit és törekvéseit egyesítette, az akkori országos zavarok és pártoskodások, az idegen uralom és elnyomás, a fejletlenség és erőszak közepette, a politikai, társadalmi, erkölcsi és vallási válságnak vajadásában rohamosan erősödött; csak a mikor a hitújítás a maga elveinek és érdekeinek kifolyásaként nálunk is az iskolához és sajtóhoz folyamodott, s az iskolába, mely eddigelé a régi hagyományok melegágya volt, a tudás és kutatás szelleme költözött, s a sajtónak, mely eddigelé a meg-rázkódott pápai hatalom és összes középkori állami szervezet ellenében inkább csak öntudatlanul küzdött, hasonlítva a mágnestűhöz, mely nem látja a révpartot, de odamutat,¹ ereje fölismerszett, úgy hogy egyszerre a világmozgató áramlat eszköze és leghatalmasabb fegyvere lett, a mikor a sajtónak, a brassói és újszigeti könyvnyomtató műhelyen elkezdve, egész sora támad és áll magyar földön is a lelkiismereti és szellemi szabadság szolgálatába: — igen, csak akkor lesz a nemzeti nyelv mindinkább irodalmi s a harc folyamában az irodalmi nyelv mindinkább egységes! A hitújítás következménye, ha úgy tetszik, érdeme ez, mert a hitújítás a könyvnyomtatással szövetkezve, világi főuraink lelkesedéséből, kik Luther és Melancthon buzdítására vagy magyar tanítványaik ösztönzésére nem riadtak vissza semmi áldozattól, hogy nyomtató intézeteket alapítsanak, még pedig nem annyira egyházfelekezeteik egyeteme, mint inkább egyes gyülekezetek számára, egyes jelesebb papok és tanítók működésének tereként, a sajtó úgy fölszaporodott, hogy mindjárt a XVI-ik századból Révész Imre 26-ot,² Ballagi Aladár 28-at sorol³ elő, míg a katolikusok védelmére csak nagykésőn, 1577-ben keletkezett a nagyszombati nyomda.⁴

Eladdig a XVI-ik század első felében a vidék szokása, az író szeszélye, a régi hagyományok öröklése uralkodik; az új irány hatása alatt önmagával tusakodó író, ki hitének és tudásának gyökereivel még bennök él a régi vallás szent történeteiben, legendás és szertartásos könyveiben, nem szakít, nem szakíthat egészen ezek nyelvével, stíljével, írása módjával; hiszen fiatalsága vallásos álmai közt merengő lelke sokszor reájok feledkezhetett a régi egyház szenteinek, hőseinek, vértanúinak magasztos szenvedéseire és üdvösséges csodáira, a míg a szent legendák és prédikációk felett, a kolostori művészet aprólékos gondjaival, talán maga is másolva és festegtetve virasztott, ha ugyan énekeket nem törlejtett. S ha voltak

¹ *Ballagi Aladár*: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése. Budapest, 1878. 29. l.

² *Révész Imre*: Erdősi János. Debreczen, 1859. 110. l.

³ *Ballagi Aladár*: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése. Budapest, 1878. 5. l.

⁴ *Ballagi Aladár*: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése. Budapest, 1878. 68–69. l.

eme lázasan és viharosan forrongó időben, a mint voltak elegen, kik bár külsőleg nem váltak el a katolikus egyháztól, a hittani kérdéseket a Luther-hirdette tanítások szellemében értelmezték és fejtegették, kik a régi egyház szertartásaiból az új vallás tilalmai ellenére is nem egyet megőriztek és híven követtek, mert a két kor eszmeáramlatának egymásba csapzó hullámmása közt lelkök élesen és mereven különböztetni nem bírtak vagy nem mertek; voltak viszont olyanok is, kiknek képzettségében a két század egymással érintkező műveltségének jellemvonásai összefolytak és közösen nyilatkoznak.

Ime, a történeti nyelvtudomány tanítása szerint¹ a XV. század nyelvének, a mint az Ehrenfeld-codex és régi magyar biblia föltünteteti, megismertető törvénye a többi közt:

1. hogy az *i*-képzős melléknevek tárgy esetében is megvan az *a*, *e* hang, de hát ez épp úgy megtalálható *Székely István Soltár Könyvében*, melyről mellékesen megjegyezzük, hogy nem Pávai Lukácsnak van ajánlva, mint Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárában írja,² hanem a vitézlő nemős férfiú neve *Gávai Lukács*; itt egymás után olvashatjuk az *anneat*, *marokneiat*, *ann'at*;³

2. hogy a többesszámú és személyragos tárgy eset magánhangzója rendszerint zártabb, de épp úgy hangzik mindig nála is: *halakot*, *aruakot*, *szamot*, *kiáltasomat*, *czudaidot*, *ütöt*;⁴

3. hogy az összevont igealakok általánosak, de általánosabbak alig lehetnek, mint az ő fordításában, a hol ilyeneket kapunk: *hunec* — *hivének*, *elalum* — *elaluvám*, *lefekum* — *lefeküvém*, *luc* — *levék*, *tul* — *tevé*, *tu* — *teve*;⁵

4. hogy a határozók közül a nélkül régi alakjában, hangilleszkedés nélkül jelenik meg, de épp úgy jelenik meg az ő használatában: *oknál-kül*, *hamissagomnal-kül*, *makulanal-kült*;⁶

5. hogy a kicsinyítő a mai *-cska*, *-cske* helyén egyszerűen *-cse*; de épp így képezi ő is: *g'ermekcezeit*;⁷

6. hogy a vesztegel ige rövidesen van írva: *vesztegl*; még rövidebben nála: *veszteg'*; hogy a *vi*, *hi* igék alakjaiban a régi tővégi *o*, *u* még meg van őrizve, de épp úgy meglehető e hangzó nála is: *hiu*, *hiuu*, *höuei*, az új pedig még érdekesebb alakokkal

¹ *Simonyi Zsigmond*: A magyar nyelv élete. Budapest, 1889. 163—176. l.

² *Szabó Károly*: Régi Magyar Könyvtár. I. k. Budapest, 1879. 9. l.

³ *Székely István*: Soltár Könyve. Krakkó. 1548. 158, 165, 167, 179. l.

⁴ *Székely István*: Soltár Könyve. Krakkó, 1548. 8. 38. 40. 71. 94. 100. zs. 161. lap.

⁵ *Székely István*: Soltár Könyve. Krakkó, 1548. 106, 9, 69, 18. zs. 157. lap.

⁶ *Székely István*: Soltár Könyve. Krakkó, 1548. 35, 59. zs.

⁷ *Székely István*: Soltár Könyve. Krakkó, 1548. 137. zs.

váltakozik: wuy, wy, vuytta, vyulnac, vyultassec, vyounan; s ezen kívül annyi régies példa.¹

Pedig Székely István zsoltárainak fordítása és kiadása a század első felének már végére esik.

SZÉCHY KÁROLY.

A FELSŐMAGYARORSZÁGI KRYPTOKÁLVINISTÁK HITVITÁZÓ IRODALMÁRÓL.

A beháború, mely Luther halála után a németországi egyházakban, egyfelől Melanchton és hívei, a Phillipisták vagy Kryptokálvinisták, másfelől Flaccius, illetve a Gnesiolutheranusok között majdnem egy fél századon át dühöngött, eredetileg a magyarországi protestantismus viszonyaira alig birt némi kihatással. A Kryptokálvinismus nálunk, az orthodox Luther-párttal szemben, ellentétes felekezeti pártállást csak az ország éjszaki határain s már akkor foglalt el, midőn annak csillaga szülőföldjén hanyatlásnak indult.

Az összeütközés színhelyét képezték a több fraternitásra, illetve senioratusra oszló szepesmegyei egyházak, és a szövetséges öt sz. kir. város, u. m. Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse és Kis-Szeben senioratusi kerülete. Ezeknek lakossága majdnem kizárólag az ágostai evang. vallást követte, mely az utóbbi törvényhatóságoknak s a szepesi városoknak felsőbbségileg elismert hivatalos vallása is volt.

A nyílt meghasonlást leginkább az 1582-ik év folyamán a *Formula concordiae* behozatala iránt tett kísérletek idézték elő. S habár az erre czélzó lépések egyelőre sikerre nem vezettek, az ez alkalmából felmerült hitviták eredményeként a surlódások mindinkább nagyobb mérvet öltöttek.

A »Sacramentarius« gúnynévvel illetett párt, Melanchton kegyeletesen őrzött emlékének paizsa alatt, nevezetesen az úrvacsora és a képeknek egyházi célokra alkalmazása kérdésében, a helvét irányhoz hajló nézeteit az uralkodó vallás keretén belül kívánta érvényesíteni. Előharczosai valának Pilcz Gáspár az ötvárosi senioratushoz tartozó Nagy-Sáros mezővárosának lelkipásztora és Ambrosius (Lam) Sebestyén, késmárki plébános.² Az ellentábor ellen állottak egyfelől Bártfa város egyházának és főiskolájának vezérférffiai,

¹ Székely István: Soltár Könyve. Krakkó, 1548. 109, 6, 119, 20, 50, 102, 103, 104, 109. zs. 205—206. l.

² Ambrosius egyik vitairatban a »Claudus« gúnynév ellen panaszkodván, felemlíti, hogy nagyatyja sánta (lahm) volt s így ragadt utódaira a »Lam« név.

másfelől Szepesmegye egyik leggazdagabb és leghatalmasabb dynastája s egy ideig alispánja, Gradeczi Horváth Gergely, ki, miután több külföldi akademiának meglátogatása és Európa nagy részének beutazása után az országba visszatért, főleg a vallási propaganda céljából neerei birtokán, saját költségén, egy csakhamar nagy híre emelkedett gymnasiumot alapított.

Eleinte a vitatkozások szóval és kéziratok kölcsönös közlése útján folytak; nem sokára azonban mindkét fél nézeteinek terjesztése végett a sajtóhoz folyamodott. Az illető nyomtatványok tetemes része hazai sajtókból került ugyan ki, azonban kizárólag latin és német nyelven volt tartva.

Ámbár ily módon a nyomtatott vitairatok számára nézve tekintélyes polemicus irodalom támadt, és a szenvedélyes tollharcz egész a század végeig tartott: hatása az ország más vidékeire ki nem terjedt. Sőt ezen belviszályok idővel majdnem teljesen feledésbe mentek olyannyira, hogy egyháztörténeti munkáinkban csak itt-ott egy pár részletéről történik felületes említés, az egyes vitairatok pedig részben teljesen elvesztek, részben csupán egy-két, nehezen hozzáférhető példányban maradtak fenn.

Midőn irodalomtörténetünk eme hézagát pótolandó, a szóban levő hitviták egészét más alkalommal szándékozom kimerítően tárgyalni: most azoknak egyik, előörsi csatározás jellegével bíró, ismeretlen epizódját kívántam ismertetni.

I.

Creutzer György neerei protestans lelki pásztor tekinthető az elsőnek, ki az egyház-kerületében a külsőleg egy hitfelekezethez tartozó lelkészek és tanítók között támadt hittani viszálykodásokat személyes éllel hozta a sajtó útján a nyilvánosság elé. Ő már 1586-ban Bártfán nyomat több társa ellen egy német nyelvű vádiratot, melynek ezt a czímet adja: *Warnung vor der Sacramentirer, Zwinglianer, und Calvinisten Lehre, auch gewisse Merkmale, wobei solche verführische Geister zu erkennen.*

Eme munka bevezetésében hivatkozik az Úr parancsára, mely szerint az őr tisztére hivatott hű és szorgalmas lelki pásztorok a próféták és apostolok helyett tartoznak hiveiket rangkülönbség nélkül a hamis tanoktól és az istentelen élet követésétől intés útján megóvni. Ezért ő is kötelezve érzi magát a szent igazság előmozdítása, a titkos és nyilvános szentség-rajongók (Sacramentschwärmer) felfedezése, úgy az egyszerű s tiszta sziveknek a megcsalástól és félrevezetéstől való megvédése végett, az őr kürtjét harsogtatni, s mindenkit inteni a zwinglianusok és kalvinisták tévtanától való óvakodásra.

Bizonyára a sötétben lopódzó titkos kálvinisták azzal a váddal is fogják őt illeni, hogy az ily intés esetleg csak idősebb, tudósabb, és tekintélyesb lelki pásztorok feladatát képezheti. De mivel

a sacramentariusok a Luther-féle igaz tant nyilvános scartéták útján gyanussá tenni igyekeznek, s velük számos előkelő férfit egy követ fúj: a további hallgatás nagy veszélyvel fogna járn. Teljesen meg van győződve tehát felszólalása szükséges voltáról. Hisz nem jó ör az, ki, midőn a tüzet lángolni látja, nem fúj kürtjébe s nem ad jelt a tűz elnyomására.

Majd folytatólag fejtegetve az úrvacsora kérdésében Luther és a sacramentariusok tana közötti különbséget: öt jelt (Merkzeichen) állít fel, melynek alapján bármely laicus, sőt az olvasni s írni nem tudó paraszt is a sacramentariust felismerheti. Ha — úgy mond — valamely plébános, prédikátor, iskolamester vagy más valakinek hitvallása gyanussá válik: kérdjék tőle:

1. Hiszi-e, hogy Krisztus emberi természetéhez képest az égben bizonyos meghatározott, körülírható helyen létezik, s egyidejűleg realiter és valósággal más helyen nem lehet?;

2. vajlon mi az, a mit a szentségben kezével is szájjával vesz?;

3. vajlon a hitetlenek és a méltatlanok a szentségben Krisztus valódi testét és vérét épen úgy veszik-e, mint a méltók, s hívők, — ezek vigaszul s üdvösségül, amazok kárhózasul?;

4. hogyan értelmezi Krisztusnak ama tiszta és világos szavait: Vegyétek s egyétek, ez az én testem, — vegyétek és egyétek, ez az én vérem stb.? Érti-e ezt betüszert, proprie, vagy képletesen, tropice, figurate?;

A mennyiben az illető az 1. kérdésre igennel felel, — a 2-ra nem feleli határozottan azt, hogy a mit a szentségben vesz, Krisztus valóságos teste és vére, — a 3-ra nem mond egyenes igent, — s a negyedike akként nyilatkozik, hogy Krisztus szavai magyarázatot igényelnek: akkor tartsák őt sacramentariusnak s kerüljék mint az ördögöt.

Végül ötödik Merkzeichen-kép fel van említve a képek rombolása, a keresztek eltörése s elégetése, az orgonák bezárása s összezuzása, a jól rendezett protestans egyházak szertartásának önkényes változtatása, ez irányban a keresztyén szabadságba való beavatkozás, az ártatlan dolgoknak bűnül felrovása, a sacramentarius rajnak büntetlenül hagyása és a keresztyén énekeknek úgynevezett javítása („*verbösern, will sagen verbessern*“), vagy eltiltása.

A két ívnyi füzet, melyet a szerző egy maga által szerkesztett imával fejez be, következő záradékkal van ellátva: *Geben zu Neerer in Zips am Schneegebirge, am Tage des Apostels S. Thomae, zu welchem der Herr Christus, wie auch zu uns allen, saget: seelig sind, die nicht sehen, und doch glauben. Im Jahre der Christen fünffzehen hundert Achtzig und fünff.*

Ez a ritka nyomtatvány könyvészileg le van írva Szabó Károly Régi Magyar könyvtárának II. Rése 190. sz. a. Itt a késmárki ev. lyceum példánya, melyet a tulajdonos iskola szives-

ségéből magam is használtam, unikumnak jeleztetik. Miután azonban abban néhány hiányzó sor új kori kézírással van pótolva: létezni kell még egy más teljes példánynak, melyből a másolás történt.

A támadás nem maradt viszonzás nélkül. A feleletet megadta Pilcz Gáspár, nagy-sárosi lelki pásztor, egy elveszett nyomtatványban. Ennek tartalma azonban kivehető Creutzernek az ellen írt replikájából, a hol a czáfolás alá vett tételek többnyire szó szerint idézvék.

Ehhez képest a felelet ily czímmel birhatott: *Merkzeichen, dabei ein Schäflein Christi zu erkennen sei* irva Creutzernek *verwirret unnöthig und trostlose Warnung*-ja ellen. A czímlapon olvasható még Sz. Pálnak eme mondata: *Die da fleischlich sind, die sind fleischlich gesinnet. Aber fleischlich gesinnt sein, ist der Tod. Und geistlich gesinnet sein ist Leben und Friede. Denn fleischlich gesinnet sein ist ein Feindschaft wider Gott.* Pilcz a munka bevezetésében, melyet szepességi útjában készítettnek állít, feljajdul a tudósoknak az úrvacsorával való siralmas veszekedése által előidézett zürzavar s közbotránkozás miatt. E sajnos körülmény okát abban a tapasztalatban keresi, hogy isten templomában rendszert a nagyobb tömeg a jobb és szentebb kisebbséget üldözi. Mert valamint a gonoszak az Istent, a legfőbb jót, nem szenvedhetik, úgy nem tűrhetik meg az Úrnak az igazságot védő szolgálait sem. Creutzer a tudatlan nagy tömegre támaszkodik, s így bátran merészelheti Isten szolgálai zömének gyanusítását. Őt (Pilczet) a jelen válasza a wittenbergi akademiának ama gyermekes, állhatatlan és kétséges véleménye is kényszeríté, melyet ellenfele elébe tart. Erdemileg a „*Warnung*“ egyes kérdéseit visszafordítja, s a maga részéről a Krisztus hű bárányait ismertető jeleket sorolja fel. Például mint Krisztus bárányának felismerésére alkalmas harmadik „*Merkzeichen*“-t azt hozza fel, hogy az úrvacsorát tárgyazó értelmezésnek nem *irdisch* vagy *fleischlich*, hanem *geistlich* értelemben van helye. A lutheranushoz tehát az a kérdés intézendő: vajjon a mennyei és isteni dolgokat, valamint a szentséget testileg vagy lelkikép értelmezi-e?; a mennyiben pedig az első értelmezési mód mellett nyilatkozik, nem tekinthető ujjaszületett és a Szent Lélek által megvilágosított keresztyénnek. Az ötödik s utolsó *Merkzeichen* fölötti fejtegetésben felhívja Pilcz a Krisztus bárányát a bálványimádás kerülésére, mert az Isten megtiltá az ábrázolatok készítését és úgy azoknak imádoit, mint készítőit s védőit száműzte s megátkozta. Sőt ha tőle függne: ő a prot. templomokból az orgonákat is kidobná. Ezek az ő testamentumba valók, hol a holt áldozatnál, vagyis a borjuk, ökrök és más állatok áldozásánál alkalmaztattak. Krisztus azonban élő áldozat, kinek ezért testünkkel és lelkünkkel, — ajkaink borjuival kell áldoznunk. Vitairatát a sacramentumról szerzett német énekével zárja be, melyet azért írt, mert ellenségeik őket becsmérőleg sacramentariusoknak és kalvinistáknak nevezik.

Creutzer említett replikáját a következő terjedelmes címmel látta el: *Proba. Der Calvinischen Merckzeichen, Caspari Pilcii Kirchdorffers, dabey er vermeint, ein Scheflein Christi zu erkennen sein. Welche Merckzeichen er entgegengesetzt Der gedruckten Warnung Georgii Creutzers, von der Sacramentirer, oder Calvinisten Lehre: Auch gewissen Merckzeichen, wobei solche verführische Geister zu erkennen. Und ist bei dieser Proba klar zu vernemen: Das Caspari Pilcii Merckzeichen falsch, und die prob gar nicht auszustehen können: Darum alle Gottselige, bei verlust ihrer Seeligkeit, solche vergifftete Lehre meiden und fliehen sollen. Geschriben von Geörg Creutzern Keismarckern Ecclesiasten zu Neerer. I. Johann... 4....*

Ezen A—F signaturával ellátott és 24 számozatlan levélből álló 4-r. nyomtatvány szintén teljesen ismeretlen, s nem csak a Régi Magyar Könyvtár II. részéből hiányzik, de arról a hazai egyháztörténeti munkákban sem találok semminemű említést. Egy teljes példányát sikerült a könyvtáblákból kifejtenem, melyek a ritka 1517-iki első Verbóczi-kiadásnak birtokomban levő példányát fedték. Az egyes leveleket, mivel eredetileg szerfelett rongyoltak s rossz állapotban voltak, kiváló szakértővel restauráltattam, s a legfelsőbb sorokban itt-ott hiányzott szöveget, a mennyiben lehető volt, hasonló betűkkel kiegészítettem. Mostani állapotában a díszesen kötött könyvön alig lehet észrevenni, hogy alkatrészei három századon át egy más munka kötésének összeragasztott töltelékét képezték. A kiáztatott levelekből még egy második, különben lapszámra nézve szintén teljes, de rongyoltabb s hiányosb szövegű példány került ki, melyet a Nemzeti Múzeum könyvtárának engedtem át.

A »Proba« címlevelének tulsó lapját elfoglalja: *Lutheri Gebet, dadurch er seinen gewissen Glauben, wegen des h. Sacraments für Gott entschuldiget, wider der Schwermer zweifelhafftige deuteley.*

Saját bevezetésében Creutzer mindenekelőtt kiemeli Pilcznek ama nyílt bevallását, hogy úgy a keresztyén, mint a pogány az úrvacsoránál szájjal csupán a bort és kenyeret veszi, nem pedig Krisztus valóságos testét. Ezért a nyilatkozatáért már eperjesi és bártfai tisztársaitól *gar tapfer auf seine sacramentirische Schnautzen in öffentlichen druck ist geschlagen worden.* Mindamellett, s jóllehet azokkal még mindég harcban áll, most a „Warnung“-hoz döngölődzik. Arra a dicsekvésére, mikép a „Merckzeichen“-t szépségségi útjában írta, megjegyzi Creutzer, hogy ők jól tudják, mely kalvinista lelkészeket keresett fel ekkor. A késmárki pap¹ vele egészen a havasokig barangolt egy nyilvános sacramentariushoz. Bizonyára nagy ujongás s öröm támadt munkája fölött a hasonérzelmű leibiczi lelkésznel² és tanítóknál, valamint

¹ Ambrosius (Lam) Sebestyén.

² Hortensius (Gärtner) Bálint.

czinkostársaiknál. S mégis tiltakoznak mindnyájan a Sacramentarius, Zwinglianus, vagy Kalvinista elnevezés ellen. Minthogy ekként szeretett hazájukban, a Szepességben, ily elvetemedett tanokat nyilvánosan hirdetnek, védenek és dicsérnek: kötelességének tartja ellenfele dolgozatát *secundum Lydium lapidem scripturae* megvizsgálni, a farkasról a bárány mezét levonni, és a „*Merkzeichen*“ hamis voltát kimutatni.

Folytatólag külön fejezetben foglalkozik a czáfolandó munka czimével. Erre nézve három dologra figyelmeztet. Egyik az, hogy Pilcz czéljául jelöli ki Krisztus báránykájának, — vagyis igazabban egy büdös sacramentarius baknak, és bolyhos ürünek, — saját színében való lefestését. Ez nem más, mint foghagyma helyett vöröshagyma árulása. Nem Krisztus engedelmes bárányának felismerhetéséről, hanem a sacramentarius farkasokról van szó, melyek a Szepesség iskolái és templomai élén állanak, s melyektől Krisztus ártatlan báránykait meg kell óvni. Eme panaszszal szemben tehát Pilcznek kellett volna a *Proba* érveléseit az Isten ígéje alapján megdönteni, vagy azt igazolni, hogy ők s társai nem kálvinisták; nem pedig más térére ugrándozni. A Pilcz-féle scarteta cziméből feltűnik az a másik tétel, a melylyel az ő (Creutzer) intését zavartnak és szükségtelennek bélyegezi. Hogyan lehetne ez szükségtelen, midőn némely sacramentarius az utolsó vacsora szükségét is tagadja. Bizonyára ezek szívesebben vennék, ha álnokságukat napfényre nem hoznák, ha az iskolákban és templomokban szabadon garázdálkodhatnának, s ha a szegény ifjúságot, valamint az együgyű embereket akadálytalanul elcsábíthatnák. A zavar valósággal saját agyukban (*Tumhiru*) van. A „*Merkzeichen*“ czimének harmadik tételére, szent Pálnak idézett mondatára nézve megjegyzi, hogy az épen semmi kapcsolatban sincs a felvett kérdéssel.

A következő fejezetben Creutzer feszegeti a „*Merkzeichen*“ bevezetését, s jelesül az okokat, melyeknek itt az úrvacsoráról való veszekedések tulajdoníthatnak. Pilcznek emez okoskodását üres s haszontalan beszédnek mondván, egy közelebb „*Historia Augustanae confessionis*“ czímmel megjelent könyvre utal, hol a Sacramentariusok és a Lutheranusok közötti harcz története Carlstad-tól kezdve a legujabb ideig híven elő van adva. A maga részéről a küzdelem keletkezését sajátságosan így adja elő: Miután az Úr a fennkölt szellemű férfit, a német prófétát, a harmadik és utolsó Eliást teremté, a bálványimádás megbuktatására: az ádáz ördög megirigylé a keresztyénségnek adott ajándékot, és Carlstad-ot, Zwinglit, Öcolompadot, Schwenkfeldet, Kalvint és másokat unszoló Krisztus ama szavának »Ez az én testem« megtámadására. Ebből kiindulva külön-külön felsorolja a nevezett hittudósok részéről ez irányban felállított szöveg-magyarázatot, valamint a szepesi sacramentariusoknak mindegyiküktől némileg eltérő értelmezését. Innen azután következteti, hogy a sacramentarius raj idézte elő az egyházi szakadást, mert Krisztus szavára más-más

öltönyt akartak szabni; míg Luther mindég ugyanazt tanítá. Ami Pilcznek üldöztetésük miatti vádját illeti: ez emlékébe feleleveníti a víz zavarását panaszló farkas és az ártatlan bárány meséjét. Épen ellenkezőleg áll a dolog. A sacramentariusok csapatja üldözi szóval és tettel, titkosan és nyilvánosan, vérszomjas zsarnokok módjára, a szegény lutheranusokat, kiknek már élete sem biztos. Világos példa erre az ellene és neje ellen a mult évi aug. 16-kán elkövetett merénylet (*Mordstück*). Ha ez valamely sacramentariussal történik, — minő garral kiáltgatnának vértanuságról. Most ez eset fölött kárörvendve ujjongnak; sőt a sacramentarius rókusi pap egyenesen szemébe mondta: Jó történt veletek, miért irtok a kalvinisták ellen. Szintoly kevéssé áll az, a mit ellenfele a nagy tömegre való támaszkodásáról ír. Hisz a becsületes prédikátorok és plébánosok már nagyon is gyéren találhatók, alig van egy-kettő, a ki vele és a „*Warnung*“-jával tart. Végül a wittenbergi akademia itéletére vonatkozó panaszpontra nézve megjegyzi, hogy tudtával arra irányában nem hivatkozott.

A többi öt fejezetben szenvedélyes hangon apróra szedve veszi bírálat alá és czáfolgatja Pilcznek érveléseit. Kivált élesen kel ki azon állítása miatt, mintha ő az önmaga és Krisztus megismerése iránti egyedül üdvözítő tant isten-káromlólag fecsegésnek ócsárolná. Eddig ellenfelét szerény és tudós férfiúnak tartá, de most meggyőződött goromba, szerénytelen és gyalultatlan voltáról. Hisz ő Lutherrel egyetértőleg a hiveket e tekintetben csupán arra figyelmezteté: Ne hagyják magukat a sacramentariusoknak a szellemi eledelről való fecsegésével az igazságtól eltántoríttatni. E szavak értelmét csak több mint ördögi gonosszággal lehet oly módon elferdíteni.

Az utolsó fejezetben tárgyalt bálványimádási váddal szemben hangsulyozza Creutzer, hogy a képek imádását maguk sem tartják megengedhetőnek, de azért korántsem helyeslik a képromboló sacramentariusok eljárását, a kik a templomokban nem tűrik a keresztet, valamint Szűz Mária, az apostolok s a szentek képeit, és kidobásukkal az Istennek vélnék szolgálatot tenni. E tekintetben Luther hivei teljes szívből osztják mestertük eme szavait: A képek, harangok, miseruhák, templomi ékszer, oltár, gyertya s más hasonló tárgyak használata az illetők szabad akaratára van bízva. A kinek nem tetszik, mellőzheti azokat. Egyébiránt Pilcznek gyűlölete a szepességi orgonáknak még ekkoráig nem ártott, csak a két késmárkit fenyegeti veszély. Az az állítása pedig, mintha az orgonák az ó testamentum szerinti áldozáshoz tartoznának, valóban nevetséges. Az egész bibliában sehol sem történik, az akkor nem is létezett, orgonákról említés. Az itt előforduló „*Organum*“, „*Kinor*“ más hangszert jelent. Luther a „*Kinor*“ szót „*Harpffen*“-re fordítá. Ő maga olvasá bibliájában, hogy Dávid, ki az Isten szive szerinti férfi vala, a kinorral s egyéb hangszerekkel dicsőíté a Jehovát s vele egész Izrael népe játszanak vala az ur előtt, jegenye fából való minden-

féle vigasságtevő szerszámokkal, sipokkal és czimbalmokkal (Samuel II. 6.). A templomszentelésnél pedig az énekes leviták álltanak czimbalmokkal, náblumokkal¹ és hegedűkkel napkelet felől az oltárnál és ő velük 120 kürtlő pap. És mikor nagy fennszóval éneklének mindenféle zengő szerszámokkal s mikoron az Urat dicsérik, mert igen jó ő, mert örökké való az ő irgalmassága: az Ur házát betölté a köd annyira, hogy a papok nem szolgálhatnának a ködnek miatta, mert az Ur dicsősége az Isten házát betöltötte vala (Kronikák II. 5.). Lássá ekként Pilcz; a templomban hangszerekkel dicsőíték az Urat és az Istennek tetszett a zene kíséretében zengett dicsősége. Bizonyára ő, ha jelen van, Isten választott népét bálványimádóknak nevezné.

Majd az orgona használhatása melletti érveknek felsorolása után, az organistákat következőleg apostrophálja: So wollen nun alle christlichen Organisten weder an Filtzen noch Röltzen sich kehren, sondern getrost und frisch ins Clavier und Pedal greiffen. Und sollen des gewiss sein, dass wenn sie auf der Orgel die schönen Muteten und Psalm schlagen, dass sie in göttlichem Amt und Beruf sein. Und das ihre Musica ein schön Vorspiel sein der himmlischen Musica, wenn wir einmal alle miteinander, Engel und Menschen zusammenstimmen, und ohne Unterlass von Ewigkeit zu Ewigkeit mit unaussprechlichen Freuden singen und klingen werden: Lob und Ehre und Weisheit, und Dank und Preis, und Kraft, und Stärke sei unserm Gott von Ewigkeit zu Ewigkeit. Amen.

Végre Pilcznek önvédelmére írt német költeményét illetőleg felkiált: Uram Isten! Minő gőgös szellem ez, mely hazugságot igazságnak, csábító tant igaz tannak nevez, — a sacramentariusokat jámbor férfiakká akarja varázsolni. S mennyire nehezteli a gyermeknek igaz néven való jelölését. Már pedig az Isten parancsolá: minden hű prédikátor kiáltson rá a farkasra. Szintúgy mondja Luther: az ördögöt arczúl kell csapni, hogy tudja, kívül van dolga. Ő saját személyére nézve a sacramentariusokat kárhozatos tanak miatt semmikép sem tudná kimélni, bármibe kerüljön ez neki. Nem személyükkel, hanem tévtanukkal van dolgunk. Pilczet oly költőnek tartja, kire ráillik Luther énekes könyvének eme verse:

Viel falschen Meister jetzt Lieder tichten,
Siehe dich für, und lern sie recht richten.
Wo Gott hin bauet sein Kirch und sein Wort,
Da will der Teuffel sein mit Trug und Mord.

Ha azonban valamely keresztyén lélek — úgymond — aranytiszta, szívelegítő és rövid, de alapos és tömör éneket akar az

¹ Így fordítja Károlyi a deák bibliában e helyen használt Psalteriumot, mely németre Psalter-nek, Káldinál pedig organának van fordítva.

úrvacsoráról hallani: nem tudna neki mást ajánlani, mint Hussnak Luthertől átdolgozott azt a versét, melyet válasza végére illeszt

A könyv záradéka így szól: Zu Neerer den 24. Martii. An welchem tag der Herre Christus das alte Osterlamb beschlossen, die Figur und den Schatten aufgehoben, und anstad desselbigen ein weit besseres Abendmal mit der that eingesetzt, nemlichen seinen warhafftigen und wesentlichen Leib und Blut, seines Leidens und Sterbens zu gedenken, bis an den Jüngsten tag. Im Jahr der Christen Fünzehnhundert achzig und sieben.

II.

Creutzer meg nem elégedve a Pilczczel való csatározásnál szerzett babérokkal, egyidejűleg össszetűz Ambrozius Sebestyén késmárki plébánossal is. Ellene még a »Proba« megjelenése évében 1587-ben Manlius János vándornyomdájában Mogyorókeréken kinyomat egy Késmárk városához intézett német körlevelet (Sendbrief). Ezzel, mint már a czimlapon kijelenti, felelni kíván a késmárki plébános nyilvános rágalmaira, ki a szószékről Krisztus szolgálaira piszkot és sarat dobál. Egyuttal inti összes földieit, ne higgyenek a sántának (dem Hinkenden oder Lahmen) és czinkostársainak, ha ők ezerszer is esküt tennének arra, hogy az úrvacsoráról igazat tanítanak. Mert mindaz nem más mint csalfaság.¹

A levél bevezetésében írója panaszkodik a hamis barátoktól és az eretnekektől szenvedett üldözések felől. Jelesül leírja azt a gyilkossági merényletet, a melyről már a Probában említést tesz. E szerint a megelőző év aug. 16-kán Neérén öt Lubló városának előbbeni s akkori kapitánya azon ürügy alatt, hogy a királyi plébánosok ellen írásban izgat, nejével együtt egy kocsira dobták, lábbal taposták s úgy arczon ütötték, hogy orrából s szájából a vér kibuggyant, sőt reá puskát fogtak, mely azonban Isten jóvoltából el nem sült. De midőn velük eltávozni akartak, a toronyóra négyet ütven, a hires lovagok ijedten elillantak abban a feltevésben, hogy a harangot a község lakosságának összcsofódítása végett félreverik.

E merényletnek tudtukkal történetét a sacramentariusok maguk árulták el. Mert a leibiczi iskolamester Fröhlich, ki a kérdéses napon Bélából visszatértében Neérén időzött, az érdemes férfiú Sommerrel² beszélgetve, egyenesen kijelenté: Ez eset azért történt, mert

¹ Ezen apró nyomtatványnak egyetlen, 4 levélből álló csonka példányát megtaláltam egy érdekes colligatumban, mely b. Podmaniczky Geiza kis-kartali könyvtárában őriztetik. Czimét a »Magyar Könyv-Szemle« (1891. 73. lap) közli, mint adalékot Szabó K. Régi Magyar Könyvtára II. kötetéhez. Az itt adott, különben pontos szövegen felül a czimlapon még olvasható a következő idézet: Psalm 31. Verstummen müssen falsche Meuler, die da reden wider den Gerechten, steiff, stoltz, und hönisch.

² Sommer János Creutzernek lelkészértára volt Neérén. Hortensius, másképp Gärtner leibiczi plébános, kiről már a »Probá«-ban említés történik és Obsopaeus,

Creutzer a „*Neue Zeitung*“-ot írta. A leibiczi plébános továbbá a történeteket váraljai társával nyomban közölvén, hozzátevé: Ha a puska csütörtököt nem ad, az ördög lett volna apáttá. Szintúgy Lam is az esemény fölötti érzelmének egy érdemes matrona halotti tora alkalmával eléggé érthető kifejezést adott, míg mások, kiknek neveit egyelőre elhallgatja, kifejezetten nyilváníták sajnálatukat a miatt, hogy őt agyon nem ütötték.

Egyébként is, — folytatja a szerző, — a *Warnung* megjelenése óta a kálvinisták között lázas mozgalom támadt. Futkosnak azok az urak egyikétől a másikához, tartanak titkos összejöveteleket, ami nevezetesen a leibiczi, iglói¹ és késmárki lelkészekre nézve áll, s befönték a szegény Cyriácust is, ki előbb jobban látott. Összehívták ezenfelül a fraternitást, s azon a hamis czimen, mintha az egész közönség küldöttjei volnának, panaszosan fordultak a megyéhez. De itt ugyan megjárták, s nekik szemükbe mondták, hogy ők sacramentariusok. Az ekkor a hozzájuk intézett arra a felhívásra pedig, hogy hát czáfolják meg Creutzer iratát, összeférczeltek ugyan valami válaszformát, azonban nem mertek azzal fellépni, mert a bányavárosok theologusai, mint Jantschy bevallá, ezt elleneztek. Végre miután eme praelatusok nem tudtak, vagy nem akartak válaszolni: helyettük Pilcz Gáspár, az igazi goromba sacramentarius lépett ki a síkra. Ám, hála az Úrnak, meg is kapta a kellő feleletet, s számos ájtatos lelkek, kik már ingadozni kezdtek, ez által az igaz hitben megerősítettek.

Hogy egyébiránt a hamis barátok a Szepességben mily kimondhatatlan károkat okoztak: azt ő — Creutzer — a lefolyt két év alatt saját személyében eléggé tapasztalta. Földije és szomszédja Lam őt nem csak folyton minden ok nélkül gyűlöletével üldözi, hanem, midőn a sors úgy hozta magával, hogy kapott meghívás következtében előlegesen kieszközölt szabadságolása után más állomásra távozott, a szószékről hirdette, hogy hazáját elhagyva utána undok büz maradt hátra. Ámde Lam az ő erkölcsi magaviselete és külélete ellen mi rosszat sem tud felhozni, a büz alatt tehát bizonyára csak azt érti, hogy az úrvacsorára nézve az igazságot védte, a kalvinisták ellen harczolt, és Lammal szemben azt az igaz tényt megállapította, hogy a Szepességet egy nyilvános sacramentarius kíséretében bebarangolta.

Mindazonáltal, ha már ellenfele úgy akarja, legyen meg akarat, s ő kész a büzt a kalvini szemét felkavarásával még növelni, hogy az embereknek a szemük felnyílják, s azok a kárhozatos tantól meg legyenek óva. Majd áttér a szerző a Lam sacramentarius voltát igazoló körülményekre, melyeket pontokba foglalva a következőleg ad elő:

másképp Koch Cirják váraljai (kirchdraufi) társa egyaránt a Kryptokalvinismus gyanujában állottak. Creutzer »*Neue Zeitung*« czimű munkájának semmi nyoma sem maradt fenn.

¹ Jantschy János.

1. Ennek rokonaitól maga hallá, hogy már ifjúságában kalvinista könyvekből beszitta a mérget, amiért atyja szigoruan megfenyítette, kijelentvén: inkább szeretné azt, hogy első fürdőjébe bele fult legyen, mintsem hogy ily könyvek olvasását folytassa.

2. Lam Wittenbergben a legelőkelőbb magyar kalvinistánál tartozkodott, s nála készségesen famuluskodott; midőn pedig

3. az akademiából Késmárkba visszaérkezett, az iskolában nyilvánosan elvetette a Krisztus méltóságáról való tiszta tant, a mit igazoló saját jegyzetei még léteznek.

4. Állandóan barátja vala úgy Kabátnak,¹ ki a sacramentarius tant Késmárkon nyilvánosan hirdette, mint utódjának Pilcznek, kit ott prédikátorrá tett, anélkül, hogy tévelyek ellen nyilant vagy titokban felszóltat volna.

5. A leibiczi plébános, kivel éjjel-nappal együtt van, szintén léha sacramentarius, mert a gyermekek kezeibe szolgáltattott katekismusában azt tanítja, hogy az úrvacsora a Krisztus halálának emléke és szenvedéseinek meghálálása, a mi nyilván hamis és sacramentarius állítás.

6. Ha Lam Sebestyén a nagy héten a templomban prédikál, magával viszi Danaeus, Tosanus és Beza munkáit, a melyekből kétségtelenül prédikációját is meríti.

7. Ugyanő záratta be a főoltárt,

8. elveti, s üldözi az úrvacsoráról való tiszta lutheri tant, melyet Creutzer munkájában kifejtett,

9. a bártfai lelkészek és iskolamestereknek esküdt ellensége, valamint annak főokozója, hogy a bártfaiak »Examen«-je² a sacramentarius Amelingnek elbirálás végett megküldetett, végül

10. Braccius Sámuel, kit törvényszerűen a határvidékre plébánosúl meghívtak, Tököly³ útján megakadályozta állása elfoglalásában azért, mert nem tart a sacramentariusokkal.

Mindezen adatok által Creutzer bebizonyítottak találja, hogy Lamnak az úrvacsoráról való fejtegetései, bár ezerszer s ezerszer is esküdozzék a szószékről, hogy az ifjúsága óta tanult tiszta hitelveket vallja, meg nem egyeztethetők az igazi keresztyén egyházak tiszta tanával, a mint azt az ágostai hitvallás és Luther iratai tartalmazzák. Ezután felveti, szintűgy mint a »Warnung«-ban, a kérdéseket, melyekre igen- vagy nem-mel határozott feleletet kíván.

¹ Irói nevén Toraconymus Mátyás.

² Wagner Márton bártfai lelki pásztornak, Fabri Tamás ottani iskolamesternek és az utóbbi segédje Sculteti Severinnek Bártfán 1586-ban megjelent ily czimű vitairata: Examen Thesium et Regularum Zwinglianarum de Coena Domini vulgatarum per Casparem Pilcium.

³ Tököli Sebestyén, ki 1579-ben Késmárkot zálogba vette, Ambrosiusnak pártfogója volt, s maga is a kalvini irányhoz hajlott.

III.

Creutzer Györgynek eddig ismeretlenül maradt életpályájáról sikerült a következő adatokat összeszerezni. Saját előadásából tudjuk, hogy Késmárkon született. Felsőbb tanulmányait 1570. körül a strassburgi akademián fejezte be, s így abban a helyzetben volt, hogy az ez időben Strassburgban menedéket talált Flaccius Illyricussal s tanaival megismerkedjék. Itt alapított családot, nőül vevén Hoffner strassburgi lelki pásztor leányát. Megnyerte továbbá az e város szomszédságában fekvő Schiltcheim faluban a lelkészi állomást, melyet 10 éven át hiveinek és előjáróinak megelégedésére viselt.

Ekkor összeütközésbe jött egyházi konventjével, mert az eredendő bűnre nézve Flaccius tanát fogadta el és eleinte tévhitétől nem akart elállani.¹ Utóbb azonban, midőn vendégkép szülőföldére visszatért, kifogásolt véleményét Stökl János szentgyörgyi, Sommer Soma neerei, Wendrich Kristóf keresztfalui, Kniser Bálint poprádi lelkipásztor, Suhner György alsópoprádi senior, és München Pál késmárki rector jelenlétében ünnepélyesen visszavonta.

E felől az említett tanúk által is előttemezett írásbeli okiratot állított ki, melynek bevezetésében magát „*pastor ecclesiae in Dominontanorum pago superiori ad Argentinensem urbem, hospes in patria*“ nevezi. Mint ebben beismeri, azt tanítá, hogy az eredendő bűn az embernek lényege, vagyis romlott természete, — azaz, hogy valamint a megromlás után a test és a lélek, szintúgy a bűnbe esés után is az ember lényege nem más, mint az eredendő bűn. Ezt a tételt most teljes szívvel s lélekkel visszavonja és eme kérdésre nézve, egyetértve az összes istenfélő emberekkel, elfogadja a *formula concordiae*-ben foglalt tant. Minthogy továbbá veszélyesnek tartja oly phrasisok alkalmazását, mint: »az ember az eredendő bűn; vagyis az ember lényege, — a romlott természet — a bűn; azaz a test és a lélek nem más, mint az eredendő bűn, — azokkal többé sem magánhelyeken, sem nyilvánosan nem fog élni. Egyúttal igéri és kötelezi magát, hogy az általa védett fentebbi tételt, amennyiben ereje és tehetősége engedi, ezentúl meg fogja támadni. Mivel pedig a szóban levő kérdésben a strassburgi papsággal erős harcra volt: ígéretet tesz arra nézve is, hogy ha az Isten megengedi Strassburgot viszontláthatnia, ott ugyanazt fogja megtenni, a mit itthon tett. S reméli, ez után a lépése után tisztelt tanítóinak becsületes bizonyítványával siethet vissza a hazába.²

¹ Johann Baltazar Ritter : M. Matthiae Flaccii Illyrici, ehemals berühmter und gelehrter Theolog in Deutschland, Leben und Tod. Frankfurt und Leipzig 1725. 341 lap.

² A visszavonási okmányok a XVII. század elejére valló, de a keletet nélkülöző kézírata hozzá van kötve a késmárki ev. lyceum tulajdonát képező ama colligátumbhoz, mely Creutzer Warnung-ját is magában foglalja. Itt a tanúk

Ez utóbbi óhajtása teljességbe ment. Strassburg városának tanácsa őt jó magaviseletét igazoló bizonyítvánnyal és jövő előmenetele iránti óhajtásának kifejezése mellett bocsátá el szolgálatából.

Ily előzmények után került Creutzer mint lelkész a szepesmegyei Neere helyiségébe és adta ki e minőségben fent ismertetett munkáit. Kegyura gradecki Horváth, másképp Stansith Gergely, a felső-magyarországi Luther-pártnak előharczosa, ki vele valószínűleg még akkor ismerkedett meg, midőn maga a strassburgi akadémiát látogatta, vallási irányával és harczias fellépésével mindenben egyet értett, és őt általában teljes bizalmára méltatta.

Mindamellet, rövid idővel a „*Warnung*“ megjelenése után, szerzője hasonló alkalmazást fogadott el Csepregen, gróf Nádasdy Ferencz, sopron- és vasmegyei főispán s főlovászmester dunántúli uradalmi egyik főhelyén. Neeréről való eltávozása azonban nemcsak előbbeni főnökének beleegyezésével, a mire a »Sendbrief« című munkájában utal, hanem egyenes kívánatára történt, sőt ottani állása számára egyelőre fentartott.

Ebben az időben, a most említett Nádasdy-féle uradalmak lelkészeinek egy része és szuperintendensük Beythe István között már azon egyenetlenségek csirái feltűnedeztek, melyek egy pár évvel rá a csepregi colloquiumot és végeredményükben azokon a vidékeken a két protestáns hitfelekezetnek közigazgatásilag is egymástól elválását maguk után vonták. Ily viszonyokkal szemben Horváth, ki hitsorosának s meghitt barátjának, a különböző országos teendőkkel elhalmozott Nádasdy Ferencznek vallási kérdésekben tanácsadója és megbízottja volt, kívánatosnak tarthatta azt, hogy az exponált helyen lelke szerinti ember álljon őrt.¹ E mellett az új lelkésznek az a feladat is jutott, hogy a még Tamás nádor által alapított virágzó iskolában, a mely akkor a híres költő és történész Gabelmann Miklósban kiváló tanerőt bírt, a felügyeletet gyakorolja s maga is tanítson.²

nevei mellett minőségük nincs kitéve. Arról, hogy Creutzer flaccianus tévelygéseit visszavonta, említés történik Xylander, másképp Holtzmann, volt szepesvárosi szuperintendensnek fenmaradt egyik kéziratában is s ebben már meg van említve, hogy a visszavonás tényénél jelen volt személyek minő alkalmazásban állottak. Ez utóbbi kézirat valószínűleg az, melyet Klein Nachrichten I. 498. l. leír. Abból készült kivonatokat tartalmaz Ábel Jenő kézírati másolatainak gyűjteménye, melyet a M. T. Akadémia megvásárolt.

¹ Horváth Gergelyről, és jelesül Nádasdyhoz való viszonyáról, más alkalommal bővebben szölok.

² A mecklenburgi Gabelmann Miklós mestert, kiről e levélben említés történik, Nádasdy utóbb udvarához vette, majd ajánlata folytán II. Rudolf haditörténet-íróvá nevezte ki. »Monomachia hungaro-turcica. Patavii 1590« és »Mansfeldiana militia hungara« című, s egyaránt rendkívül ritkává vált két rendű munkájának teljes példányai megvannak könyvtárban. V. ö. Szilágyi Sándor cikkét a »Magyar Könyvszemle« 1881. folyama 134—136. ll.

Hogy az utóbbi tekintetben sikeresen megfelelt hivatásának: erről tanúságot tesz Fridelius János azon életrajzban, melyet a volt sopron-városi polgármester s jónevű hazai író Lakner Kristófról, a csepregi iskola növendékéről írt. Itt kiemeli Craiterusnak, a mint Creutzerünket nevezi és Gabelmannak, kikre Lakner kiképzése volt bízva, kiváló jártasságát a humanisticus tudományokban, különböző nyelvekben, theológiában és bölcsészetben, valamint tökélyüket a költészetben.¹

Ellenben a lelkészi kar kölcsönös egyetértését nem csak hogy elő nem segítette, hanem még inkább megzavarta.

Ismételt hitvitái voltak Beythével s híveivel, különösen az egyik hegyfalvi gyűlésben.² A szuperintendens ellen elfoglalt ellenséges állásra mutat az egyházak visitatiója iránt készített javaslata is, melyet az egyházkerület fejének mellőzésével Nádasdyhoz 1588. márczius 3-án küldött. Az ezt kísérő levélben felhívja a grófot: vizsgálja maga meg a bemutatott javaslatot, esetleg pedig előzetesen hallgassa meg a seniorok s más bölcs férfiak véleményét. Egyúttal kiterjeszkedik személyes ügyeire. Jelesül megemlíti szándékát, egy maga és családja számára alkalmas ház vételére, e végből fizetési előleget kér. De egyszersmind megjegyzi, hogy ez esetben a maga és hozzátartozói fentartására semmije sem fog maradni. Mostani kegyurának segítsége nélkül tehát sem a házat meg nem vehetné, sem megélni nem tudna. Másfelől még megsürgeti az iskolát tárgyazó javaslatának elintézését, a melyet Gabelmann is várva vár. Végül kijelenti a magyar segédtanító távozási készülődését és szükségesnek jelzi a pótlása iránti mielőbbi intézkedést, nehogy az ifjúság nevelése kárt szenvedjen.³

Jóllehet ekkép a levél írója új székhelyén állandóan készült letelepedni: ottani alkalmazása csakhamar véget ért; a mi legalább részben Beythének akkoron még bizonyos mérvig fennállott befolyására vezethető vissza. E felől némi felvilágosítást nyújtanak az utóbbi mellett 1599-ben névtelenül írt és kéziratban fenmaradt védírat következő sorai:

»Im ez előtt való időkben Crajezer Györgyöt hozták vala az egyességök megháborítására az Úr Isten szolgálainak. A mint Beythe István cselekedheték a mi jó Istenünk segítségéből, az egyességet oltalmazá. Te vagy Ur Isten abban bizonyság. Az fölkerelkedék elméne Gabelmannusával öszve«. ⁴

¹ E munka címe: B. domini Christophori Lacknerii J. u. Doctoris et consulis sempronienensis vitae curriculum. Ratisbonae 1714.

² Pathai Istvánnak 1616. november 10-én kelt és egy későbbi levele Klazekovich Istvánhoz. L. »Prot. Egyh. és I k. Figyelő« 1878. 423. 478. II.

³ E latin levél eredetije az orsz. levéltárnak a Nádasdy-féle levéltárt tartalmazó részében.

⁴ Ezen adat közlését a kérdéses (már Fabó András által is használt) kézirat tulajdonosa, Révész Kálmán, pápai akadémiai tanár szívességének köszönöm. A fenti sorokat némi eltéréssel szinte idézi Mokos Gyula »A dunántuli

Creutzer Csepregről ismét Neérére, előbbi állomására tért vissza, a hol 1589-ik évi július 2-án, Horváth Gergely legidősb leányának keresztelése már az ő nevében történt és az egyik keresztanya szerepét neje viselte.¹ Kevéssel utóbb a szenvedélyes férfiú ebéd közben rögtöni halállal mult ki.²

RÁTH GYÖRGY.

ISTVÁNFY MIKLÓS HISTÓRIÁJA ISMERTETÉSE ÉS BIRÁLATÁRÓL.

I. **Tervrajz.** Rotteck a világtörténethez írt bevezetésben a történetírói munkásságot két részre osztotta: az egyik a történelem alapjaival, a kútfők hitelének meghatározásával, a másik pedig a művészi feldolgozással foglalkozik. Szükségesnek ítélte ezen működéseket, a munkafelosztás helyes elvei szerint, különválasztani és az előbbit a művészi íróétól különböző kezekre bízni. Szerinte csak ezen előmunkálatok befejezése után sikerülhet a történelemnek a tudomány kellékei szerinti megalkotása. A sokat olvasott német író alapos taglalásából következik, hogy hazánk történelmének művészi kidolgozása még kívánivalókat hagy fenn, már azért is, mert nálunk ezen források, kevés kivétellel, szakszerűen ismertetve és bírálva nincsenek. A vegyes korszakon át és a XVI. században 17 nevezetesebb írónk művei közül csak kettőre vétetett tüzetes vizsgálat alá: Bonfiné megkezdett, Szerémi Györgyé pedig be is fejeztetett. E körben tehát sok, szükséges és elodázhatlan munka vár a történetművelőkre, melyek közül elsőbbséget az érdemelne, mely időben legtöbbet és tartalomban legérdekesebbet ölel fel.

Ez Istvánffy Miklóstól Magyarország históriája 1490-től 1613-ig. A mű nagy becsé az író jeles tulajdonságain, előkelő állásán, az események fontosságán és sokféleségén alapul. Szerző a nádori hivatalnak sokat tapasztalt helytartója, ki sokszor mint szemtanu és résztvevő is örökítette meg az események emlékét,

ág. hitv. evang. egyház 1598-ki törvénykönyve» című munkája 12. lapján, az »Igaz mentség«-nek a pápai főiskolai könyvtárban őrzött kéziratából.

¹ A gradeczi Horváth családnak báró Mednyánszky Edénél Neerén őrzött levéltárában létezik egy gyönyörű kiállítású emlékkönyv, melyet az elején olvasható feljegyzés szerint Nádasdy Ferencz, midőn meg volt nősülendő, 1875. ápril 17-én ajándékozta Horváth Gergelynek. Ebben az utóbbi családját érdeklő számos feljegyzés foglaltatik, nevezetesen ő maga jegyezte be a gyermekei keresztelésére vonatkozó adatokat.

² Ambrosius Sebestyén Horváth Gergely ellen írt s 1590-ben elkészült, »Antithesis«-a című vitáiratóban felemlíti Creutzernek ily módon bekövetkezett rögtöni halálát.

melyek közül leginkább kimagaslottak az új dynastia alapítása, az országnak két külön államra oszlása, a hitújítás, török hódítás, folytonos háborúk, véres csaták, súlyos közjogi sérelmek, küldiplomatiai viszonyok, a műveltségi állapotok hanyatlását okozó sorscsapások. Legnagyobb számban nála találjuk régi váraink helyrajzát az 1521-ki nándorfejérváritól az 1600-ki kanizsaiig. Ezekhez csatlakoznak a részletesen előadott várostromok az 1521-ki szabácsi és belgráditól az 1598-ki győriig. A gyilkoló csaták az 1526-ki mohácsi és 1537-ki eszékitől az 1596-ki mezőkeresztesiig. — Műveltségtörténeti szempontból tanulságosak a szerző ítéletei a főszereplők erényei és hibáiról, kik között találhatunk fejedelmek, főpapok, államférfiak, a hadi pályán működők, stb. Az adatok fontossága, a nemzet s az intézmények ismerete, a tények részletezése és megbízhatósága s a felölelt idő nagy terjedelme teszi értehetővé, hogy az újkori történetírók a régi históriák szerzői közül Istvánffy munkájára hivatkoznak leggyakrabban, így Katona István a *Historia Critica* 17—29. kötetében több mint 500-szor. — Vannak szerzőnek jelentékeny írói tévedései és viselkedési hibái is, de azok nem gátolták Szalay Lászlót a nagy érdem méltó elismerésének kifejezésében, mely ekkép hangzik: »A késő unoka áldást mond a nagynevű férfiúra. Sok uton, különféle eszközökkel szolgálhatni a hazát, ha szívünkben hordjuk szerelmét.« — Lehetetlen, hogy Istvánffy históriájának ismertetését és bírálatát egy értekezés keretében befejezzem, de bőséges példákkal ellátott programot adhatok, mely szerint a sokat ígérő munkát czélszerűen végrehajtandónak ítélem.

II. Istvánffy Miklós élete. A történeti tanú hitele bírálásánál mindenek előtt azt vizsgáljuk, volt-e alkalmá és tehetsége az eseményt felismerni, és volt-e őszinte szándéka és módja a megismert igazságot közölni. Ezt a tanú élete nyomozásával érhetjük el, s azért az életrajz múlhatlan föltétel a sikeres bírálathoz, melynek vázlata itt következik. Született Baranya vármegyében, Kissasszonyfalván, 1538. decz. 8-án régi nemes családból. Atyja Pál ottani birtokos, anyja Gyulay Hedvig, ki szülője Batthyány Zsófia után örökölte Viniczát, Varasd vármegyében. Miklós testvérei János, István, Katalin és Zsófia. Munkájában nincs tekintettel családja ügyeire, sem a rokonsági kapcsolatra, bár 9-szer említi az Istvánffyak szereplését, kik közül János kir. kamarás (regis cubicularius ex prima nobilitate) Mohácsnál, és Pál lovas hadnagy Szigetvárnál esett el. — Családját a török 1543-ban Baranyából elűzvé, Miklós 1548—9-ben Várday Pál érsek apródja volt s azután Oláh Miklós egrí püspök pártfogolta és küldé őt a bolognai és paduai egyetemre, hol 5 évig honfitársa Zsámbokinak tanítványa volt. 1562-ben Oláh érsek titkára lett és házasságra lépett Bajnai Both Erzsébettel. E házasságból egy fia született, Pál, ki 1581. 4-edfél éves korában halt meg. (Sír-rata: Palconi (!) unico filio in tenella aetate vita functo parentes moestissimi.)

Leányai: Éva, Draskovich János bán, Orsolya, Dóczy János és majd Malakóczy br. hitvese, kitől a Czinderyek származnak, Katalin, Keglevich György felesége. Jóságai nagyobb része török hódoltságban nyögött. Baranyában 12 község, ebben és Somogyban a Bika családdal közbirtok 10 községben, Vasrad vármegyében 6 község és a győrben 2. A Bika család részét, annak magszakadtával, fölkeríte, de nem nyerhette el, Körmendet sem kaphatta zálogba; azt pedig, hogy a fiágot illető jószágait leányai örökölhessék, csak 9 évi kérelmezéssel érthette el. Ezen adatok nem mutatnak túlságos udvari kegyelésre. — Titkári hivatalát Oláh haláláig 1568. jan. 14-ig viselte. 1572-ben a kir. országgyűlési meghívót mint kancelláriai titkár irta alá. Fizetését 3-szor emelték 400, 600 és 800 frtra. 1576-ban a budai basához küldetett a béke ellenére elfoglalt várak visszakövetelése céljából, de sikertelenül. 1581-ben, mint kir. tanácsos, a nádor helyettesévé neveztetett a bírósági ügyekben, mihez az 1582-ki országgyűlés hozzájárult (assentientibus omnibus proceribus et nobilitatis nuntiis, mondja a szerző). 1589-ben Heresinczy Péter győri püspökkel követül küldetett Lengyelországba Miksa főherczeg kiváltása ügyében. 1593. VIII. t. czikknél fogva a subsidium beszédese Slavoniában rá bizatott. 1598. harmad magával Báthori Zsigmondhoz küldetett Erdély átvétele végett, hol ideiglen az országot kormányozta. 1599. april 21-én kérte magát a 2-dszori küldetéstől fölmentetni, mert neje súlyos beteg. 1601. végén főajtónállómesternek czímeztetett.

Ő, az ország rendes birója, a törvénytárt többször fegyverrel cserélte fel a csatatéren, 1593. nov. 3. a pákozdi csatában, hol egy csak horvátul beszélő török foglyot Zrinyi György egyedül Istvánffy jelenlétében vallasott. 1595. nyáron a petriniai csatában és várostromnál, hol, maga mondja, csodálatos vitézséget tanusított. 1600. Kanizsa védelmében és 1601. ugyanott a vár visszafoglalásáért, de sikertelenül. 1605. tagja a törökhöz küldött követségnek békekötés végett Bocskay kijátszására. 1606. a zsitvatoroki békekötésnél a követség egyik tagja és a szerződés aláírója. Ez évben aláírta a fölkelőknek az örökös tartományokkal kötött szövetségét is. 1608. ő küldetett Pálffy Istvánnal Hainburgba meghíni Mátyás főherczeget az országgyűlésre. Ott novemberben sétalovaglás alkalmával szélhűdés érte, s így jobb keze használatát elvesztvén, az utóbbi 7 év történetének (1607—1613) csak vázlatát készíthette el a 35—38. fejezetekben. Elhunyt 1615. april 1-én 77. évében Viniczán s az ottani templomban nyert nejével együtt temetkezést.

Illésházy István főispán és főudvarmesternek úgynevezett hűtlenségi pere a legválságosabb helyzetbe juttatta őt, a birák elnökét. A hosszú életet becsülettel átélt férfiú nem volt az a sziklaszilárd jellemű egyén, kit, Horatius szerint, a zsarnok komor tekintete meg nem rendít; az udvar kegyét élvező főbíró fejedelmi

urának több mint kemény parancsa előtt nem tört meg, hanem meghajlott, és így hazugságra, jogtalanságra és ebből folyó önzésre vetemedett. De sem ezen balsorsa, sem álszemérme, mely gátolta őt, szereplését e hirhedt perbeli eljárásnál történeti művében híven megírni, nem lehet mérvadó historiája becsének megítélésénél.

A tényállás vázлата a következő. Illésházy zálogban bírta a koronától Szentgyörgy és Bazin mezővárosokat, melyeknek kiváltási ideje 1601. jan. 29. járt le. A király a kiváltást 1598-ban a községek lakosainak engedte át, és 1599-ben felmondott Illésházynak, ki a magyar kamarához 1600. nov. 8. intézett folyamodványában, és élőszóval is, a kir. koronázási esküre hivatkozva így nyilatkozott: Nem látom át, mikép állhat meg a király tekintélye és maradhat fenn az ország, ha az előbbi király kiváltsága az utód által megsemmisíthetetik. Lehetetlen, hogy a rendek a törvények és jogok ily sérelmét hallgatással mellőzzék. Én ő Fölsége akarátának ellene nem szegülhetek, de jogaim fentartása végett hiteles helyen tiltakozom. — Rudolf király 1601. jan. 16-án 3-dik felmondásában ekkép rötta meg alattvalóját: Éles és méltatlan szemrehányásokkal teljes válaszdoból nagy csodálkozással és viszsztatetszéssel értettük, hogy te urad, királyod ellen oly lelkülettel mersz viselkedni, hogy kir. jogunkat és tekintélyünket szűk korlátok közé szorítani, és kezünket tulajdonjogaink körüli intézkedésben megkötni kísérletet teszesz. Miután ez az alattvalótól kir. tekintélyünkkel annyira ellenkezik, azt büntetéssdel megtorolni magunknak fentartjuk.

A véleményadásra felszólított kir. tanács ápril 2-án úgy nyilatkozott, hogy Illésházy ő Fölsége tekintélye ellen nem keveset vétett, s azért nem kerülheti el a büntetést; idézze ő Fölsége a bűnöst az ország rendes bírói elé »rendkívüli törvényszékre«, számot adni. Rudolfnak 1602. szept. 18. kelt levele ily kitételéből: »Illésházy megbüntetése által a mostani hadi szükségleten nem keveset lehetne segíteni«, azt következtetik, hogy Illésházy megbüntetésénél az anyagi cél elérése volt irányadó. — Azon kérdésre, hogy magyar tanácsosok Prágában hozhatnak-e érvényes itéletet, Istvánffy okt. 17. kifejtván, hogy a törvények szerint fölségsértésben az országgyűlés ítélt, Rudolf decz. 31-én elrendelte, hogy a megidézendő Illésházy ügye Pozsonyban Istvánffy elnöklete alatt »magan törvényszék« (iudicium privatum) által tárgyalassék. Az utasításokkal ellátott bírák, 17-en, 1603. márcz. 10–14. tárgyalták a megjelent Illésházy ügyét, hol a többség kijelenté, hogy Illésházy a fölségsértésben és hűtlenségben bűnös, s azért fejj és jószágvesztést érdemel. A megállapodás márcz. 13-ki kelettel foglaltatott írásba, melyről Istvánffy azt írta Miksa főherczegnek: a többség határozata nem végítélet, hanem csak vélemény, melyet a jövő országgyűlésen kell fölvenni, és ha netalán ott is oly végzés hozatik, a mi nem bizonyos, akkor lehet azt mint végítéletet kihirdetni.

Istvánffy azon sürgetésnek, hogy a pozsonyi határozatot ítélet alakjában birói pecsétje alatt adja ki, eleget nem tevén, jun. 15-re Prágába azzal hivatott, hogy birói pecsétjét okvetlenül magával hozza. Ott megjelent az idézett Illésházy is, Istvánffy pedig írásban kinyilatkoztatta, hogy a pozsonyi határozat nem ítélet, de különben is ilyent külföldön kiállítani tiltják a törvények. A hosszas vonakodásnak Rudolf okt. 3. és 8-diki rendeletei és Istvánffy rejtélyes megpuhulása vetettek véget. Az előbbi szerint Illésházynak tudtára adatni rendeltetett, hogy tüstént Bécsbe menjen, hol meg fogja tudni a király határozatát, az utóbbiban pedig Mátyás főhercegnek megparancsoltatott, hogy a pozsonyi véleményt örökös hűtlenségről, fej- és jószágvesztésről szóló ítéletre igazítsa ki, és Illésházyt fogságra vesse. Az e czélból Bécsbe hívott magyar tanácsosok csak részben jelentek meg s az eléjük terjesztett kérdéseket nov. 3-án akkép oldották meg, hogy Illésházyt német katonaság Pozsonyba kíséri, s ő mint hűtlen fejét és vagyonát veszti, de életének kegyelmezzon meg a király; Istvánffy Pozsonyba utazik s ott a kamarával és ítélmesterekkel az ítéletet a pozsonyi vélemény keltével szerkeszti, aláírja, megpecsételi s kiadja. Így a magyar tanács külföldön felhatalmazást adott Istvánffynak a hamisításra. De a fondorlat ily alakban meghíúsult. A főherceg Illésházyt, ki okt. 24-ke óta volt Bécsben, nov. 4-én hívatta, hogy elfogassa, ki azonban már nem volt található. Istvánffy felszólítottatott, hogy az ítéletlevelet egyedül maga Bécsben fogalmazza, mit ő nov. 6-án, állítólag életének fenyegetése mellett, teljesített és így fejezett be: »Kelt Pozsonyban, 1603. márcz. 13-án.« A megtántorodott férfiú ugyanazon nap kérte a bécsi kamara elnökét, Unverzagt Farkast, »kegyelmes urát és nagyon tisztelt pártfogóját,« hasson oda, hogy ő az elítélt jószágainak kétharmadát, mint birói illetményt, visszatarthassa, a fölség kegyét tapasztalhasa és nyugodtan halhasson meg. (Károlyi Árpád. Illésházy István hűtlenségi pöre. Budapest, 1883. 3 - 216.)

II. **A mű mibenléte.** Istvánffy életrajzából kiderült, hogy ő kellő képességgel fel volt ruházva a történetírásra; előnyére vált a régebb s újabb történeti munkák olvasása és a történetírás iránti előszeretete.

1. *A munka keletkezésének alkalmá.* Nem tartható fenn azon állítás, hogy ő előhaladott korában kezdé munkáját kidolgozni. Igaz, fenmaradt Pázmánynyal a mű megkezdésére vonatkozó levelezése. Jelesen az utóbbi, mint gráci tanár, 1605. decz. 17. így irt Istvánffynak: Ngd megbocsát, ha azt, mivel régóta foglalkozom, most előadom. Mennyi homály uralkodik, mily sok mese találtatik II. Ulászló idejétől hazai történetünkben. Kivált a legutóbbi történetek érdemelnék meg, hogy emlékezetők az utókor részére fentartassék. Ngd egyedül lenne képes szerencsés emlékezetéből közölni azokat, miket mások minden fáradság mellett sem tudnának előadni. Ezeket és másokat papirra tettem és Ngd ítélete

alá bocsátom. (Ez ismeretlen.) Kérem, tekintse ezeket Ngd iránti legmélyebb tiszteletemből származóknak. — Istvánffy Bécsben jan. 31. kelt válasza szerint kedvesen vette a buzdítást. Keserűséggel fakadt ki kora történetírói ellen, kik az eseményeket pártállásuk és kényők szerint ítélve adják elő. Sajnálja, hogy hajdani tanárát Zsámbokit sem veheti ki. Azokat pedig, kik nem is látták az események színhelyeit, hallgatással mellőzi. Mikor Szuhayval Erdélyben volt (1598), elhatározta, hogy hazájának történetét, Mátyás király halálától kezdve, megírja. A kész munkát Pázmány és Szuhay ítélete alá bocsátja. Meglátogatja Pázmányt Grácban és művének első részét neki bemutatja. — Igaz, létezett 1605—6-ban ily levelezés, de annak utolsó soraiból is kiderül, hogy szerző már Pázmány buzdítása előtt nemcsak hozzáfogott a történetíráshoz, hanem annak első része a bemutatásra kész is volt. Még többet bizonyít Istvánffy művének eredeti kézirati példánya, melyet gróf Apponyi Lajos közelebb ajándékozott a magyar nemzeti múzeumnak. Ez a munkának majdnem első felét, 20 könyvet, foglalja magában. Ezen kézirat nem fogalmazvány, hanem tisztázott példány, melynek homlokára a szerző ezt írta: »30. 9^{bris} 1600,« mi helyes megoldás szerint a tisztázás ideje. Tekintve ezt, és mérlegelve azon idő hosszasságát, mit a nagy terjedelmű munka szerkesztése és tisztázása kívánt, azon következtetésre jutunk: hogy Istvánffy a történetet nem Pázmány felhívására, és az 1598-diki erdélyi követségi eljárás után sem, hanem jóval előbb s így nem élemedett korában kezdé írni.

2. *Beosztása.* A munka 38 cím nélküli könyvre van tagolva. Ebből a 4 utolsó könyv (1607—1613), melyeknek szerkesztése szerzőnek szélhűdött állapotában történt, csekély vázlat. Utolsó adata Báthori Zsigmond volt fejedelem halála (1613. márcz. 28.). — Istvánffy eredeti kéziratán későbbi kéz tett változtatásokat, de azok nem oly gyakran fordulnak elő, és csak egyes kifejezésekre vonatkoznak. A fejezetek címalakú oldaljegyzetei nem eredetiek és a muzeumi példány 20 könyvének széleire 4 idegen kéz írta; az évszámok pedig, melyek az 1758-ki kiadáson szemléltethők, még az 1685-ki kiadás lapjain is hiányoznak. Érthető tehát, hogy az oldalcím és főleg az évszám sokszor ellenkezik a szöveggel és így megbízhatlan.

3. *Kiadásai és forrása.* A művet Pázmány megbízásából Hierat Antal, kölni nyomdász, saját költségén ívrét alakban 1622. nyomatta—ki ily cím alatt: Nicolai Istvanfi Pannonii Historiarum de rebus Ungaricis libri 34. Ab a. 1490 ad a. 1606. Ebben legkevesebb a sajtóhiba. Az 1662-ki kölni kiadásra Toldy hivatkozott (Az újkori magyar nemz. irod. tört. 1853. 46. és 50 l.), de ezt a fővárosi közkönyvtárak nem ismerik. Az 1685-ki ugyanott hasonló alakban, de már hasábosan jelent meg, különféle adalékokkal megtoldva. 1724-ben Ketteler János jezsuita adta ki Istvánffyt 1718-ig terjedő folytatással. Ezt nem volt alkalmam

látni. 1758. Trattner János nyomdász Bécsben adta ki ívrétben hasábosan és a lapokat az események évszámaival ellátva. Ez hemzseg a sajtóhibáktól. — Hét évvel az első kiadás után Thalliy (Tallyay) Pál magyarra fordította. Előszava kelt 1629. szept. 29. Az eredeti kézirat a t. egyetemi könyvtár tulajdona. Első lapjait Kaprinai a sorok közé iktatott jegyzetekkel elrűtította. — 1867-ben Vidovich György fordította magyarra, melyről külön kívánok értekezni.

IV. **Birálat.** 1. *Forrásai.* Tekintve, hogy szerző a születését előző időszakból 48 év történetét írta meg; tekintve, hogy azon régi időt az 1551-ik évnél maga is nem eléggé világosnak, s adatait nem eléggé biztosaknak nevezi; tekintve, hogy haza érkezéséig a külföldi egyetemekről a történetíráshoz anyagot sem gyűjthetett és munkájának szerkesztését Mátyás király halála után mintegy 100 évvel kezdette, fölmerül a kérdés: megbízható-e az eseményekről körülményes rajzot és apró részleteket tartalmazó közleményei? Szerző nem buzgólkodik, hogy oly években, midőn még nem élt, vagy följegyzéseket tenni, adatokat gyűjteni képtelen volt, az olvasót hiteles kútfők használásáról lépten-nyomon megnyugtassa; ezt kora történetírói nem szokták teljesíteni. II. Ulászló korában 1496-ig az eseményeket nagy részt Bonfinból, az Ulászló és főleg Lajos királyok udvarában történeteket Dubraviusból, Nándorfejérvár 1521-ki ostromát Tuberóból, a mohácsi vészt Brodariesből, Eger 1552. évi ostromát Tinódi Sebestyénből, Szigetváret 1568-ban Budinából stb. merítette, de a forrásokat elhallgatta. Forgách Ferencz történeti művét ismerte, kéziratára jegyzeteket is tett, de nem említi őt, mintha nem használta volna. Ritkán hivatkozik kútfőre s akkor is mellesleg, hanyagúl.

2. *Forrásidézési modora.* Ki volt Bécs parancsnoka 1490-ben Szapolyay eltávózása után? »Maga Bonfin azonkori író sem közli, de némi följegyzésekben, melyeknek sem hitelt tulajdonítani, sem azt tőlök megvonni nem merek, Upor László nevét találom.« — Frangepán Bertalan 1493-ki árulásáról: »ez a török évkönyvekben sem található«. — Szelim szultán kegyetlenségeiről: »ezeket az egykorúaknál, Jovius az igen ékes és tudós írónál és Tuberónál bőven előadva olvashatni.« — Eszékről: »Lazius hiszi, hogy az hajdan, mint római telep, Mursának neveztetett.« — Hoberdanacz 1528-ban Ferdinánd követének Szulejmanhoz intézett kérelmeiről: »azt Szermegh János azonkori író évkönyveiben előadta.« — Budának 1530. évi ostromáról: »azt Szermegh János az utókor emlékére megírta.« — Az 1542-ki pesti szerencsétlen háború eredményéről: »azt az engem megelőzőtt alkalmas írókat követve, adtam elő.« — Az 1551-ik évnél a 17. könyv elején: »a mit a fenti könyvekben előadtam, azt hiteles iratokból merítettem« stb.

3. *Részletességének alapjai.* Rudolf uralkodása alatt, a 15 éves török háborúban, a leggyakoribb események a várostromok

és a csaták. Pl. ilyenek a szerzőnél az 1587. kaczorlaki, 1588. szikszói, 1593. sziszeki, 1595. esztergomi, 1596. mezőkeresztési, 1598. győri, 1600 kanizsai, 1601. sárréti stb. Feltűnő a nagy részletesség, melylyel azok emlékét megőrköztette. Kiterjedt az a vár helyrajzára, az ellenséges felek harczosai, fegyvernemei és eszközei számára, a tábori hadi tanács tárgyalása és határozataira, a tábori követ párbeszédére, a hadállásokra, a taktikára, a diadal vagy veszteség szám szerinti eredményére, sőt a sebesülések módjára is. Pl. 1594. Huszár Péter pápai várnagy bal karját könyökben a golyó szétzúzta; a bátor Csúzy András jobb karján numidai hosszú lándzsával halálos sebet kapott. 1595. Esztergomnál a szájon lőtt Mailáth István elesett. 1600 Kanizsánál Kasztellánfy Péternek a golyó feje lágját arczával elhordta, mire agyveleje kiömölvén, meghalt. 1605-ben az ellenség Frigyes holsteini herceget földre terítvén, minthogy másutt vassal volt fődve, ágyékán karddal átdöfte, stb. Kérdjük, honnan nyerte szerző ezen adatokat? A század 2-ik felében történetírókra még kevesebbet hivatkozik. Egyszer mondja: Szinán 1593-ban mért nem ostromolta Pápát, az írónál nem találok eléggé okadatolva. Hivatkozik a kiváltott foglyok vagy megszököttek közleményére is, úgy szintén saját tanúságára. De az efféle forrásokból ritkán meríthetett. Biztosabb kútfőkül szolgálhattak az általa talán megközelíthető hadi jelentések. Az 1593. sziszeki nagy győzelemről írta: ezt Rudolfnak a vezérek levelei adták tudtára, miket gyors hírnökök vittek. Ugy szintén az 1595. aug. 4-dikről: Mansfeld e napi győzelmét Mátyás főhercegnek megírta. Győr elfoglalását 1598. márcz. 28-án csakugyan Schwarzenberg Adolf jelentése szerint írta le, mely latin fordításban Praynál (Epist. III, 250) olvasható.

4. *Kortani és földrajzi adatai.* Gondolataink alakjai az idő és tér, a ki tudja az esemény mikor és hol történt, az jól tudja, s hitelt érdemel. Istvánffy sok gondot fordított az események helyeinek meghatározására, és művének ilyenmű elemei nem igen esnek kifogás alá, kivéve a helynevek elferdítését, miről később szólok. De időszámítási módja ellen sok kifogásom van. Bajos 123 év történetét 38 fejezetben a sokféle tárgyakra czimekben feltüntetése és az ezekkel kapcsolatos éveknek megjelölése nélkül megírni. Így tömkeleg keletkezik. Lehet, szerző maga kívánta e kettős munkát pótolni és kézírata szegélyére a czimeket és éveket felírni, de szélhűdöttsége szándékának utját állta. Az első 20 könyv tárgyainak címeit 4 idegen egyén írta az eredeti példány szegélyére, melyek néhol nem egyeznek a mű szövegével. Még helytelenebbül van végezve az éveknek laponkénti kimutatása, mi gyakran az író szövegével szembetűnően ellenkezik. Ezt csak a XVI-ik század chronológiájában kitűnően jártas egyén végezhetné.

Szerző a szövegben csak az események napjait, és pedig 1551-en túl többnyire helyesen, szokta a Julianum calendarium,

vagy az egyházi és a jelenlegi időszámítás szerint kitenni, de az események éveit a legritkábban. Fejér hollóként jelennek meg ily kifejezései: Az 1500-ik százados év; — az év végén, mely az 1530-ik volt; — elkövetkezett az 1600-ik százados év; — elérkezett az 1604-ik esztendő. Történetírónk abban bízva, hogy oldaljegyzetekben tájékozni fogja az olvasót az események éveire nézve, elégnék hitte ily általános időjelöléssel élni: ez időben; — csaknem ezen időben; — ez időtájban; — ezen év táján; — 3 évvel később és a következő esztendőkbén; — ez előtt 4 évvel; a jövő évi Martiusban; — rövid idő mulva stb. De az év meghatározása nélkül az ily felületesség sőt hanyagság az olvasót sötétségbe süllyeszti és az olvasmányt többnyire élvezhetlenné teszi. Istvánffy munkája akkor lesz valódi értéke szerint méltatható, ha fejezeteinek tartalomjegyzéke és az események chronológiája, talán egy újabb magyar fordításban, szakértelemmel kidolgoztatik.

Botlásai az események napjai ellen főleg az 1551. évet előző időkben fordulnak elő. Ilyenek például: Dóczy Orbán egri püspök 1493. aug.-ban küldetett III. Frigyes cs. temetésére. De a nádori helytartó nem olvasta az 1492. év első negyedében kelt törvényt, mely szerint a főpap már akkor nem volt életben. — II. Lajos april 24. koronáztatott meg. Oldaljegyzet: 1508. (Történt junius 4-én). — Szapolyay Borbála lengyel királyné és anyja Hedvig azon év (1515) őszén meghaltak. (Borbála okt. 2-án és Hedvig 1521. april 16.) — Perényi Imre nádor gyászmenetét II. Ulászló fia Lajos által a Dunáig kísértette. (Ez nagy anachronismus.) Ulászló meghalt 1516. márcz. 13. Perényi pedig 1519. febr. 5.) — Csaknem ugyanazon napokban, midőn Lajos arájával hazatért, szállotta meg Szulejman Nándorfejérvárt. (Mária koronáztatása 1521. decz. 21. Nándorfejérvár elfoglalása 1521. aug. 29.) — Báthory István nádor Dévényben meghalt. Oldaljegyzet 1535. (Meghalt 1530. máj. 8.) — Básta vallonok által megölette Mihály vajdát szept. 7. Oldaljegyzet 1600. (Mihály megöletett 1601. aug. 19.) stb.

5. *Botlásai a tények ellen.* Az oklevelek a történelemben a legerősebb bizonyítványok közé tartoznak. Istvánffy ezeket kevésé használta fel, sőt közölök néhány nevezetesebbet, az állam sorsáról intézkedő diplomákat, nem is ismert. Ilyenek az 1463. koronaváltásági, 1477-ki gmundeni és 1479. olmücsi békeszerződési, 1490. capitulationalis, 1505. országgyűlési királyválasztási, 1538. febr. 24. nagyváradi békekötési diplomák. Az Árpádok kora történetében feltűnően járatlan, az utolsó Jagellók korában pedig az írók művein túl kevés megbízható emlékekkel rendelkezett. Innen származtak botlásai, főképen az 1551. évet előző időkben. Példák: Szent István koronáját VII. Benedek pápa készítette. — A Buda feletti sziget I. Béla leánya Margit apáczától nyerte nevét. — I. Lajos neje Erzsébet a Jajcza mellett folyó Bosszutába vettett,

— Zsigmond rom. császár és pannoniai király Marczaly Miklós (szerző szerint Marcellius) és a magyar tanács által elfogtván, Siklóson 80 lábnyi börtönben félelvi fogságot szenvedett. Istvánffy jegyzeteket tett Thuróczy krónikájára, pedig annak 10. fejezetében czáfólo adatokat találhatott. — Kőszeg 5 várossal a koronaváltásig alkalmával jutott Frigyes cs. birtokába. Tehát írónk nem ismerte az 1463-ki szerződést. — 1490. Szapolyay Istvánt nádornak és kincstartónak hitte; holott a nádori szék üres volt, az utóbbit pedig Dóczy Orbán töltötte be. — A Frigyes és Mátyás közti szerződés szerint Ausztria több százezerért volt visszaszerzhető. De ily szerződés nem létezett. — Várady Péter kalocsai érseket Ulászló, Sándor pápa kérelmére, bocsátotta szabadon. De azt Corvin János herceg már a királyválasztás előtt teljesítette. — Mátyás király állandó fekete hadserege 4000 emberből állott. — Az 1505. országgyűlési királyválasztási határozat szerint, ki ellene vét, fejevesztéssel büntetessék. Ezt sem ismerte, melynek sanctiója így szólt: a bűnös örökös szolgaság és parasztság járma alá vettessék. — Anna és Mária menyekzője Linczben júniusban tartatott. Oldaljegyzet 1521. Annáé Ferdinánddal Linczben máj. 26; Lajosé pedig Máriával Budán 1522. jan. 13. — Lajos király Szulejman követét, Berham csauoszt kíséretével együtt Tatán titkon megölette és a halastóba dobatta. Ezt az újkori írók Katona XIX. köt. 240. és főkép Szalay III, 519. és Horváth II, 648. teljesen megczáfolták. — Lajos király Brodarics váci püspököt 1524. Rómába küldé segélyért, ki e főpapi méltóságot csak 1535-ben nyerte el. — I. Ferdinándot Várday Pál esztergomi érsek 1527. nov. 5-én koronázta meg. A koronázó Podmaniczky István nyitrai püspök volt nov. 3-án. — Vácson 1535. Ferdinánd és János közt kötött békeszerződés szerint: ha Jánosnak fia születnék, az Erdélyt örökölné. Midőn Istvánffy ily szerződést költ, elárulja, hogy nem ismeri az 1538-ki nagyváradi. — Istvánffy szerint Moldvát és Havasalföldet hajdan »Ungaro-Valachiá«-nak nevezték. A nádori helytartó nem tudta-e, hogy IV. Béla korától kezdve a király diplomatai címéhez tartozik: »rex Cumaniae«. Továbbá elősorolja Erdély nemzetiségeit, ezek: a németajkú szászok, kiket, a városok diplomái szerint, sz. László testvére Géza 400 év előtt telepített meg, továbbá, az oláhok és a székelyek. Irónk a magyarokról megfeledkezett! stb.

6. *Istvánffy megrontotta a tulajdonneveket.* A magyart, ki először olvassa historiáját, oly érzés hatja át, mit így fejezhetni ki, »nem leli honát a hazában,« mert a szereplő magyarok: Magnus, Parvus, Niger, Ferreus, Hispanus, Taurus stb. latin neveket viselnek. Mi birta őt a szándékos ferdítésre, most nem kutatom. Szüksége nem volt arra, mert honfitársai, őt megelőzve, a nevek latinosítása nélkül irtak magyar történetet, mint Brodarics István, Szermegh János és főkép a nála ékebb styben szerkesztő Forgách Ferencz. Azt sem mondhatni, hogy egyöntetűsége töre-

kedett, mert ezekben: Levocia: Lőcse, Dobrogost: Döbrököz, Raconsius: Rákovszky stb. latin egyöntetűséget nem találok, sőt megrontotta azon neveket is, melyek a törvényben helyesen irattak. Egyet azonban észlelek: a magyar hangok írásjegyeit művéből kiirtotta. Vaskos kötetében nincs egy **k**, **ö**, **ü** vagy összetett mássalhangzó. Itt következnek a példák.

Helynevek. Silva Bacania: Bakonyerdő, Paxum: Paks, Levocia tótosan: Lőcse, holott az 1514. és 1548-ki törvényekben olvasta Leuchovia, Saxardia: Szegszárd, Sambucum: Zsámbok, Villacum: Újlak, Sumonium: Zimony, ezt Tuberótól kölcsönözte. Mossoviensis provincia: Mosony vármegye, Gengessum, Gengiesum, Giengessum és Gemmeum oppidum: Gyöngyös mezőváros, Samlaccia: Szemlak, Haserdia, silva tota ex tiliis constans: hárs-erdő. Ditio Mathusii: Mátyus föld, villa nova: Újfalú Esztergom vármegyében. Guntium quod ab Ungaris Cusugum vocatur: Kőszeg, amnis Gemmeus: Gyöngyös patak, Lacca: Nyírlak Sümeg mellett, Bersecia: Börzsön, Mesecus: Meszes hegy Pécsnél: Dobrogostum: Döbrököz, campus, qui a panibus nomen habet: Kenyérmező, castrum, cui a corvo nomen est: Hollókő, Sagiva: Zagyva, Ainasco: Ajnácskő, Quelenfeldum: Kelenföld, Camaria: Kiskomárom, Sallocosia: Csallóköz, Questellum: Keszthely, stb.

Személynevek: Longus: Hosszú, Paganus: Pogány, Parvus: Kis, Magnus és Nagius: Nagy, Niger: Fekete, Sylva: Erdős, Cytharaedus: Hegedős, Dominicus, cui salso cognomen: Sós Domokos, Michaël Ferreus, aut potius a contrario eventu Plumbeus merito dicendus, nem akarta a várnagyot Veszprém várba bebozsátani: Vas Mihály, Turcus: Török, Govatus, Croatus, Chrovatus és Horvatus: Horvát, Stephanus, cognomento Hispanus, sed genere Ungarus: Spanyol István, Thrax: Rác, Graecus: Görög, Armenius: Örmény, Fortunatus: Szerencsés, Saracenus: Szerencsen, Crispus: Fodor, Abstemius: Bornemisza, más alkalommal helyesen írja, de magyarázattal: Bornemissa, quae vox sobrium atque abstemium notat. De nova domo: Neuhaus, Budanus: Budai, Albanus: Fejérvári, Quercius: Cseri, Scelus, quae vox ventum denotat: Szél, Cruciger: Keresztes, Calcarius: Sarkantyús, stb.

Következnek a *fordítás nélkül ferdítettek*: Vicesius: Vitéz, Croborius, máskor Czoborius: Czobor, Gerlistanus: Gerlisteyi, Sulioccus: Sulyok, Quendaeus: Kende, Hethaeus: Hetyci, Baracius: Baráthi, Orbancius: Orbánczi, Camarianus: Kamarjai, Peschenius: Pöstyéni, Cocianus: Katzianer, Turrianus: Thurn, Oquitius: Okics, Baxajus: Baksai, Cecejus: Csécsi, Quaequediis: Kékedi, Tarnocus: Tarnóczi, Nesqueius: Mecskei. — Georg. Raconsius Turociensis iurisperitus, így 1551-ben; ismét, Georg. Racoscium Turociana regionis iuri dicundo praepositus, így 1564-ben. Istvánffy e nevet a törvénytárban az 1543. évnél így olvasta: Georg. Rákovszky vicecomes comitatus de Thurócz, de fitymálta. Pat-

tantusius: Pattantyús, Chutius: Csúthi, Vilacus: Újlaki, Sexodius Szecsödi, Nizovius: Nizovszki, Jovius: Joó, Cerenconius: Schrenk, Zrinyi kamarása, Sucijs: Szöcs. Midőn Istvánffy Forgách kéz-irati historiájára jegyzeteket tett, e nevet így írta: Zewch, de saját művében: Sucijs. Illiesius: Illésházy. A nádori helytartó e nevet az 1588. X. t. cz.-ben így találta írva: Illésházy, és csinált belőle Illiesiust. Baronianus: Baranyai, Quellemesius: Kellemesi, Megasalius: Megaszai, stb.

V. Istvánffy kritikai eljárása. Minthogy igen hézagosan jelölte meg a használt kútfőket, hitelessége megállapításához vizsgálnunk kell, mily méltányossági tekintetek, mily befolyások, mily rokon- és ellenszenvök vezették tollát, és nem volt-e túlhiszékeny.

1. *Méltányossága.* Ismételve vallja, hogy elég ok nélkül nem ócsárol, nem kárhoztat. Azt mondák Bakocsról, hogy (1513) nem segélykérés végett ment Rómába, hanem hogy a pápai polczot elnyerhesse, de mi a bizonytalan dolgot eldöntetlenül hagyjuk. — Voltak, kik már a sarnói hadjárat idején (1515), vádolták Szapolyay Jánost, hogy a törökökkel az ország felett alkudozott, de ő azt tagadta, és mi ily kétes dolgot biztosan állítani nem bátorkodunk. — Állítják, hogy Fráter vádoltatásába Nádasdy Tamás is be volt avatva (1551), mit sem állítani, sem tagadni nem merek, mert azt bizonyosan nem tudom. — Állítják, hogy Lippánál (1551) az elvonuló törökök szekereire Fráter titkon eleséget és fegyvereket rakatott, de ez nincs bebizonyítva. — Mások azt állítják, hogy Lostohár krajnai kapitány Kosztanicza várát a töröknek elárulta (1557); de én, nehogy ártatlant ily váddal terheljek, azt állítani nem merem. — Az erdélyi urak árulással vádolták Balassa Menyhértet (1560); de semmi adatunk nincs, mi a kétes állítást erősítené vagy megczáfolná. — Balassa János és Dobó István (1568) vitatták ártatlanságukat, állítván, hogy a János Zsigmondhoz nevökben küldött levél koholt, de minthogy a hamisítás ki nem derült, a dolgot az olvasó ítéletére bízom. — Ezek a részrehajlatlanság szép példái, de van példa az ellenkezőre is. 1605-ben, mond, nem alaptalan gyanú érte Bocskayt, hogy Csáky Istvánt ő mérgezte meg. — Nov. 11-kén a török nagyvezértől elfogadta a koronát, de nem mint kir. jelvényt, hanem mint ajándékot. Ez életében a szerénység egyetlen jelvénye. — Így Szapolyay Jánost már Ulászló korában többször gyanúsítja a törekvéssel a királyi szék elnyerésére. Erre már Katona megjegyezte (XIX, 153): Istvánffy zajgása Szapolyay ellen, előttem mindaddig gyanus, míg más tanu is nem idéztetik azon dolog bizonyítására.

2. *Elfogúltsága dynasticus és felekezeti tekintetben.* Itt csak olyanokat hozhatok fel, miket nyíltan bevallott; nehéz oly részrehajlását megállapítani, mi a hallgatásban rejlett; pedig Istvánffy az országgyűlési igen fontos tárgyalásokból sokat elhallgatott. Ő Pázmány Péterhez 1606. jan. 31. intézett levélben keserűséggel kifa-

kadt kora történetirói ellen, kik pártállás szerint adják elő az eseményeket. De ezen hibát Istvánffy is elsajátította. Midőn két koronás király küzd az országban a legitimitásért, a történetirő semleges állást foglal el, de Istvánffy Ferdinánd hadait mindig a mieinknek, Jánosét pedig ellenségnek nevezi. Ily érzelmei felett uralkodott akkor, midőn ítéletet mondott Ferdinándról Fráter bibornok meggyilkoltatása miatt. Közölvén a királynak a magyar tanácshoz 1552. jan. 8-án intézett nagy terjedelmű mentegetődző levelét, azt következő észrevétellel kísérte: »Sem mentegetődzése, sem ajándékai, sem nyájas szavaival nem volt képes kivinni, hogy a világ a gyilkosságot ne kárhoztassa, minek gyalázata Ferdinándra is nehezült«. Ezzel rokon szellemű a Fráter halálára tett jegyzete: »Az ő halála a többi magyar uraknak is intő példa, hogy óvatosak legyenek és magokra vigyázzanak.« — 1594-ben az idegen zsoldosok a magyarokat gyilkolták, a Csallóközben a krimi tatárokat felülmúlták a nép vagyona elpusztításában, és e mellett az ellenségtől lépten-nyomon vereséget szenvedtek. Istvánffy ezek felett keserű érzelmei kifejezésének szabad folyást enged, mi nyílt bevallása Rudolf képtelenségének. »E rettenetes gonoszságok, mond, ingerlék fel a hatalmas Istent, ki megtagadta, hogy hadaink győzelmet vívjanak ki; mit meg fog tagadni ezután is, hacsak az ő végtelen jósága egy dicső buzgó fejedelemmel meg nem ajándékoz, ki megújítva a régi hadi fegyelmet és meggátolva, büntetve a katonák iszonyú gonoszságát, a végzetet kiengeszteli és a szegény ártatlan népet megvédve minden igyekezetét csak a barbár ellenség legyőzésére fordítandja.«

Hitfelekezeti elfogultsága azon neheztelésben nyilatkozik, melylyel az új hitet követő egyének iránt viseltetik. II. Lajos, 1523-ban, midőn Csehországból haza utazott, Olmützbe hivatá Iglau tekintélyesebb polgárait s keményen megfeddte őket, mert megvetették őseik vallását, és új, megrontott, a pápa és császár által elítélt vallásra tértek. Nekik halálbüntetés alatt parancsolta, hogy mielőbb kijózanodjanak, s ama hit követőit a várostól távol tartsák. Speratus Jánost, a vallásváltoztatás okát, megvasalva Olmützben hagyta. — Perényi Péterről szerzőnk azt hiszi, hogy János 1529-ben Szulejman ajánlatára fogadta őt ismét kegyelmébe, kitől nem sokára Ferdinándhoz pártolt, kinek börtönében vette el méltó büntetését, mit nem annyira az elkövetett bűnnek, mint inkább a hazának többszörös elárulásával és Luther vallásának behozatalával érdemelt ki. 1542-ben ismét kifakad ellene. »Már rég gyanú volt rá, hogy az uralkodásra vágy; hogy Pest el nem foglaltatott, azt is az ő bűneül rótták fel; állítván, hogy az ellenséggel titkon összejátszik. Ferdinánd őt a bécsújhelyi börtönbe záratta, hogy ott nem mostani, hanem régi háromszoros hűtlenségének büntetését vegye, s mint hihető, a gondviselés által is sujtatott, mert a lutheránus vallást ő hozta be Magyarországra.« — 1551-ben Mehemet török vezér Lippán Szegedi Ferencz, a szerze-

tesek perjelének 5 fogát kiverette, mert a lutheránusok hamisan bevádolták, hogy a templomban kincset rejteget. — 1566. János Zsigmondot Zimonyban Szulejman elé kísérte az unitarius Blandrata is, »ki inkább átokra, mint tisztességre volt méltó.« János Zsigmondot a betegség 44 napig iszonyú kínokkal gyötré, mely idő alatt csak Blandrata és Csáky unitariusok és néhány hasonló kovászuák bocsátattak hozzá; mert a gonoszság már annyira ment, hogy a Blandratától megrontott fejedelem udvarában csak unitariusok alkalmaztattak, s a hivatalokat is csak ezen eretnekek nyerték el. Jézus istenségének megvetője s a gonosz eretnekség követője, ki az ő isteni dicsőségét gyaláza, kora halállal múlt ki (1571.), hogy örök kárhozatra vettessék. — 1594-ben Musztafa budai basa, a kálvinisták ösztönzésére a Ferenczeseket Jászberényből kihajtotta és monostorukból váracstól építtet. — 1603-ban Radul követe Rudolfnál Királyfalvi János Prágában meghalt s mint unitarius alig kapott temetkezési helyet. — Ez évi jul. 17. a brassói csatában elesett Jakobinus János is, Székely Mózes kancczellárja (és történetíró), méltatlan a korai halálra, ha csak Árius eretnekségét nem követi. — Szerzőnk annak okát keresi, Báthori István országbíró 1605-ben miért pártolt Bocskayhoz, és végre azon eredményre jut, hogy a kálvinizmust, melynek buzgó követője volt, védelmezze. — Az új nádor (Illésházy) gyomorbajban Bécsben halt meg (1609). Lutheranus levén, Bazinban minden gyászpompá nélkül takarítottatott el. — A pozsonyi országgyűlésen Thurzó György választott nádorrá (1609). Igen jeles férfiú, csak hogy a lutheránus vallásnak kedvez.

3. *Csodák közlése.* A következő részleteket észrevétel nélkül közölte, tehát egyszerűen elfogadta. »Mondják, hogy (Szapolyay János) a parasztok kiirtása után (1514), a sok ártatlan vér kiontása miatt, az oltári szentséget, midőn azt az áldozó pap felmutatta, két évig nem látta. A miért anyja Hedvíg és nővére Borbála, nagy kincset osztott ki a szerzetesek és apácák között, sokat imádkozott és böjtölt, hogy neki a szentség láthatása visszaadásék.« — »Mohácsnál a király apródai között elesett Kórogy Péter, ki csodálatra méltó vas természettel birt, s mindent megemésztő gyomráról nevezetes, ki Lajos király kívánatára az élő egeret, elvágott macskafarkat, a téreken elszórt s férgektől hemzsegő döögöket irtózás nélkül megette. Benne a régi Kórogy nemzetség kihalt, kik I. Endre korában, midőn a magyarok a kereszténységet elhagyták, szent Gellértet kegyetlenül megölték, minek bizonyságául szolgált, hogy ha utódaik az ő emlékére szentelt és a Budával átelleni hegyen épült kápolnába beléptek, azonnal egész testökben reszkettek és magokat hasmenéssel bemocskolták. E csodás dolgot az ifjú királynak és másoknak multságára Péteren is többször tapasztalták.« — »A gyalázatos példa, a mit Rhédeinél a Dunán innen említünk (1605), a Dunán túl ismétlődött: a keresztények a keresztényt adták el a török-tatárnak rabszolgaságra;

sőt a hajdúk vadsága annyira ment, hogy rokonaikat is eladták s ami még kárhuzatosabb, sokan fivéröket, nővéröket adták el, mint barmokat, az arannyal fizető barbároknak. Vannak, kik ez iszonyú cselekedethez csodát kapcsolnak, hogy egy keresztény gyermeket eladó hajdúnak aranyából, mit a tatártól kapott, vér folyt, mi kezét és erszényét beszennyezte.»

4. *A szereplők szónoklatai.* Bonfin Livius példáját követve szintén nagy oratio-gyártó volt. Szerinte mily remekül szónokolt Szilágyi az ifjú Mátyásnak királylyá választatása mellett az 1458. országgyűlésen. Ezt, mint valóban megtartottat, szószerint tüntette föl Teleki a Hunyadiak korában. A szereplők megszólaltatására gyakran kínálkozott az alkalom Istvánffynek is, ki azok némelyikét nem hagyta felhasználatlanul. A 123 évre terjedő időszakon át mintegy 25 beszédet közöl, mi nem is sok. Ezek között a legterjedelmesebbek Telegdy István kincstartóé 1514. az ország-tanácsban a jobbágyok fölfegyverzése ellen. — Verbőczy István itélőmesteré az 1525. rákosi országgyűlésen a silány közigazgatás ellen. Az újkori történetírók mindkettőt mint tartalmilag is valódiakat közölték. — Nádasdy Tamásé 1533. a kir. tanácsban a Grittinek szánt kormányzói méltóság ellen. — Zrinyi Miklósé 1566. Szigetvár ostroma kezdetén az őrség buzdítására. — A muftié a konstantinápolyi nagy divánban 1590. a magyarokkal a béke ápolása mellett. — Báthori Zsigmond fejedelemé 1598. april 10. Kolozsvárott a rendekhez, buzdító a hűségre Rudolf király iránt. — Pecz cs. követé 1604. a pesti mezőn a török követekhez a békeföltételekről, stb. Ezek némelyikének tartalma megközelítheti a valóságot, mint Zrinyié, mely a hiteles Budina műve után adatott; Báthorié, kinek szónoklatát Istvánffy, mint jelen volt kir. biztos hallotta, Peczé, kinek szónoklata a békealku eredményéről szóló jelentésből vétethetett. De ki kezeshedhetnék a mufti szónoklatának tartalmaért? Az ily szövegezett szónoklatok, ha idő, hely és személyi körülményekkel egyeznek, a történetíró hitelét nem csökkentik.

5. *Az író kegyelele.* Jellemzi Istvánffyt a szembetűnő humanus érzelem; a bűnös körül is talál szempontot, mi a rokonszenvet fölkelte; a köteles irgalom elhanyagolása pedig a legélénkebb fájdalommal tölti el keblét. A következő alkalmaknál nyilvánította nemes érzelmeit. Telekesy Mihály, a híres hadvezér Imre unokája, Lednicz várából latrokat vevén maga mellé, Pellérdi Ádámot, ki Mihály vajda drága ajándékait vitte a császárnak, megrabolta s a merény után Lengyelországba rejtőzött. Az idézésre meg nem jelenvén, elítéltetett és száműzetett, de később elfogatván, Pozsonyban 1600. april elején, országgyűlés ideje alatt, feje vétetett, mit oly bátorsággal állott ki, hogy halálmegvetésén az összesereglett nemesség és pozsonyi nép csodálkozott. Voltak sokan, kik az éretlen nemes ifjú halálán szánakoztak, úgy vélekedvén, hogy emlékezve őse erényeiről és arról, hogy inkább ifjúi botorságból,

mint elvetemültségből vétkezett, szelídebb büntetéssel kellett volna sújtani. — A másik Rosswurm Herman hadvezér esete, ki Magyarországon több diadalt aratott a törökök felett. Ő Barbiano Ferenchezet, a kassai parancsnok testvérét, orozva megölette, de elfogatóván, Prágában őrizet alá vettetett, halálra ítéltetett, és tekintve hadi érdemeit, feje nem nyilvánosan, hanem az épület egyik emeleti szobájában, kevés tanu előtt, üttetett le, noha ő azt mondá, ha meg kell hálnia, mindegy: nyilvánosan vagy zárt körben történik-e az. Miután bűneiért keresztényileg eleget tett, és kegyeletes czélokra nagy összeget hagyományozott, bátran hajtá fejét a tőkére. Voltak, kik kivégzésén sajnálkoztak, úgy vélekedvén, hogy a jeles hadfira, ki a császárnak fővezére lehetett volna, méltatlan a hóhér keze alatt elvérezni. — 1601. nov.-ben Ferdinánd főherczegnek nem sikerült a töröknek egy év előtt feladott Kanizsát visszafoglalni, a sikertelen működéshez járult az időjárás mostoha-sága, a fagyasztó szél a katonákat annyira elgémberíté, hogy az őrállomásokon sem felelhetek meg kötelességöknek, sőt a veremben és sátrakban fagyva találtattak, a lovak a hideg miatt elhullottak. Ily körülmények közt megindult a visszavonulás. De nagy kegyetlenség és embertelenség volt, hogy a betegekre és sebesültekre semmi gondot sem fordítottak, kik jajgatva, Isten és emberek segélyeért könyörögve hagyattak fekhelyeiken az ellenség irtalma vagy irtalmatlanságára, stb.

6. *Mulasztásai.* A történet ítélőszéke pálczát tör a nádori helytartó titkolódzása felett, ki oly időszakban, midőn a legfontosabb ügyeket tárgyalták az országgyűléseken, a törvényhozás folyama ismertetését elhanyagolta, sőt elferdítette. Pl. Miksa az 1567. országgyűlést németül nyitotta meg német propositiókkal. Istvánffy erről hallgat, és midőn azt mondja, hogy e diéta a jövő évre elhalasztatott, füllent, mert jul. 17-én törvények hirdettettek ki. Így bánik el az 1604. évi országgyűléssel is, melyen szerinte más tárgy nem fordult elő Kassa város panaszán kívül a főtemplom elvétele miatt, s azt is Mátyás főherczeg a jövő országgyűlésre halasztotta. Arról, hogy a fejedelem a XXII-dik törvényczikket octroyálta, szóval sem emlékezik. Itt tehát a bírálásra és kárhöz-tatásra tág tér nyílik, mire most csak rámutatok. A másik, azonkori történetírók közös mulasztása, a műveltségi mozzanatoknak teljes mellőzése. A közoktatásról, irodalomról, közerkölcsi állapotokról, inséges évekről, éhhalálról, pestisről, tűz- és vízkárokról, közbátorságról, stb. hiányzik az értesítés. Szülőföldje egyeteme, a pécsi, multjának, 1543. évi megszűnésekor 2 sort szentel!

VI. *Ujkoriak ítélete Istvánffyról.* Ezek inkább általános magasztalások, mint az író ténykedésének minden oldalú méltatása. Ezek így hangzanak. *Pray György:* Élemedett korú létére éles ítélettel irt, mely a közügyek tárgyalásához volt alkalmazva, és bámulatos szabadelvűséggel mérsékelve, mely sem önhiittsége nem támaszkodott, sem hirtelenkedés által gyalázatosá nem fajult.

Némelyek Szapolyay János ellen szigorúnak tartják, mit én az időviszonyoknak tulajdonítok. Irálya világos, ékes és nem mesterkél, nem idegenszerű, kivéve, hogy az új dolgok a század szel-
leme szerint új elnevezést kívántak. (Annales IV, 7.) — *Toldy Ferenczé*: Magas állása kedvezéséből mély és részletes tárgy-
ismerettel, fontos itélettel és oly választékos előadással tárgyalta
a magyar és szomszéd tartománybeli dolgokat, hogy, bár szélhü-
dés által gátolva azt nem simíthatta, mégis a magyar történet-
írók legjelesbikének tartatik, noha többnemű elfogultságtól nem
ment. Némelyek az ily helyeket Istvánffy első kiadóra róják.
(Az újkori magy. nemz. irod. tört. 1853. 46. és 50. l.) — *Flegler
Sándoré*: Munkája a magyar történetírás classicus műve marad
mindig. Kitünő oldala az anyag használásában és elosztásában
nyilvánuló arányosság. A későbbi idők alig vannak bővebben tár-
gyalva, mint a korábbiak. A tartalom belső világosságának meg-
felel a nyelvi előadás. Irálya magán viseli a classicus műveltség
nyomait. Soha sem lép ki a nyugodt tárgyilagosság köréből, a
maga működéséről pedig legkevesebbet szól. Két alapelv szolgált
mértékül történeti és politikai itéletének: a Habsburg-házi fejedel-
mek iránti hűség és a római kath. egyház fentartása. Itéletei
rövidek, velősek, vaskövetkezetességűek, melyek, ha ellenszegültek
elveinek az emberek és tények, gyakran kemények. Néha egyet-
mást elhallgatott, mit tudhatott. A mily szilárd politikai meggyő-
ződése, oly forró a haza, ennek alkotmánya és függetlensége
iránti szeretete. A figyelem, melyet a nyilvános tárgyalások mene-
tére fordított, a szorgalom, melylyel az országgyűlések törvényes
formáit taglalta, mutatják, mennyire szíven feküdt, a nép érdek-
lődését törvényes jogai iránt ébren tartani. Ezen oldalról lehetne
őt magyar Liviusnak tartani. (A magyar történetírás történelme.
Fordította ifj. Szinnyey József 81—8. l.)

KERÉKGYÁRTÓ ÁRPÁD.

ESZTERHÁZY PÁL NÁDOR VERSEL.

— Második közlemény. —

EGY ÁRTATLAN IFJUNAK PANASZA CUPIDORA.

1.

Nyisd meg én torkomat keserves sírásra
Apollo, mert imé jutok árvaságra,
Kíért, mint gelicze nem száll az zöld ágra,
Ugy szívem nem kíván jutni vígasságra.

2.

Nyissátok meg Musák szemeim forrását,
 Keserű szívemnek neveljem sírását,
 Echo kiáltsad meg lölköm sohajtását,
 Ifuságomnak gyászoljam fogyását.

3.

Mert sebet csináltál Cupido szívemben,
 Kinek orvossága nincsen semmi fűben,
 Mint az nap forgódik messze környezetben
 Ugy búm, s úgy bánatom forog én szívemben.

4.

Oceanus tenger fön forgó hajjai
 Valljon oly nagyok é mint szemem árjai,
 Vagy oly meleg é Aethnának lángjai
 Mint égő szívemnek lángoló hajjai.

5.

Ó te irgalmatlan örülsz én kínomnak,
 Örülsz s nem kívánod hogy egyszer meg haljak,
 Hanem véghetetlen nehéz bánatomnak
 Bóvíted örökké forrását kínomnak.

6.

Ha oroszlány anyád lett volna is néked,
 Avagy ha szoptatott volna medve téged,
 Mégis nem köllene így kegyetlenkedned,
 Ily kínban örülnöd, s vér szopóvá lenned.

7.

Acél meg lágyulhat tűzzel mesterséggel,
 Hangya nyom ösmerszik kősziklán üdővel;
 De hiába téged ápolgatni verssel,
 Tűzzel mesterséggel, nem hajolsz üdővel.

8.

De nyomorult lélek mostan mit csinállok
 Sisiphus kövével nagy hegyet hajgálok,
 Azt tudom kígyónál kegyelmet találok,
 Azt tudom örömré bánatomból szálllok.

9.

Édességet előbb találok epében,
 Hogy nem szelidülést az te vad szívedben,
 Előbb is árnyékot meleg verőfényben,
 Lágyulást gyémántban, irgalmat tengerben.

10.

Bizony már elhittem Kavkazus volt anyád,
 Kegyetlen orosz lány volt szoptató dajkád ;
 Mert nem gondolsz véle hogy én szívem lankad,
 Ki miatt testemtől lelkem majd elszakad.

11.

De te kegyetlenebb vagy sokkal ezeknél,
 Mérges Medaeánál, álnok Dalilénél,
 Haragos Párkáknál, iszonyu Circénél,
 Medusa-, Scyllánál, habos Charybdesnél.

12.

Ne gondoljad immár hogy meg gyógyulhassak,
 Mert könnyhullatásim el nyomorítottak,
 Mint régen holt testet engem bé hamvaztak,
 Vagy szalmát és kénkőt éppen el fogyattak.

13.

Ó Fatum ! nem használ én könnyhullatásom,
 Nem használ te nállad utánnad járásom,
 Kegyetlen jaj miként emészt én sírásom,
 Nem könnyörülsz nem szánsz, ihon kimulásom.

14.

Tengelicz éneke, pinytőke sírása,
 Szívem nélkül olyan mint baglyok zugása ;
 Lengedező szellők, csurgóknak folyása :
 Mint szélvész, háboru, és pokol forrása.

15.

Jaj én szerencsétlen ! jaj miként aggódom,
 Mert szívemben vagyon végzetetlen gondom,
 Barátimat immár öszve nem hihatom,
 Soha virágimat nem vigasztalhatom.

16.

Emészt kívánságom, aggik szép virágom,
 El távozott tőlem az én vigasságom,
 Éltet ugyan engem keserű világom,
 De világtalanság ez élő világom.

17.

De te ó vér szopó, nem elég meg öltél,
 Holtom után inkább rajtam gyönyörköttél,
 Te sívó oroszlány így nem örvendeztél
 Piramus praedáján, kit az kutnál öltél.

18.

Nem csuda mert kő vagy, mert alabástrumnál
 Keményebb vagy jégnél avagy porphyrusnál,
 Mert szomorúságom — mint mondám — nem használ,
 Keserves sírásom tenállad fére áll.

19.

Ezt érdemlette é én szép piros orczám,
 Tudományom, s szépen szólló gyönyörű szám,
 Két fekete szemem és tündöklő hajam,
 Szépen termett mellyem, ifiu ajakam.

20.

Hogy mérges Vipera, miattad meg haljon
 Én ártatlan lelkem s az pokolra szálljon?
 Kár rózsának mikor virágában vagyon,
 Szerencsétlenség miatt hogy meg hervadjon.

21.

Vándorló, s kegyetlen szerencse egy nyomban
 Mindenkoron nem hág, mert némely órában
 Változik, és vagyon vigadó orczában,
 Néha penig futkos teljes háboruban.

22.

Semmiben nem örül, csak az változásban,
 Mert éjjel és nappal, sőt minden órában
 Változtatja magát állhatatlanságban,
 Legfőképpen penig kedves állapotban,

23.

Bátor szívvel szokott szerencse játszani,
 De bátor ő néki nem szokott engedni.
 Kormányosnak mint köll habbal tusakodni,
 Ugy köll bátor szívnek evvel meg küszködni.

24.

Én penig mint bolond, mint esti denevér,
 Járom az erdőket, mert az nagy bánat vér.
 Mert ugyan el burult szívemen az sok vér,
 Oka : mert Fátumnak nyila szívemben tér.

25.

Már jól tudós vagyok én állapotomban,
 Tudom hogy szeretlek, tudom hogy hiában,
 Tantalus is tudja : nem eszik almában,
 Mégis kap utánna, noha csak hiában.

26.

Én ugyan utánnad, mint Echo szó után,
 Mint deres hóharmat nap melege után,
 Vagy mint tudatlan fürj megcsaló síp után,
 És egy kemény mágnes az hideg vas után.

27.

Én is készakartva hordozom hállómat,
 Noha már naponként látom fogyásomat,
 Ha el futsz is, hordom én nehéz igámat,
 Mégis mint egy mágnes követem vasamat.

28.

Esztelen, mit szóllok, hányom panaszimat,
 Most is nem ösmérem én állapotimat.
 Nem szeretsz te engem ; én ajándékimat
 Nem veszed, nem bánod könnyhullatásimat.

29.

Az én dolgom nem más : csak panaszkodjam,
 Bánat közt mint Scylla tengerben aggódjam,
 Neveljem az vizet, könyvemet hullassam,
 Bővítssem az fölhot, szívemet ohajtsam.

30.

De mért köll üdömet vesztenem hiában!
 Szép ifjuságomban mert mi haszon abban?
 Nem ezé az kék ég, kit látok magasban,
 Ki velem szépségét közli, s örül abban.

31.

Nem aggódom immár az szerelem után,
 Nem megyek utánnad mint Echo szó után,
 Vagy mint deres harmat nap melege után,
 Vagy egy kemény magnes az hideg vas után.

32.

Távozzál el gyorsan nem bánom én töllem,
 Mert állapotodat mostan már ösmérem,
 Azt tudod é talán nem vettem eszemben
 Harmatos Hajnallal hogy vagy szerelemben?

33.

Végtére mit szóltam, s hántam panaszimat,
 Isten mindent adott s nem látom magamat,
 Szerellem nem szeret engem, s sírásomat
 Nem hallgatja — látom — sok kívánságimat.

34.

Sírtam már eleget én egy kis zöld fűjért,
 Csak meg nem változtam mint Biblis semmiért,
 Könyvemet forgattam csak egy violáért,
 Egy virágocskáért, s rothadandó testért.

35.

Ó ne légyen soha tenéked kikelet,
 Ne adjon az Isten soha meleg szelet,
 Vad konkoly teremjen fejr buzád helett,
 Semmitől ne vehess vigasztaló szelet.

36.

Igy végezé versét busult szerelemben
 Egy ifu, és csak nem esék kétségben.
 Az nevét nem írom ezen énekemben,
 Mert szép Diánától tilalom van ebben.

Vége.

AZ NYÁRRÓL VALÓ ÉNEK.

1.

Szép szivárvány vont a keziját az égre,
Az kikelet után föl jött napkeletre
Mellyel kerektségét jelenti a végre,
Harmatját bocsássa hogy világ színére.

2.

Mezőségben az Pán nyájait számlálja,
Hogy meg szaporodott bőven föl találja,
Hegyeknek barlangját társaival állja
Vad eledelekkel kedvessen táplálja.

3.

Hálót vet Diana vadaknak, és tört hány,
Tudja : vadászatban szerencse találmány.
Venus ifiaknak és Cupido lest hány ;
Mert kiket megkaphat, vélek szabadon bán.

4.

Platanus örvendez ki terjett ágakkal,
Ékes Lybanus is az szép Cedrus fákkal,
Liliomok, rózsák drága illatokkal,
Csillagok ragyognak szép fényes voltokkal.

5.

Az idő meg áldott földnek termésével,
Erejét ki atta gyönyörűségével,
Meg örvendeztetett édes gyümölcseivel,
Fölnevelte fűvét termő bűségével.

6.

Munkánk fáratságát meg gyümölcsoztette,
Az egeknek zsirját reá eresztette,
Istennek irgalmát ezzel jelentette,
Mert nekünk az földben minden javát tette.

7.

Vetemények szemét meg szaporította,
 Az széles mezőket véle meg rakatta,
 Egyét sok ezerré látjuk változtatta,
 Minden csüreinkezt ezzel meg rakatta.

8.

Kemény vad szelei gonosz Aeolusnak
 Megszelídültenek, s csendességben vannak,
 Gyöngye szellőcskéket magokbul indítanak,
 Nyárnak közepében illyeket ujítanak.

9.

Lovait szép Phoebus szekerében fogta,
 Azoknak gyöplőjét Phaëtonnak atta,
 Erejét az égen ki is árasztotta,
 Mert Caniculát is velek föl gyujtotta.

10.

Heliadeseknek nemzője örvendez,
 Ékes öltözettel szép Faunus is zöldez,
 Viasz szárnyaival Icarus is rőbdez,
 Ő vigasságáról mert senkit nem kérdez.

11.

Ceres készíts sarlót, megsárgult az kalász,
 Kezed munkájára valóban rá találsz,
 Most nem csekély vízben Czibelével halász,
 Gyönyörűségében a kitől meg nem válsz.

12.

Apollot az Musák vigassággal várják,
 Helicon völgyében magokat mulatják,
 S hogy ez verseimben véget érjek hagyják,
 Nyárnak békét hagyván őszről szoljak mondják.

Vége.

AZ ŐSZRŐL VALÓ ÉNEK,

1.

Gyümölcse meg érett az Alcionusnak,
 Hozzája érkezett ereje az napnak,
 Tündöklük szép színe piros almájának,
 Sok szép gyümölcs fái kertek gazdájának.

2.

Nehéz terh alatt is Palma nevelkedik
 Ékes kerteiben Flora dicsekedik
 Mint rózsá illatja égre emelkedik,
 Miként szépíthesse abban tusakodik.

3.

Madarász síp szóval foglyait keréti,
 Szép karvoly madárral fürjeit öleti,
 Futó agarakkal nyulait kergeti,
 Kikben mulatságát s kedvét helyezteti.

4.

Hamandriadesek hegyekben lakoznak,
 Zöld fák árnyékában gyakran mulatoznak,
 Laurus ágaiból koszorukat fonnak,
 Gyönyörűségekkel kit fejekben nyomnak.

5.

Nagy örömmel bé tölt Apollo szép völgyöd,
 Többé meg nem hervad Juno szép virágod,
 Rothatatlaná lött Flora ékes ágod,
 Melyekből ki tetszik nyilván boldogságod.

6.

Akár hová tekénts, csak örömet szemlélsz,
 Latona hát méltán gyönyörűségben élsz,
 Meg hervasztó dértől immár tovább nem félsz,
 Minden boldogságot eni sok jokbul vélsz.

7.

Juno gyorsan mégyen gabona rakáshoz,
Kévéit hordatja sűrűn az asztaghoz,
Mert Bacchus el hitta az vetett asztalhoz
Poharát készíti malos a borához.

8.

Mindenek egy szóval most örömmel élnek,
Még csak kis férges is senkitől nem félnek,
Salamon királlyal mindenben föl tesznek,
Földi dicsőséggel véle egyet érnek.

9.

Üdö változásról nincsen gondolatjok,
Remélik : Junoval hogy boldog az Attyok,
De majd változandó léssen ő órájok,
Nagy veszedelmekre érkezik sok gondjok.

10.

Im az csuszó mászók térről gondolkodnak,
Az apró hangyákkal eledelt hordoznak,
Őszi tprücskők szelíd ének szót hajtanak,
Ki miatt az télben éh gyomorral vannak.

11.

Ez minapi reggel hogy csak magán voltam,
Hajnal hasadásban szép Apollot láttam,
Kit szomorúságban midőn tapasztaltam,
Csinált verseimet néki ajánlottam.

12.

Kire monda : látom ember kevélységét,
Csak üdőben veti minden remétségét ;
Hozzad elől nekik télnék szörnyűségét
Talán eszben vérszi ő nagy veszedelmét.

Vége.

AZ TÉLRŐL VALÓ ÉNEK.

1.

Az üdő mindent hoz, de megént el vészi
Minden adományát csak semmivé tészí,
Napok fogyásával mint halál meg észí,
Változandóságát az gyarlóság észí.

2.

Valamit nyár hozott, az tél meg emészti,
Ceres majorságát csak nem porrá tészí,
Bacchusnak hordóját hamar üreséti,
Az napnak fényét is mi tőlünk el vészi.

3.

Üdő kedves voltát tőlünk messzi zárja,
Nap melegségével Indiákat járja,
Kinek meg térését ember kinnal várja,
Nagy hideg voltával gyorsan által járja.

4.

Kutaknak forrási magokban tikkadnak,
Kertekben virágok ugyan el lankadnak,
Mert égi harmattal többé nem áztatnak,
Források folyási föld alatt tartatnak.

5.

Madarak meg vonják ékes szállásukat,
Nagy rozsdás torokkal kiáltják társokat,
Nem követik immár szép mulatságokat,
Nem is gyakorolják fákról ugrásokat.

6.

Cyprus szigete is violákat nem oszt,
Drága illatjától mindeneket meg foszt,
Paphos rózsáival nem dicsekedik most,
Mert tél nem tart ehhez semmi hasonlatost.

7.

Az szép zöld pázsiton Pamphagus nem nyugszik
Sötétes barlangban mert széllyel bujdosik,
Nyelve kivetéssel fáknál nem aluszik
Mert kegyetlen télnék havaitól fázik.

8.

Athlantides kertje gyöngygyel nem virágzik,
Narcissus jó szaggal már nem illatozik,
Balzámum az fákon most nem izzadozik,
Fereteggel, dérrrel, hideg be férkezik.

9.

Napoknak folyását rövidségben vészi,
Hesperus tájára hosszóságát teszi,
Kivel Indusokat boldogsággal nézi,
Kiknek tartománya erejét is érzi.

10.

Ékes zöldségektől fák is meg fosztatnak,
Ligetes erdőkön vadak nem sétálnak
Kis fülemilék is éneket nem mondnak,
Mindenek ez földön mert csak meg nem fagnak.

11.

Aeolus szeleit földre ki bocsátja,
Melyekkel az embert haragossan látja,
Rút fergetegekkal házainkat bontja,
Az mit építettünk nyáron, mind el bontja.

12.

Az esztendőnek négy részéről szóllottam,
Az mint parancsoltad versekben foglaltam
Apollo, — munkámban csak nem meg fárattam,
De parancsolatodat el nem mulathattam.

Vége.

EGY KIS SZOMORU ÉNEK BARÁTJÁNAK ¹ BETEGSÉGÉRŐL.

1.

Oh! édes Istenem,
Néked mit míveltem
Hogy így meg vertél engem.
De ha én vétettem,
Mért nem rontál engem,
Más esett betegségben.
De te ítéleted,
Bölcs elmélkedésed,
Maradjon dicsőségben.

2.

Ha én vétkeimet,
Cselekedetimet
Ösmérem bűneimet:
Ostorozz engemet;
Mért rossz erkölcsömet
Ártatlanon bünteted.
Kérlek ne cselekedj, —
Bűnösre tedd kezéd,
Mert az vétett tenéked.

3,

Mivel én vétettem,
Bűnt ellened tettem;
Ne bánts mást én Istenem.
Mert én cselekedtem,
Érte el szenvedem,
Büntess én Uram engem;
Én vagyok az bűnös
Ki miatt is bűdös
Lelkem gonosz testemben.

4.

Sok jó vitézeket,
Erős embereket
Verél egynek vétkéjért,
Hatalmas Persákat,
Vitéz Maedusokat,
Nagy testű Indusokat;
Mert téged utáltak,
S ottan nem szolgáltak,
Világi mulandójért.

5.

Izraëlt Dávidért,
Samsont részegségért,
Sodomát bujaságért,
Rómát pogányságért,
Kanánt Pharaóért,
Világot is bűnökért,
Salamont asszonyért,
Mást is más vétkéjért —
Ugymint bűnös fejemért.

6.

Kész vagyok Istenem
Én eleget tennem,
Más ne szenvedjen értem.
Sőt ha néked tetszem,
Kész vagyok nem élnem,
Érte halált szenvednem;
Büntess inkább engem,
Tudod én vétkeztem
Magamban meg ösmérem.

7.

De te irgalmadban
És nagy jó voltodban
Soha nem kételkedtem;
Bízom hogy végtére
Én bűm nagy öröme
Fordul, s lészesz mellettem.
Mert ki benned bízik,
Meg nem fogyatkozik
Mindenkoron éneklek.

8.

Reméllem: barátom,
Én szép ágyas társom
Lészen jó egészségben.
Adja az nagy Isten,
Kinél vagyon minden:
Lehessünk egyességben,
Szent nevét áldhassuk,
Holtunk után lássuk,
Örökös békességben.

¹ Búdal *feleségének* betegsége fölött.

9.

Ó mely nehéz látnom,
Egységét várnom
Szerelmes barátomnak;
Mert csak alig várnám,
Hogy immár láthatnám
Könnyebbségét mátkámnak.
Elhittem Istenem,
Ki vagy én reményem:
Jót adsz vigasztalómnak.

10.

Szerzé ez éneket,
Szomoru verseket
Busultában egy bünös.
Mert van reménysége,
Nincsen is kétsége,
— Noha szívében büdös, —
Hogy meg változtatja
Isten, s meg jobbitja
Lelkében, ki most rühös.

Vége.

AZ FÜLEMILE ÉNEKÉNEK MAGYARÁZATJA.

1.

Ülök vala egykor harmatos hajnalban
Egy igen szép dombon, és szellős árnyékban,
Musákokat s Apollót szemlélém barlangban,
Kik vigadnak vala egy kristály forrásban.

2.

Apollo Istenhez közelebb hogy mentem,
Véle nyájaskodtam : azonban mellettem
Egy kis zöld ágocskán fülemile nekem
Szép verseket mondott, hogy ottan leültem.

3.

Kit midőn Apollo sokáig hallgatna
Az fán szökdécsölvén madárka mit szólna,
Megjelenté titkon, s ottan paracsola,
Versekben foglalnám azon szép árnyékba'.

4.

Azonban eltűnék mind az kilenc Musa,
Apollo is gyorsan utánnok el futa,
Szép kifolyó kutnál csak magamat hagyta,
Kis madarka pedig ily verseket monda :

5.

— Mért panaszkodjam szerencse ellened
Ha bővited nékem az én örömömet,
Nem szakadsz el tőllem az mint vagyon híred
Állhatatlanságban hogy van minden kedved.

6.

Isten engem áldasz az szép zöld erdővel,
Gyöngé kis torkomnak szép éneklésével,
Mezei füveknek sok külömbségével,
Víz lassu zugással, szél lengedezéssel.

7.

Nem irigyled nékem az én szerencsémét,
Inkább hozzá segítsz: szeressen engemet.
Soha el nem veszed az én víg kedvemet,
Neveled óránként gyönyörűségemet.

8.

Adsz nyáron nyugovást és szép csendességet,
Cyprus árnyékokat, kedves szellőcskéket,
Lassu essők után szép drága fűveket,
Szomjuság megoltó jószagos vizeket.

9.

Auster Zephyrussal sűrű árnyékokkal,
Bóven ajándékoz'sz hajnali harmattal;
Ligetes erdőkön Faunus bogarakkal
Nékem kedveskedel kis hangyományakkal.

10.

Szerencse vagy kötve az én lábaimhoz,
Elfutottál volna eddig gonoszomhoz
Ha szabadon volnál; de gonoszt rám nem hozsz,
Mert kötve vagy mondám az én lábaimhoz.

11.

Ezé az fényes nap, mely ékesb mindennél,
Oszlja fényét nékem, élek is fényénél.
Gyönyörködöm nappal ez kertnek vizénél,
Éjjel énekelek gyöngé szellőcskénél. —

12.

Illyen mód kis madár midőn énekelne,
Egy ifju vadász ottan csak nem messze
Megáll a puskáját ő kezében vette,
Mert fülemilének társát eszben vette.

13.

Ez szép folyó viznél hogy innya akarna,
Mert sok éneklésben el lankadott torka :
Ifju kezéből ki süle az puska,
Madarkának jobbik szárnyát megtalálja.

14.

Oda rugaszkodik Ifju azontol,
Kezeiben vévé fél holton szárnyastol,
Haza vivé, s ottan mingyárt az orvostol
Orvosságot kére, mert meg bágyatt sebtől.

15.

Azonban kis madár ő fészkéhez mene
Hogy sok ének után társát föl keresse,
De semmit nem talál ; csak az üres helye
Mutatja meg magát s egynehány csöpp vére.

16.

Meg ösméré mindjárt szép társának vérét,
Ölelni nem lehet — látja már — szerelmét ;
Mégis mind untalan keresi jegyessét,
Észben ha vehetné erdőn éneklését.

17.

Akkor, mintha mennykő szörnyű szelletivel
Esztelenítette volna keménységgel,
Sokáig nem szállal ; mert szava elmével
Ő jövendőjére röpült sebességgel.

18.

De mindazonáltal ott elméje meg tér
Mihelyen el oszlék szívéből az szép vér ;
Mert fa alá mellém bátran röpülni mér,
Keres de nem talál, ismét fára föl tér.¹

19.

Szemeit az erdőn szélllyel el forgatja,
Az fákat üressen madarkáktól látja
És semminek másnak szavát nem hallhatja
Csak szép Alcyonnak, ki társát siratja.

¹ V. ö. »Arianna historiája. 5.«

20.

Mit csináljon, halljad, ebben az látatban :
 Nem magyarázhatom száz nyelv volna számban.
 Szemei fordulnak csak sötét álomban,
 Ki csuda változást mutat ő magában.

21.

Ottan le szaggatja gyöngé tollacsckáját,
 Körörmzéi lábbal gyönyörű orcáját,
 Fejem fölött szemlélt egy száraz ágacsckát,
 Rá hág, és forrásnak így kezdi panasztát :

22.

— Jaj én szerencsétlen, jaj én boldogtalan,
 Mint meg csalám magam Cupido hatalman !
 Kit Hesperus adott Lucifernek módján,
 El ragadta s lopta életem virágán.

23.

Vér szopó Cupido, ha verni akartál
 Mért kegyetlenségben te így el fajzottál ?
 Mért ennek előtte engem nem átkoztál,
 És tüzes mennykűddel eddig nem rontottál.

24.

Vajha ily szépséget szenvedni nem tudtál,
 Miért engemet is bé nem burítottál,
 Az miként Argyrust meg nem szárasztottál
 Vagy mint Promæteust el nem szaggattattál.

25.

Ha foly az folyó víz, vagy szép csurgó patak,
 Az én szemeim is mind egyaránt folynak,
 Ha az gyöngé szellők ágok között fujnak
 Az én bánatim is nyughatatlankodnak.

26.

Fatum édes anyám, mely sűrű árnyékok
 Járják én elmémet ! ugyan el ájulok ;
 Ó mely iszonyu kint én szívemben látok,
 Lőjj tüzet én belém : örömet meg halok. —

27.

Kis fülemilének ilyen szállásával
 Fa alól föl kelék igen gyorsasággal,
 Szememet föl nyitám s látám hogy szép hajnal
 El halladott immár harmatos szárnyával.

28.

Ki ugrám csak hamar, s hogy haza futottam,
 Fülemile társát szobámban találtam ;
 Kit frissen találván, mihelyen meg fogtam,
 Az kristály forráshoz viszontag ballagtam.

29.

Én kis madarkámat megént ott találám,
 De keserű szívvel egy ágoctkán látám ;
 Sokáig szemlélvén utolján meg szánám,
 Fülemile társát néki vissza adám.

30.

Ki röppenék, s mindjárt kedves társa után
 Száraz ágra mene, szívében hordozván
 Nagy örömet, s ottan hamar lenni kíván
 Az hol Cupidonak vetett hálója van.

31.

Mit mondjak ezeknek öszve jövéséről,
 E kis fülemilék sok szép szerelméről.
 Duplázzák csókokat egymás szája körül,
 Venus triumphussán kedves szívek örül.

32.

Mint borostyán fával öszve kapcsolódik,
 Mint kigyó oszlopra reá tekereszik,
 Bacchus levele is fára támaszkodik :
 Ilymód két kis madár öszve csingolódik.
 Hallgass tovább Musám.

Vége.

Közli : DR. MERÉNYI LAJOS.

ADALÉKOK KOCSI CSERGŐ BÁLINT ÉLETÉHEZ.

Kocsi Csergő Bálintnak, a magyar protestánsok »keserves évtizede« monographusának sorsáról nem sokat tudunk. A hálátlan utókor megfeledkezett arról, hogy följegyezte volna élete lefolyását annak, a ki annyi martyr-társának életrajzát megírta. Az övé maig sincs megírva.

Az újabb időben két közlemény foglalkozott vele.

Az egyikben *Thaly Kálmán* — a Századok 1885. évf. 1-ső füzetében — azt állította róla, hogy élete vége felé Bottyán János kurucz generális titkárja volt s hogy túlélte a szatmári békekötést. A másikban — az Irodalomtörténeti Közlemények 1891. évf. 42. s. köv. 1. — *Révész Kálmán* ezt korára való tekintettel kétségbe vonván, mint új adalékot közli, hogy 1693—1696. újra (másodsor) tanár lett Pápán s hogy 1698-ban lelkipásztor volt Pázmádon.

E cikkek írói egy értelemmel állítják, hogy *Kocsi Csergő Bálintról a gályarabság után mindeddig semmit sem tudunk.*

Ezt nem írhatom alá. Nem, mert Kocsi Bálintot Helvecziából hazatérte után nem veszjtük el egészen szemünk elől; tudományos műveink és kézikönyveink megemlékeznek arról, mi lett belőle tovább. Nehogy tehát valaki olyan hézagok kitöltése végett kezdjen kutatni, a melyek tényleg nem léteznek, mert már rég ki vannak töltve, e füzetek olvasóinak figyelmét a következőkre hívom föl.

Szikszai Pál, balatonfő-kajári ev. ref. lelkész, a dunántúli ev. ref. egyházkerület történeti emlékeinek egyik legszorgalmatosabb gyűjtője, »A mezőföldi esperesség története« czimű dolgozatában az esperesek életrajzát ezzel kezdi.¹

»1-ső Prosenior Kocsi Csörgő Bálint 1686-tól 1694-ig lepsényi pap, kiről az egyház JKönyve azt tartja, hogy *Mező-örsi* papságából a török által elkergettetvén, minekutánna a *Győri* új városban másfél évig bújdosott és lappangott: lett a *lepsényi* egyház szolgálatjára hivatala, hol ezen gondos T. atya 7 eszten-deig predikátoroskodott. — Az 1693-ik évi püspököt választó gyűléskor mint veszprémi traktusbeli Prosenior és lepsényi pap említették, a ki itt hívatott meg a pápai egyháztól s rendeltetett is a V. Consistorium által a pápai gymnasium igazgatójával.«

Ime tehát nem veszjtük el szemünk elől; Szikszai Pál majd három évtized előtt megírta, mi lett belőle tovább. Az ő közleménye szerint ugyanis az 1680-as évek elején Mező-Örsön volt lelkipásztor, innét 1684. végén, vagy 1685. elején üzetett volna ki s másfél-évi bújdosás után 7 évig lakott volna Lepsényben.

¹ A dunántúli h. h. ev. egyházkerület egyházi névtára 1863. évre. Szerk. Mező Dániel, tapolczafői lelkész. 26. 1.

A dolog azonban nem egészen így áll.

Szikszai Pál kombinációját elhamarkodva, talán csak mások pontatlan tudósítása után írta le. Kitént ez azonnal, a mint szokásom szerint az első kútfőhöz mentem vissza.

Először is mező-örsi papságának a nyomait kerestem. De *Mező-Örsön nem tudnak róla*. Ennek a száz évig elnyomva volt ev. ref. egyháznak nincsenek abból az időből sem anyakönyvei, sem jegyzőkönyvei. Hogy voltak s csak később veszték el, az kétséget sem szenved; hézagos feljegyzéseikben, *Zsoldos Sándor* lelkész úr tudósítása szerint, van róluk említés, meg van írva, hogy hogyan veszték el és hogy visszaszerezhetők nem voltak. K. Csergő Bálint emlékét azonban hiában keressük. Lelkészeik névsorát az újabb krónikások annyi időre visszavinni nem tudják.

Lepsény felé fordultam azután. Itt Tóth Ferencz, pápai főiskolai tanár, majd dunántúli ref. püspök szerint ennek a századnak az elején még megvolt a régi jegyzőkönyv s ő abból egy pár ide vonatkozó sort ki is jegyeztetett.¹ Ide személyesen mentem s fáradságom nem veszett kárba. Az egyház agg lelkésze, *Horváth Mihály*, kiérdemült esperes, a legszívesebb készséggel bocsájtotta rendelkezésemre az egyháznak jegyzőkönyveit, a melyek 16 lelkipásztor emlékét tartották fen.

Az első 12-nek nevét s lelkészkedésök idejét Szikszai Nagy Sámuel jegyezte fel, a következőkét magam szedegtettem ki.

Szent Miklósi Benedek	1640-től	szolgált	35 évig
Debreczeni Németi István	1676-tól	»	12 »
<i>Kocsi Csergő Bálint</i>	<i>1688-tól</i>	»	7 »
Endrédi Dániel	1694-től	»	1 »
Patai S. András	1695-től	»	1 »
Szeli Sámuel	1696-tól	»	2 »
Békési András	1698-tól	»	2 »
Komáromi S. István	1700-tól	»	7 »
Váczi Katona Mihály	1707-től	»	20 »
Edelényi András	1727-től	»	12 »
Bilkei János	1739-től	»	2 »
Takátsi György	1741-től	»	31 »
Szikszai N. Sámuel	1770-től	»	33 »
Láczai József	1805-től	»	1808. V. 16-ig
Szászi József	1809. III. 7-től	»	1851. II. 13-ig
Horváth Mihály	1852. III. 9-től. ²		

Az első legrégebb jegyzőkönyvet, a mely egyszersmind anyakönyv is, Kabai Márton iskolamester 1677. szept. 7-én ajándékozta

¹ *Tóth F.* kéziratgyűjteménye a N. Muz. 1043. qu. hung. II. kt. 95. lev.

² Elhunyt 1892. január 15-én.

az egyháznak, a mely azt 1698-ban köttette be egy talléron. 2-r., két újjnyi vastag, elég jól van conserválva. Ebben Kocsi Cs. Bálint jellegzetes, szép írásával a következő feljegyzés található.

»*Anno 1687. mensis Februarii 8 die* minekutánna az nagy győri kapu előtt valami hamis török rabok, úgymint Budai Bal aga, esztergomi betsér, meghurczoltanak, kocsimat Mezző-Eörsig elhajtották, ezen felül Fejérvárott az budai bassa előtt elárulának, *kénszerítetttem Mezző-Eörsrül elbújdosni*, — és minekutánna *az győri Újvárosban kicsiny híján másfél esztendeig* sok költ-séggel, betegségben számkivetésben nyomorgottam volna, Isten is az keresztyenség fegyverét a fejérvári törökök ellen is győzdel-messé tette volna s az áruló pogányságot Fejérvárból is kigyom-lálta, kigyökerezte volna s az ott tájon való szegénység is haza szállott volna: *lett hivatalom az lepséni ecclesia szolgálattýára* és tisztel. Losonci Farkas János senior urunk atyai gondviseléséből s az egész szent társaság s gyülekezet megegyező akarattýából *anno 1688. mensis August. 19. die az lepséni ecclesia házában beszállottam* Somogyi Mihály fő-, Szabó István német-bíró-ságában.«

Nem 1686-ban ment tehát K. Csergő Bálint Lepsénybe és 1693. őszéig nem hét évet töltött ott lelkipásztorkodásban — mint a két Szikszai helytelenül kombinálta, — hanem oda ment, mint maga feljegyezte, 1688. aug. 19-én és így csak öt évig hirdethette egy-házának az ígét. A datumokban nem tévedhetett, mert nem feledé-keny öreg korában, nem elsielve, nem később jegyezte fel ezeket az adatokat, hanem férfikorának legjava idejében, figyelmes gon-dossággal, röviddel az események lezajlása után.

Tény, hogy Fehérvár 1688. május 19-én hódolt meg; a török visszahúzódván, a körül lakó szegénység a nyár folyamán — mint ő mondja — haza szállhatott. Augusztusban már a lepsényi ref. egyház arról is gondoskodhatott, hogy lelki szükségsei kielégít-teszenek és meghívhatta Losonci Farkas János közvetítésével előbbi papja, D. Németi István¹ szenvedéseinek társát, a másfél év óta bújdosó K. Csergő Bálintot. Ez eljöhett 1688. aug. 19-én;

¹ Németi Istvántól ez a feljegyzés olvasható az anyakönyvben. »A. 1676. Marcii 18. Ego Stephanus D. Nemetj [Későbbi jegyzet: ezen Némethi István volt fogsága előtt nyárádi prédikátor; a fogságból más, ott senyvedő prédikáto-rokkal kiszökött s úgy jött szerencsésen Lepsénybe. Lampe Hist. Ref. in Hung. pag. 813.] ex miserrima captivitate Eberhardiensi eliberatus, magni pastorum orthodoxorum persecutoris illius Georgii Szelepcseni, archiepiscopi Strigoniensis, saevissimas manus vitare volens, ex consensu fratrum peregrinationi me commisi et generoso p. m. *Francisco Botlka de Széplak volente Lepsenyinum pro refugio veni*, ubi valetudinarius cum aliquot dies commoratus fuissem, rev. dominus *Benedictus Sz.-Miklosi, pastor Lepsenyiensis*, simpliciter ecclesiae valedixit, sic vocationem in hanc ecclesiam Lepsenyiensem legitimam ad me instituerunt et sic Deo et ecclesiarum ref. antecessoribus volentibus me commisi ad munus ecclesiasticum Leps. peragendum. Vocationeque legitima praemissa veni Lepse-nyinum A. 1676. Marcii 18. Judice primario Michaelae Szabo, altero Stephano Gondan.«

de előbb nem. Ha előbb nyert volna itt alkalmazást, a hadak előtt kénytelen lett volna ő is a menekülő földnépével együtt elfutni, s ha a sok bújdosás által meg nem törve visszaszállt volna velök újra, a helyett, hogy békésebb tájakon keresett volna nyugodalmas lakozást, nem mulasztotta volna ezt is följegyezni, mikor mező-őrsi meghurczoltatásáról s győri bújdosásáról emlékezett.

Öt évi lelkészkedésről tesznek tanúbizonyságot az anyakönyvek is.

Ezeknek vezetését már az 1576. Herczegszőlősen hozott 23-ik kánon elrendelte¹ s a lelkipásztorok a XVII. század folyamán általában kötelességöknek ismerték. Ennek K. Csergő Bálint is eleget tett; ebben az egyházban ő először. A jegyzőkönyv közepére írta az újszülötteket, hátrább az elhunytakat, végül a házásokat. Az utána következő lelkipásztorok folytatták a sorozatokat, míg a könyv betelt, és ekkor a megszorodott feljegyzendők részére külön jegyzőkönyvet és ugyancsak külön keresztelési, temetési és esketési anyakönyveket készítetttek.

K. Csergő Bálint a keresztelési anyakönyv fejezeteül ezt írta:

„*Nati et Baptisati. Nomina Baptismate Sacro tinctorum in Ecclesia Lepsenina Ministerio Valentini Csergő Kotsi inde ab Anno 1688.*“

A megkereszteltek száma az ő idejében:

1688. évben	1— 4	szám alatt		4
1689. »	5— 36	»	»	32
1690. »	37— 72	»	»	36
1691. »	73— 99	»	»	27
1692. »	100—130	»	»	31
1693. »	131—162	»	»	32

Az *elsőt 1688. szeptemb. 3-án* keresztelte meg, az utolsót, a 162-diket, *1693. okt. 14-én*. A legközelebbi keresztelést utóda, Endrédi Dániel 1694. márcz. 10-én jegyezte fel.

A temetési anyakönyv címe „*Demortui.*“ Elhunyt pedig:

1688. évben az	1— 7	szám alatti		7
1689. »	a 8—16	»	»	9
1690. »	a 17—25	»	»	9
1691. »	a 26—44	»	»	18
1692. »	a 45—69	»	»	25
1693. »	a 70—86	»	»	17

egyháztag.

Az első három évben nincs kitéve sem a halálozás, sem a temetés napja. 1691-ben a 44-dik szám alatt »ez előtt egynehány

¹ V. ö. »*A dunántúli ág. ev. egyház 1598. lörvénykönyve*« cz. munkám 42—43. l.

esztendőkkel Istenben kimult öreg Szűts Miklósné« kegy-adományáról van emlékezet,¹ — az 1688—1693. Kocsi idejében elhaltak száma tehát nem 86, hanem 85, majdnem csak fele az ugyanazon idő alatt szülötteknek. Az utolsó temetés 1693. október 22-én történt.

Az esketési anyakönyvet így kezdte Kocsi B.:

„*Nomina Conjugum inde ab Anno 1688. in Ecclesia Lepse, niensi Ministerio Valentini Csergő Kotsi Copulatorum.*“

A följegyzések szerint megesketett:

1689. évben	1—5	szám	alatt		5	párt.
1690.	»	6—9	»	»	4	»
1691.	»	10—13	»	»	4	»
1692.	»	—	»	»	8	»
1693.	»	—	»	»	2	»

1688 őszén házasság nem kötöttet; az első esketés volt 1689. ápril 18-dikán, az utolsó 1693. május 26-dikán. 1692. és 1693. a sorszámok el vannak hagyva.

Kiterjedt Kocsi Csergő Bálint gondja arra is, hogy megírja *egyháza krónikáját*. Feljegyezte évről évre nemcsak azt, mi volt az ő fizetése, kit, mennyiért fogadtak mesternek, az egyház középületeit mikor, hogy tatarozták stb.; de megemlékezett ezenkívül az egész község viszontagságairól is. Amazok is érdekesek, nemkülönben fontosak azok az intézkedések is, a melyeket a község a közerkölcsiség érdekében saját hatáskörében teljesített, de nem lehet elvitatni azoknak a sötét színekkel festett képeknek hatását sem, a melyek a fel és alá vonuló hadak szarolását, egyes hatalmasok önkénykedését, a szegénység sarczolatását oly élenken rajzolják. Kocsi nem hallgatta el, a mit meg kellett róni; leírta, hogy nyögött a föld népe a fegyveres békének reá nehezedeő sulya alatt s hogyan aknázták ki a sarczolásra kedvező alkalmat a saját hasznukra Pálffy Miklós gróf és mások.

A jegyzőkönyvben ezeket a leveleket később valaki össze- ragasztotta. Talán akkor, midőn a kath. püspökök visitálásának idején a legcsekélyebb ürügy elég volt arra, hogy a protestáns egyházak a legkegyetlenebb üldözéseknek legyenek kitéve, hogy

¹ Elég érdekes, hogy ide tegyem.

»Az öreg Szűts Miklósné ezelőtt egy-néhány esztendőkkel Istenben kimulván, hagyott volt az lepseni ecclesia szükségére két akó bort, mellynek edgyik akóját — úgy mondgya az fia, Szűts István, hogy Tiszt. Nemethi István uram idejében megadta borul, az másik akójáért penigh Anno 1692. Mensis April. 20. die, midőn három forinton járna az bornak akója, ugyan fellyebb megh nevezett Szűts István, az megholtnak örökösse, Kotsi C. Bálint Praedicatorságában az ecclesia ládájában tett le Fl. 1. den. 50., mellyet közönséges tettszéből adtunk az szombathelyi tömlőczből szabadult három atyafiai váltságában, ugymint

Peleskei Péter, Sz.-Györgyvölgyi,

Herenái István, Szent-Péteri ecclesiák ministerinek és

Vetsei András, Szent-Péteri scholamesternek die 22. April. Anno 1692.«

megfosztassanak papjaiktól, tanítóiktól, hogy elszedessenek templomaik, iskoláik, egyéb középületeik és minden javaik. Ilyen időben nem lett volna tanácsos a furor theologorum mellé a hatalmasok személyes boszuját az effélékkel magok ellen felidézni. Az előd igazmondásáért könnyen beverhették volna az utód koponyáját.

Az egyház annalesi im itt következnek.

1688.

Voltunk ez esztendőben az egész ecclesiával együtt az rajtunk quártélyozó Pálffy Károly hada miatt kimondhatatlan szorongatásban, sok rendbeli kárvallásban. Az német quártélyon fellyül készpénzül az szegénységnek kellett flor. 1100, tizenegyszáz forintot fizetni.

Az istállónak Szőke Péterék felől való fala, az háznak és boros kamarának fedele megújítottak.

Anno 1689. mensis Martii 12. die.

Vitaris István főbíró, Harsadi György németbíró lévén, az ecclesia szolgálattýára való conventionk lett ilyen renddel az ecclesianak szorultságához képest:

Pénzbéli fizetés flor. 25.

Buzabéli fizetés kila 20.

Fahordás,

Szénatakarás,

Őszi, tavaszi szántás

az régi mód szerént.

Fadgyu egy forint árra.

Egy kősó.

Ezen bírák idejében semmi egyéb nem épült, hanem az schola és ló istálló fedele újított s a káposztáskert karóval és tövissel kerítettett.

Holnaponként fizetett az szegénység portioban 80 forintot.

Szetsódi Pállal az scholamesterségre való conventioja az ecclesianak ilyen renddel volt:

Pénzbéli fizetése fl. 7.

Gabona » kila 7.

Három kila alá való őszi szántás.

Egy hold köles.

Minden pár ember egy kenyeret, másfél font hust, vagy egy tyukot, vagy egy disznólabot tartozik adni.

Anno 1690. mensis April. 8. die.

Gondan István főbíró, Toth Mihály németbíró lévén, istenezen, kegyesen vigyáztak mind az ecclesia szükségére, mind penig az falu gyámolítására, takargatására.

Az ecclesia-ház körül az akót és az szűrűskertet egy napon mind új kerítéssel megkerítették.

Az időnek mostohaságához képest az szegénységnek hurczoltatása miatt pénzbeli fizetésünk ez esztendőben is fl. 25., buza kila 25, az melyet az ő idejében úgy is szolgáltatnak be, hogy summásan, nem részenként lett. Fahordás, szénatakarás, őszi, tavaszi szántás, fadgyu, só az régi mód szerént.

Volt ez esztendőben is nagy szorongattatása az szegény falunak. Portiot in parata pecunia kevéssel fizetett alább fl. 700, hétszáznál; téli quártélyon gróf Gabriani legiobol való horvátokat tartott; az fel s alá járó hadak condescensiojával felettébb terheltetett. Az biráknak az zabolátlansághoz szokott alávaló emberek miatt is sok nyughatatlanságok és tusakodások volt. Az szegénység mind az földes uraknak, mind az királynak minden termésének nonáját, decimáját, sok rendkívül való robottal és szolgálattal együtt kényszerítettett adni.

Szetsődi Pál ez esztendőben is az fellyül megírott conventiora volt az schola mester.

Anno 1691.

Nostori Péter főbíró, Fábján János németbíró igen szorgalmatosan mind az ecclesia részéről megfeleltének tiszteteknek; az predicatori házhoz való szükséges dolgokról is nagy gondjok volt.

Az szűnhetetlen hadak miatt nem szűnt meg ez esztendőben is az szegény községen való nagy huzás-vonyás. Az sok quártélytartáson fellyül mindenféle való szolgálaton kívül csak az summás portioja ment az szegény falunak 714 fl., hétszáz tízennégy forintokra, bitangot fizetnek egyszer fl. 62, hatvankettőt.

Az ecclesia conventioja volt az fellyebb megírott esztendőbéli mód szerént.

Ezek az sok félen való zaklatás miatt az ecclesia-házak körül semmit sem építettek, noha igen szükséges lett volna. Az falu pinczéje mindazonáltal ezek szorgalmatosságából épített meg.

Anno 1692.

Szalai István törvénybíró, Szűts István németbíró nagy kedvetlenséggel viselték bíróságokat.

Az fel s alá járó s quártélyozó hadak miatt volt az szegény föld népe ez esztendőben is nagy nyomoruságban.

Ezek bíróságában pro anno 1693 inchoative a 12. Martii az predicatorral való conventioja az ecclesiának állott meg 30, harmincz forintban és ugyan 30, harmincz kila buzában; az scholamesterrel, Szetsődi Pállal pedig 10, tíz forintban és 10 kila buzában.

Ezek idejében semmi oly derekas épület nem ment véghez, hanem nagy sok ösztönzéssel az veteményes kertnek felit új

sövénynyel fonyatták, az udvar-falnak egy darabját karóval és ajtóval gyámolították.

Az Úr szombatinak megrontóinak, az szidalmas (Isten nevét) káromlóknak s egyéb gonoszságban élőknek majd semmi zabolája nem volt.

De az nagy huzás, vonyás, portioadózás, bitangfizetés akár az birák gondviseletlensége, akár az idők felfordultsága miatt igen bőségesen megvolt.

Pálffy Miklós gróf ő nagysága veres hajdukból álló gyalog hada Veszprém vármegyében lévén téli quártélyban, sok szorultságot szerzett ebben az helyben lévő szegénységnek is. Önnön maga az generalis az itt való quártélyt magának vévén, az szegénységnek az reájok limitalt $13\frac{1}{2}$, tizenegyedfél portiot hét holnapokra szárazpénztül — négy holnapra tíz-tíz, három holnapra kit hat-hat, kit több forintokkal — kellett megfizetni, ugy hogy csak az hét holnap portionak summás fizetése állott meg 837, nyolczszáz harminczhét forintokban. Ezen fellyül az generalisnak discretioiban kényszerítették adni többet 85 kila abraknál, kit magok zsákjaiban magok szekerein Győr vidékében szállítván, az szákjait is az szegénységnek oda vesztették. Adtak ismét egy négy forintos öllő ártányt, egy tíz forintos vágó marhát, juhot s bárányt egy nehányat; tyuknak, ludnak, réczének, nyulnak s egyéb konyhára való vajnak, tyukmonnak, pintboroknak számát nem is vette az szegénység.

Enyingen telelő Sultzendorff Márton nevű kapitánya vont az szegénységen egyszer nagy barátságos szolgálatjának szine alatt flor. 27, huszonhét, — másszor flor. 5., juhot 1., pintbort 20., kenyeret harminczat, — többször sok ajándékot, bárányt, nyulat s egyéb konyha-toldalékat.

Az summás portion kívül penig az vármegye tisztei kezében adtak servitz-pénzt fl. 47., den. 25., negyvenhét forintokat, huszonöt pénzt. Ismét holmi bitang felvetés portiora, az mely talám az vitézlő magyar rend portiojából derivalodott reájok, ugyan az vármegye tiszteinek, ugymint Luka Benedek és Kenesei Istvának kezében adtak flor. 35., den. 91., harminczöt forintokat és kilenczvenegy pénzt mensis Junii 20. die, 1693.

De itt sincs vége az sok sattszoltatásnak.

Vanosi Lőrincz fejérvári harminczados elsőben száz kila buzáért 125 forintot vert ki reájok, az midőn az buzának kilája egy talléron jóval is fellyül járna; hét kila héján csak mind az száz kilát be kellett hordaniok csak ingyen Fejérvárra. Másodsor azon fellyül megírott Vanosi Lőrincz — az mint ő mondotta — az ő felsége számára való kétszáz kila gabonáért, az midőn két forinton fellyül járna, vetett ki reájok kétszáz tallérokot, melyen nemzetes Bottka Ferencznek itt Lepsénben levő asztagját az szegénység megvevén, midőn minden nyomtató-rész nélkül elnyomtatta volna s Fejérvárra egy pénz szekérbér nélkül mind behor-

dotta volna, — practicat keresvén az dologban, — az jó proviantnak való gabonát csak gaznak s konkolynak fogván, az szegény falun száz forint bírságot vont, melyet nemzetes Veres Páltul negyven kaszásért és két kila muharmagért interesre felkérvén, még ma is az más adóssága alatt vergődik. Maga ha az behordásnak kezdetiben az gabonát nem kedvellette volna, az szegénység az ő tőle kiadott pénzt kiárulhatta volna az gabonából s nem kényszerített-hetett volna száz forintokkal megtoldani az magáéból.

Hogy ezt se vegyük feledékenységbe. Pálffy Miklós generalisnak hol tíz s hol tizenkét — most lovait, most öszvérit, most ökreit — néha három, néha két szolgálkkal kellett teletteniek; az szolgálknak ételek, minden napra egy-egy itcze borok, az marháknak szénájok, sőt többire abrakjok is csak portioján kívül bitangságban ment az szegénységtől, egy pénzt se meg nem fizetvén, se portiojában nem hajtván az szegénységnek. Sőt azon elvettetett szolgálk sokakat az polgárok közzül megverték, meg is bírságotlakt.

Anno 1693.

Szőke Péter főbíró, Kis Tamás német-bíró. Ebben az esztendőben majd semmi gondviselés nem volt se praedicator-, se schola-házak körül.

A tavaszi vetést igen szűkön tétették, az őszi szokott vetésnek pedig földeit annyira megkisebbitették, hogy az eleitől fogva szokott négy hold föld, melyben tíz, vagy tizenkét kila buza belé takarodott, most csak annyira szállott, hogy öregszerű mag nyolczadfél kila buza belé nem menne, hanem abban is megmaradna. Az széna és gabona takarodás is sok hátramaradással ment véghez, nem levén semmi gondjok az bíráknak sem asztalgunknak, sem szénáknak fedéllel és póznával tartozásképpen való betakarására; sem tűzfa be nem szolgáltatódott, sem pedig csak egy karóvég, vagy egy marok sárral való tapasztás az épületekre fel nem takarodott.

Nem volt ezek bíróságában is sem az Istent káromlóknak, sem az szombat-törőknek, sem lopóknak, sem egyéb istenteleneknek méltó s érdemlett fenyítékek, hanem az gyermek az vén emberen és az elvettetett alávaló az tiszteletes emberen böstelen és illetlen beszédekkel és cselekedetekkel elhatalmazott. Sőt megesezt, hogy két alávaló ember, ugymint Csozó Mihály és Csapó Mihály szántszándékkal való lopásban esvén Fejérvárott ez előtt esztendővel Iván-napi vásárkor, midőn szépen intetnének Istennel és az szent ecclesiával való békességre, magokat megkeményítenék és mind ez mai napig poenitentiatartás nélkül az ő bűnöknek sárjában disznó módra hevernének, sokszor Istennek hazudnának, — melyért is mind e mai napig átokban lévén, az Úr vacsorájához nem bocsáttatnak [Későbbi jegyzet: Úgy értem, megbékéllettek nagy nehezen és vonogatással az ecclesiával.]

Lepsényben tehát csak öt évig maradt Kocsi Cs. Bálint.

Eltávozásának, ha nem is legfőbb, mindenesetre hatalmas oka lehetett fizetésének csekély volta. A protestáns lelkészi állomások, a mint most nem nyújtanak valami fényes existenciát, úgy nem voltak akkor sem dúsan ellátva. Egy darab szántóföld, a melynek megmunkálását a hívek legtöbb helyen magokra vállalták, egy pár köből tisztabuza, vagy kétszeres a fő tételek, a melyekhez járul a tűzelőfa s egy kis konyhára való: hús, só, tej, továbbá faggyú, kender stb. és a szőlősgazdák részéről bor.

Kocsi Bálint fizetése saját feljegyzése szerint fentebb olvasható: ilyenformán fizették papjaikat más egyházak is: de 30 frt és 30 kila buza bizony valóságban sem sok, hát még ha a conventio egy része — mint a lepsényiek ígérete — csak papiroson marad!

A föld népe az imént vázolt sarcolások következtében elszegényedett s a kezdetben szűkösen megajánlott fizetést a körülmények mostohasága folytán később sem emelhetette. Mikor meg 1693-ra valami csekélységgel megtoldották, az előljárók nem voltak képesek kötelezettségöknek pontosan eleget tenni s papjok fizetésével hátralékban maradtak. Adósságukat csak három év múlva, 1696. birták letörleszteni, a mint ezt Szeli Sámuel lelkipásztoruk a következőképpen hagyta emlékezetben az egyház jegyzőkönyvében. „*Anno 1696. 5. Julii contentálták t. Kolsi Bálint uramat minden restantiárul a parochiában lepsényi uraimék, melyről quietantiát is adott eő kegyelme.*“

Nemkülönben befolyhatott elhatározására az a sok kellemetlenség, a melyről utolsó évi feljegyzéseiben panaszkodik: »Nem volt... az istenteleneknek méltó s érdemlett fenytékek, hanem az gyermek az vén emberen és az elvettetett alávaló az tiszteletes emberen böstelen és illetlen beszédekkel és cselekedetekkel elhatalmazott.«

Sem jövedelme, sem nyugodalma nem levén tehát Lepsényben, könnyen érthető, hogy midőn a pápaiak Séllyei István halála után másik martyr-társát *Cseh Csúzi Jakabot* választották meg papjuknak, őt meg rektornak hívták, ennek biztatására nem volt nehéz magát elszánni arra, hogy katedrát cseréljen s a lepsényi papságból visszatérjen a már ismert körbe Pápára tanárnak.

Az 1693. aug. 8—9. Veszprémbe tartott consistorium jegyzőkönyvének ide vonatkozó IV. pontjából értesülünk arról is, hogy ez az egész kerületi papság gyűlésének beleegezésével történt. »*Venerabilis Dominus Valentinus Cs. Kocsi praeunte legitima vocatione eccl. orthodoxae Papensis, communi consensu venerabilis consistorii dislocatus est ad functionem scholasticam, videlicet ad moderationem gymnasii Papensis.*«

Ekkori pápai tanárságáról így ír Révész Kálmán az idézett helyen a Dunántúli Prot. Lap 1890. évf. 679. lapja után. »A pápai főiskola könyvtárában található, de fájdalom, minden személyes

vonatkozás nélküli »inauguralis dissertatio«-jából bizonyos, hogy pápai tanári székét másodízben 1693. november hó 26-án foglalta el.« Majd lejjebb: »Hogy legalább is három évet itt töltött, az bizonyos, mert a pápai egyház 1696. évi számadásaiban júniushó 3.-ról találunk egy bejegyzést, a mely szerint a számadó gondnok »Kocsi Bálint kályhája rakásáért Gerencsér Györgynek 40 pénz fizetett«.

Ez a közlemény azonban helyreigazításra szorul, mert nem mindenben egyez meg a valósággal.

Hogy Kocsi Csergő Bálint a XVII. század utolsó tizedének első felében Pápan rektor volt, az az oktatásügy történetével foglalkozók előtt nem újság. Nemcsak *Mező Dániel* emlékezett erről a dunántúli ref. egyházkerület hivatolt névtárában, de megírta ezt *Tóth Ferencz* is már 1808-ban, közölvén a prot. ekkl. históriájában¹ a pápai tanárok névsorát az iskola régi — egy időben elveszett, de újabban ismét megkerült — anyakönyvből (a melynek eltűntét én is panaszoltam a főiskola történetének vázlatában),² vagy talán annak a pápai egyház levéltárában levő másolatából s lenyomtatta Tóth F. után *Szabó Károly* is Mándi Márton István életrajzában.³

Az anyakönyv szerint rektor volt Pápan:

- 1669. Szeremljei Mihály.
- 1671. *Kocsi Bálint.*
- 1674. Szőke Mihály.
- 1675. Kabaj Mihály.
- 1677. Dobraviczai Miklós.
- 1683. Szeremljei János.
- 1691. Szokolyai György.
- 1694. *Kocsi Bálint.*
- 1696. Csuzi József.

Elfogadhatjuk Révésznek azt az állítását is, hogy Kocsi Bálint ez alkalommal három évig tanított Pápan.

A rektoroknak az anyakönyvből kijegyzett névsora ugyan arra enged következtetni, hogy ekkor nem viselte tovább két esztendőnél tanári hivatalát, mert hogy ha az 1693—94. tanév az ő neve mellett álló 1694 számmal van jelelve, akkor az 1696 utódjának, Csuzi Józsefnek neve előtt az 1695—96. évet jelentheti: de mégsem látszik valószínűtlennek, hogy itt tartózkodásának ideje három év volt. Nem legalább három év, mint Révész K.

¹ *Tóth Ferencz: A magyar és erdélyországi protestáns ekklesiák históriája.* Komárom, 1808. 163—164. l.

² *Mokos Gyula: A pápai reform. főiskola történetéből.* — Megjelent a pápai ref. főiskola 1888—89. értesítőjének I—XLII. l. — II. l. 4. jegyzet.

³ *P. Szabó Károly: Mándi Márton István.* Pápa, 1860. 21—22. l.

mondja, hanem *legfeljebb három év*. Liskay József A pápai ref. egyház levéltára című becses munkájában¹ felemlíti 1696. június 4-kéről az egyház számadó könyvének e tételét: »Kocsi Bálint kályhája rakásaért fizettem Gerencsér Györgynek 40 pénzt;« utána Révész K. is a fenti idézetben. Ez az adat igazolni látszik nemcsak Liskay J. feltevését, hogy Kocsi B. »gályarabsága után ismét Pápán viselt közhivatalt,« de azt is, hogy az 1693-ban felvállalt rektorságától még ekkor nem vett volt búcsút s Csúzi József ő utána szintén ősszel állott hivatalba 1696-ban, éppen mint ő 1693-ban. Hogy pedig Kocsi B. rektorsága nem 1693-mal, hanem 1694-gyel van megjelelve, annak okát abban találom, hogy 1693. november hó végén kezdett tanítani, — a mikor a beiratkozások már megtörténhettek, — ha ugyan egyáltalában voltak, — s új deákok az ő idejében 1694. kezdtek jelentkezni. Az anyakönyv ugyanis az új deákok beiratkozására szánt felvételi anyakönyv levén, benne a névsorok rendszeresen ezzel a fejezettel vannak beírva: Anno.... rectore.... subscripserunt. A tanárok egyebütt nincsenek megnevezve.

Téves azonban Révésznek az az állítása, hogy Kocsi Csergő Bálint 1693. nov. 26. beszéde minden személyes vonatkozás nélkül van, nem különben az is, hogy ekkor másodízben foglalta volna el tanári székét.

Igaz, hogy az iskola anyakönyve szintén csak kétszer említi Kocsit a rektorok között, de ez a Révész K. által különben is figyelmen kívül hagyott körülmény nem elég erős bizonyíték a mellett, hogy ne működhetett volna több ízben is tanárként a pápai iskolában. Nem pedig azért, mert a meglevő anyakönyv nem eredeti példány, hanem a XVIII. század első felében készült másolat, a melybe ekkor csak azokról az évekről írhatták be a rektoroknak és a deákoknak a neveit, a melyekről ezek az adatok megvoltak. Hogy az idők viszontagságai folytán nem egy évről elkallódhattak a feljegyzések s a deákok neveivel együtt említetlen maradhatott több professor is, azt a rektorok névsorának áttekintése után is feltételezhetjük.

Nem látszik valószínűnek sem az, hogy péld.

1585—1600. Hollósi Péter,
 1600—1635. Gömöry István,
 1635—1644. Kálnay János,
 1644—1652. Marosi István,
 1658—1663. Korodj János,
 1677—1683. Dobraviczai Miklós,
 1683—1691. Szeremljei János

¹ Liskay József: *A pápai ev. ref. egyház levéltára 1510—1811*. Pápa, 1875. 212. l.

lett volna tanár, mert ez időben a pápai iskola katedráját a debreczeni alma mater végzett növendékei ideiglenes állásnak tartották, a melyből 1—2, legfeljebb 3 év alatt rendes papságra távoztak; sem az, hogy ezekben az ilyenformán tanár nélkül maradó években mindig szünetelt volna a tanítás.

Különben bizonyos is, hogy p. *Gömöry István és Kálmay János* között tanárok voltak a többek között *Seraphicus Pál, Váczi István, id. Saari István, Domján Ferencz, Mosoni István, Szeli György* stb., a kiknek emlékét az anyakönyv hézagos feljegyzéseiben hiába keressük.

Hogy Kocsi Csergő Bálint rektorsága is ki van egy helyről hagyva, azt a leghitelesebb forrás után állíthatjuk, a melyhez a kétségnak árnyéka sem férhet, t. i. magának Kocsinak sajátkezü feljegyzései után. Az 1693. november 26-án tartott beköszöntő-beszéde fölé ugyanis a leírásakor üresen hagyott terecskére címül később ezt jegyezte sűrű s ennek következtében nehezen olvasható sorokban, a melyeket Révész K. nem méltatott figyelmére:

„*Oratio inauguralis, quam 26. Novemb. 1693. in publico auditorio scholae reformatae Papensis Valentinus C. Kotsi habuit, cum tertium moderamen scholae subiret ex decreto ven. presbyterii.*“

Nem másodsor köszöntött tehát be 1693. őszén, hanem harmadszor; második tanárságáról az anyakönyv hallgat.

Mikor tanított másodsor?

Erre a kérdésre irataiban három egybehangzó feleletet találunk.

Az első ennek a beköszöntő beszédnek következő mondata: »Cum etiam sensibile nimium excellens labefactet sensum, ut cum philosophis docet experientia, quid mirum, si prodeunt *post decenniū situm et squalorem* ab agrestium consortio plus satis hebentato et obtuso caligent oculi ad insoliti vestri conspectus radios.«

A második az 1694. ápril 29. tavaszi közvizsgálaton tartott beszédje töredékének ez a kifejezése: »Dabitur ergo Patres venerandi, Fautores honorandi, Fratres in Christo colendi pro vestro candore veniam, si... memoriae *a decenniū situ* multum obtusae oblivionem haesitaverimus, aut cespitaverimus.«

A harmadik az 1693. nov. 26. székfoglalója előtt olvasható ugyancsak Kocsi Bálintnak sajátkezüleg írt *hét rektori beszéde az 1670-es és az 1680-as évekből*. Az elsőnek czime: »Oratio I. de recta juventutis educatione. Habita Papae anno 1679. mensis *Septemb. 16.*« — a hatodiké: »Oratio, quod inexorabilis severitas in principe non facit ad imperii diuturnitatem. Habita Papae *13. April. 1682.*« — A hetedikén nincs datum; a második az *1680. tavaszi*, a harmadik az *1680. őszi*, a negyedik az *1681. tavaszi*, az ötödik az *1681. őszi* közvizsgálatra készült.

Nem lehetetlen ezek szerint, sőt nagyon is valószínű, hogy *külföldről haza érkezvén, egyenesen Páparra ment* s azonnal elfoglalta újra tanári székét, a melyből Pozsonyba cizáltatván,

papjával, Sellyei Istvánnal együtt a gályákra küldetett. Hogy itt ezúttal 1683-ig maradt, maga mondja az imént említett helyeken; hogy azonban innét egyenesen Mező-Órsre ment-e, vagy időközben egyebütt is hirdette az ígét, a melyért annyit szenvedett, arra nézve forrásaink tájékoztatást nem nyújtanak.

Eddig említett 9 beszédén kívül még 6 maradt ránk: három első tanársága idejéből, az 1670-es évek elejéről, három pedig azzal a kettővel együtt, a melyben tíz évi rusticálását emlegeti, harmadízbeli rektorságából, az 1690-es évek első feléből.¹ Ebből a korból tehát csak négy vizsgálati beszéde van s ez is két évi tanári működésnek felel meg. Ki kell ezt nyomatékkel emelni, hogy ne feledjük, miszerint harmadik évi szolgálatának igazolására nincs egyéb adatunk a Liszkay és Révész által hangsúlyozott, nem elég határozott kúrátori bejegyzésnél.

Harmadszor elfoglalt *tanári székét újra felcserélte a papi katedrával*. Hogy 1698-ban a pázmándi papságban találjuk meg, arra Révész K. figyelmeztetett. Kár volt azonban ennek bizonyítása végett a pázmándi ref. egyház anyakönyvéből kiirnia azt a szükséges, kései feljegyzést, a melyet idéz: mikor annak eredetijét is láthatta és sokkal közelebb érhetne volna. *Tatai Jánosnak* sajátkezűleg írott életrajza ugyanis egyik tanártársának, *Tóth Dániel* úrnak birtokában van Pápán, kitől a legnagyobb örömmel hallottuk azt a szíves ígéretet, hogy ezt a rendkívül érdekes életrajzot, a melyet azzal a lelkiismeretes gondossággal őrzött meg, a mely a tudományok szeretetével együtt szállt rá jeles szüleitől, alkalom adtán a magyar prot. egyháztörténet barátainak közkincsévé fogja tenni. Ha ezt olvasta volna, elmés következtetései sokkal alaposabbak lehettek volna.

Tóth D. úr előzékenysége folytán abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy egész terjedelmében közölhetem, a mit Tatai János házasságáról feljegyzett.

»Deo clementissimo ab ubere matris meae gratiosissime providente, consilio majorum accedente, veni Pazmandinum ad inspicendam virginem nubilem reverendi domini Danielis Farkasdi, confessoris Christi, tandem in Domino pie defuncti, tunc sub cura clarissimi domini Valentini Cs. Kotsi ecclesiae pastoris dicti pagi constitutum, die 17. Aprilis, anno 1698.

Quam in 2-do itinere in absentia domini hospitis, verum in praesentia reverendi domini *Joannis Ujvari p. t. ecclesiae Tapiensis pastoris, tanquam tutoris ejus*, per intercessionem domini Michaelis Olle Motsaiensis et domini Joannis Fekete affinis ex clementi Die gratia in sponsam nactus sum die 29. Aprilis.

Cum dilectis et mihi aggratulantibus sororibus Tataino accersitis, visitavimus tertio pentecostalium die et mensis Maji die 20.

¹ 5 beszédet közöltem a Dunántuli Prot. Lap 1892. évf. 29. s. köv. sz.-ban.

Jurgatur equidem clarissimus hospes, quod in absentia sua res omnis peracta fuerit et omnia subvertere vult, sed frustra.

Deo duce adduxi vitae sociam Juditham Farkasdi septem rhedis et septem equitibus, architriclino ex mea parte domino Michaelae Olle primario, Joanne Fekete affine secundario, inde vero clarissimo domino Valentino Kotsi, copulatore clarissimo domino Stephano Olle Motsai, praesente etiam reverendo domino Joanne Ujvari, paranympo Stephano Neszmeli Literato, anno 1698. die 3. Junij, qui Erasmo ascribitur.«

Ez a Farkasdi Judit annak a Farkasdi Dániel szemerei papnak volt az árvája, a ki hatod magával Eberhard várában hitéért fogságot szenvedett ugyan, de gályákon — mint Révész tévesen állítja — nem volt, mert a várból Kocsi B. tanúsága szerint¹ Németi Istvánnal, Kocsinak a lepsényi papságban elődjével, sikerült elmenekülnie. Az árva 1698-ban, mikor férjhez ment, Kocsi Csergő Bálintnál lakott s valószínűleg házáat is ő vezette ugyan, de nem állott gyámsága alatt; gyámja Ujvári János volt, a ki Mező-Órszól Pozsonyba citáltatván, együtt szenvedte át K. Csergő Bálinttal a gályarabság iszonyait s akkor Tápon viselt lelkészi hivatalt.

Volt-e Ujvárinak felesége — mint Révész K. feltevése megkívánná — nem tudom, de azt állítom, hogy abban az időben egy sokat hányatott prot. lelkész senkire nagyobb megnyugvással nem bízhatta volna leányának sorsát, mint szenvedéseinek társára, kollegájára, ha az illető özvegy, vagy akár nőtlen lett volna is.

Kocsi maga különben nős ember volt. Lepsényben laktában jó magyar szokás szerint gyakran hitták komának s a kereszteleési anyakönyvben sokszor olvashatjuk ezt a bejegyzést: „*Komák Kocsi Bálint feleségestül.*“ Először 1688. szept. 3-án, utoljára 1693. márcz. 21-én. Pápára is feleségestül jött 1693. őszén, a lepsényi temetési anyakönyvben legalább Kocsi Bálintné neve nem fordul elő; azonban hogy Pázmándra együtt mentek-e át, nem bizonyos Tatai I. nem említi, pedig alkalomszerű lett volna feljegyezni róla, ha élt volna, pártolta-e házasságát, vagy sem, midőn a bosszús férj »omnia subvertere vult«.

Ennyit egyelőre az Irodalomtörténeti Közlemények cikkére »A pápai ref. főiskola történeté«-hez gyűjtött jegyzeteimből.

Nem sok, de tény.

MOKOS GYULA.

¹ Narratio brevis Lampenál Hist. Eccl. Ref. in Hung. 813. l. — V. ö. Németi I. feljegyzését fentebb.

KRITIKAI ROVAT.

A PROTESTÁNS PÁTENS ÉS A SAJTÓ.

(Irta *Ballagi Géza*. Budapest, 1892.)

Ballagi Géza könyve soha jobb időben nem jelenhetett volna meg, mint a mai napság, mikor éppen országszerte vallásos izgalmakat szemlélünk, melyek miatt a józan belátás megütkezésével és a hazafias gondolkodás aggodalommal telik el: mert ha a politikai pártoskodáson kívül még áldatlan felekezeti háborúság is nyugtalanítja és nyugtázza a nemzetet áldó munkájában, könnyen megsínylheti jövője. Pedig sajnos, ez a háborúság nem csökken, hanem néhány hét óta elevenebb és zajosabb. Mert a mikor Tisza ünnepén a komáromi nagy harang megszólalt, az esztergomiak felebaráti szeretettel ijedten sápadoztak, abban a hiszemben, hogy félreverték: »veszedelem van!« Dehogyan verték félre, csak a nap jelentőségéhez és szertartásához tartozott az az erős harang-zúgás, mely végighangzott ezen az országon. Hiszen természetes, hogy a hol négy-millió protestáns képviselő gyülekezik annak az embernek tisztelőre, ki nemcsak egyháznak három évtizeden keresztül egyik oszlopos férfja volt, de egyszersmind ennek felén — tizenöt esztendőn át — a magyar állam sorsára is döntő befolyást gyakorolt, az ünnep nem eshetik meg alattomban, mint a hogy a dal szerint a piczi piros alma terem, s nem lehet el nemes és fölemelő nyilatkozatok és tüntetések nélkül, a mikor magyarokul valamennyien nemcsak született huszárok, de született szónokok is vagyunk; s épp oly természetes, hogy az ünnep koszorusa, a ragaszkodás és kitüntetés kegyeletes elismeréseire, se nem hallgathat, mint a Sztárai néma papjai, se nem foroghat beszédében csak a saját egyénisége periferiája körül, mint valami élő orsó: — legalább néhány nagy és általános mondással egyháza valamely életérdekéről, valamely alkalmi kérdéséről meg kell emlékeznie. S minél nyomatékosabb és jelentőségesebb ez a kijelentése, annál örvedetesebb és megnyugtatóbb nemzeti szempontból, mert az az erkölcsi erő, mely hatása alatt milliók kebelében delejes áramot támaszt, a nemzeti élet vagy nemzeti társadalom eleven fogékonyságára és cselekvőképességére vall, melyre nagy időben bízni és számítani lehet. A komáromi ünnepet is, mint minden egyéb egyházi, társadalmi, erkölcsi vagy irodalmi ünnepet, eme magasabb és egyetemesebb bölcséleti állásból, honnan az ellentétek éle elmosódik és összhangzatos képbe olvad, így kell vala nézünk és megítélnünk, felekezeti érzékenykedés nélkül, hazafias érdeklődéssel; annyival inkább, mert Tisza a maga nyilatkozatában igazi államférfiúi tapintattal és mérséklettel a protestáns összetartást és vállvetést a nemzet egyetértésének és béké-

jének megóvásával együtt emlegette, s minden érzése közt hazaszeretete nyilatkozott meg leginkább; tehát az ünnep befejeztével annak mozgalma és hatása is bevégezhető volt. Hisz eláll a visszhang, ha a felkeltő szó megszűnik.

S Angolországban, sőt nálunk is rendes viszonyok között, minden bizonynyal így történik vala, de a mai felekezeti izgatás idején, mikor katolikusok és protestánsok közös jelszava a *béke*, mert mindenki ajakán hordja, a ki szívében nem viseli is, erőszakosan, a nemzeti érdek kockáztatásával nyugtalanságot szítottak belőle. Úgy látszik, mint az államok, úgy a felekezetek is a béke örve alatt készítik és szervezik a háborúságot. S éppen maga az, ki a magasztos és áldásos jelszót kiadta, vétett legtöbbet a béke ellen főpásztori levelével, mely kívánatos megnyugtató helyett akaratlan riadóvá vált.

Szerencse mégis, hogy az egész felekezeti háborúság, a mi a magyar nép józanságának becsületére válik, eleddig csak a papok s legfeljebb a gondnokok és kegyurak mozgalma; de biztosra vehetjük, hogy minden világi mögött, katolikus és protestáns részről, ott áll a pap. Maga a nép, egész egyetemével, távol áll a féltékenységtől és távol marad a háborúságtól. Sőt hiszszük, hogy, ha a papság egyházi és egyéni érdeke a haza érdekébe ütköznék, az egész világi értelmiség egyesülni fog a gondnokokkal és kegyurakkal egyetemben, mert a magyar állam fiaiban válság közepette minden egyéb elven és minden egyéb meggyőződésen győztesen emelkedett felül a haza szeretete; igen, a haza minden előtt! Azért nem félünk tőle, hogy a katolikus papságnak heves izgatása akkora tüzet fogjon, hogy lángba boruljon az ország. Utoljára is miről van szó? Nem a katholicismus hátrányáról, nem a protestantismus előnyéről, hanem a magyar kormány és magyar állam tekintélyéről: hogy megbirja-e a viszálykodó felek között a nemzeti törvényhozás alkotta és királyszentesítette 1868. LIII-ik törvényczikket védelmezni? Mert annak fentartása nélkül az elvileg szép, de gyakorlatilag semmis természeti jog hirdetésével újra kezdődik a térítvények ama házszája, melyet a negyvenes évek országgyűlésein épp a katolikus világi férfiak nemes pártatlansága és igaz hazafisága ítélt el.

A ki a mai felekezeti háborúság kimenetele iránt aggódik: olvassa el a Ballagi Géza tanulmányát a protestáns pátenstről és a sajtóról, s meg fog nyugodni, mert azt a meggyőződést meríti belőle, hogy az igazságnak diadalmaskodni kell, hogy az igazság elismerésében, a nemzeti érdek megoltalmazásában megszűnik a felekezetiiség.

A szerző neve sokkal ismertebb és elismertebb, semhogy bemutatnunk kellene. Hiszen csak egypár esztendővel ezelőtt, 1888-ban jelent meg nagybecsű monográfiája »*A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*«, mely több mint 800 lapon épp oly érdekesen tárgyalja a politikai eszmék fejlődésének, időnkénti alakulásainak és hullámzásainak történetét nálunk, mint a mily ala-

posan méltatja az eszmék irodalmának kisebb-nagyobb röpiratainak gazdag anyagát és roppant halmazát. Ballagi Géza szokatlan szorgalommal, évekig tartó türelemmel kutatta föl nagy munkájának adatait a budapesti országos könyvtárak gyűjteményeiben, noha csak magának is 4000 kötetet meghaladó magyar politikai röpirat-könyvtára van; s kutatása épp oly meglepő mint méltó sikert aratott, mert műve alapvető munka lett, mely írójának nemcsak a sajtó gyorsan muló dicséretét, de a magyar tudományos társaság maradandó kitüntetését, az akadémiai tagságot is megszerezte. A magyar politikai irodalmat addig nem sejtett gazdagságában mutatta be, az eszmék, fejtegetések, tehetségek erejét mindenütt a komoly tudós tárgyias kritikájával, de a liberális politikus nemes fölvilágosodásával ítélte meg. Ballagi Gézában szerencsésen egyesül a jeles jogász és a hivatott író, a politikai tanok alapos ismerője és a magyar irodalom avatott buvára: éppen azért könyve mind a magyar politikai irodalom, mind a magyar irodalomtörténet munkásának hasznos kalauza, megbízható vezetője.

Ez az újabb műve kisebb és igénytelenebb tanulmány; de a szerző jó tulajdonai, melyeket Politikai irodalomtörténete föltüntetett, a lelkiismeretes kutatás, a rendszeres földolgozás, a pártatlan fölfogás, a folyamatos előadás, melyek minden valamirevaló történetíróban nélkülözhetetlenek, megtalálhatók itt is; de megvan egyszersmind stílus-jének nem egy helyütt bizonyos pongyolasága, hangjának nem egyszer bizonyos érdeklődése, mi művének nem történeti értékéből, csak elbeszélésének választékosságából von le. Különbösen essay-je tanulságos és hasznos dolgozat, kétszeresen az a mai időben; összesen 108 lapon azt az egyházjogi küzdelmet ismerteti, melyet az 1859 szeptember 1-én kiadott hirhedt patens fölkelte, a mikor Magyarország protestáns fele egyszerre, mint a birnami erdő megmozdult, katolikus fele pedig a legmelegebb érdeklődéssel és rokonszenvvel nézte. Mert soha Magyarországon nagyobb egyetértés az emberek közt nem volt, mint ebben a korban. Pártok nem álltak egymással szemben, mondja Ballagi Géza. Megszűnt a felekezetek és nemzetiségek torzalkodása. A katolikusok, kiket a konkordátum szintén a történelmi jog alapjáról taszított le, a közös szerencsétlenség elhárítása végett, fegyverszövetségre léptek protestáns testvéreikkel; s a siker fölött érzett örömben, s a balsiker okozta levertségben, a szövetségesek hűségesen megosztottak egymással, úgy hogy Jókai az egy akol és egy pásztor énekét zenghette el. Így lett a protestáns küzdelem nemzeti küzdelem a pátens, az absolutismus, az egységes Ausztria és kormánya ellen, mely a Viel-Regierereiben tündökölt.

Érdekesen jellemzi ezt az erőszakos, alkotmány ellenére, törvény ellenére, józan ész ellenére központosító kormányzatot egy apróság, melyet Ballagi Géza említ. A kedélyes bécsieket ebben az időben sem hagyta el az ő hagyományos humoruk. Egy kép keringett köztük. A képen egy vékony, lesóványodott, elkényszer-

redett Beamter volt látható, a mint egy csomó papirost visz hóna alatt ezzel a fölirattal: »das sind die Gesetze«; a hivatalnok után egy két-lovas kocsí halad, megrakva irományokkal, melyeken meg ez áll: »hier sind die Erläuterungen«.

A pátens is rövid volt, de jelentőséges, a rendelet terjedelmes, de aprólékos, együtt arra szánva, hogy a magyar protestánsok szabadságát és önkormányzatát megsemmisítse. Meg akarta mételeyezni az iskolát, el akarta nyomni az egyházat; de a protestantismus vezérférfiai: Vay Miklós, Prónay Gábor, Zsedényi Ede, Tisza Kálmán, Török Pál, Székács József, Ballagi Mór, Balog Péter, Révész Imre, Csengery Antal, Salamon Ferencz, Irinyi József, Filó Lajos, s a magyar politika és irodalom még annyi kimagasló alakja épp oly eszélyes tapintattal, mint férfias bátorsággal sorakoztak a pátens ellen való küzdelemben s emberül megálltak helyükön minden üldözéssel és zaklatással, minden fenyegetéssel és kegyvesztéssel szemben. Ma már szinte hihetetlen, pedig igaz, hogy Zsedényi Ede, az udvari tanácsos is pártütő színébe jutott, mivel a késmárki gyűlésen egy éles és dörgő beszéddel felírást indítványozott a pátens ellen. Fogságba vetették érte, hová magával vitte bibliáját, imakönyvét és klasszikus íróit; de hiába volt a börtön, mesteri perbeszédében épp oly erősen és határozottan beszélt a Landesgerichts-Collegium birái előtt. S ma már szinte hihetetlen, pedig igaz, hogy Prónay Gábor báró, az udvar ragaszkodó híve, a felség egyenes szemrehányásában részesült, mikor a januári küldöttséggel Bécsben járt. »Nem vagyok megalégedve az ön magaviseletével — szölt hozzája a császár — én önt elhalmoztam kegyelmemmel, de ön nem felelt meg várakozásomnak.« A báró halás köszönetét fejezte ki a felség kegyelért, de kijelentette, hogy épp a hála és hűség érzete parancsolja megmondania, mikép a pátens sohasem lesz végrehajtható. A vallásszabadság érdekében, de egyszersmind a politikai szabadságért fáradoztak és harczoltak; s hiven osztozott munkájokban a jók és derekak egész sora, nem, nem, — az egész Magyarország! Mert tudta mindenki, hogy a protestáns vallás szabadsága, mint a mult századok annyi viharában, a politikai szabadsággal a legszorosabb kapcsolatban áll. Éppen azért az elégedetlenkedésben minden ember osztozott. Szczitovszky hercegprimás ünnepén gróf Cziráky, a conservativ nagy úr Albrecht főherczeg, Rauscher bécsi érsek és Thun gróf a mindenható miniszter jelenlétében az izzó szenvedély hangján idézte felköszöntőjével a Szózatot: »Mégfogyva bár, de törve nem, él nemzet e hazán«. Mire Rauscher Albrecht főherczeghez fordulva nagy méltatlankodással jegyezte meg: »das ist ja eine Wühlerei!« Igen, protestáns és katolikus közösen érzett, összedolgozott és az egyetemi fiatalság segített az öregeknek, zajos és mozgalmas tüntetéseivel: majd a Ferencz-rendiekkel mondatott requiemet egyik jogász Lajos nevű atyjának emlékére, éppen az első magyar miniszterelnök kivégzésének évfordulóján, mert a Lajos — gróf Batthyány Lajos volt; majd Kisfa-

ludy Károly hamvait szándékozott nagy ünnepélyvel átszállítani a váci temetőből a kerepesibe; de a rendőrség megelőzi s éjnek idején maga viszi át, úgy hogy a fiatalságnak csak az új sír megkoszorúzása marad; majd a honvédek régi sírját kereste föl s a kirendelt katonaság őrvonalának feje fölött dobta arra koszorúját. Sőt a menekültek is: Kossuth, Jósika Miklós, Ludvigh János, Horn Ede, Szarvady Frigyes részint röpiratokkal, részint hirlapi cikkekkel beleszóltak a nemes és nagy harciba, mely a magyar kérdést újra egész Európa előtt szőnyegre hozta. A német, az angol, a francia és svájci nemzet új elismeréssel és csodálattal látta ezt a kis nemzetet, mely »megfogyva bár, de törve nem« élt és küzdött a maga igazáért.

S bár a kormány erőszakkal ijesztett, pénzzel vesztegetett: a pátenst nem birta elfogadtatni csak némely lutheránus tót egyház-községekben. Ivánka Imre beszédes kimutatása szerint az esztendő végéig a régi állapotba való visszahelyezésért, illetőleg a zsinat tartásáért folyamodott 2,684.033 protestáns, ellenben a nyílt parancsért és miniszteri rendeletért köszönetet szavazott 30.610 lutheránus; a következő év márczius utójáig pedig, Prónay Gábor statisztikája szerint, a nyílt parancs értelmében rendezkedett községek 306.786, a nem rendezkedettek 543.712 lelket képviseltek az ág. evang. egyház kebelében. Pedig mennyi minden befolyás és eszköz érvényesült eme három hónap alatt, de annak daczára még a turóci és lipői esperesség is visszautasította a pátenst; a zólyomi esperesség hála-fölriratot küldött ugyan, de csak egy szőnyi többséggel. S ez az egy szó éppen kerek 16.000 forintjába került mert e hazafiatlanságon a Podmaniczky-Beleznay-család fölháborodva, visszavonta a zólyomi iskolára szóló alapítványát. S bizony hasztalanul lón Kuzmány Károly bécsi theologiai tanár superintendens, hasztalanul jutott Szeberényi és Hurbán, Hodzsa és Kokesch — valamennyi a magyar nemzet és protestáns egyház nemtelen gyászvitéze — előke'ő egyházi méltóságba, s hasztalanul alakította meg a breznóbányai gyűlés a pozsonyi egyházkerületet, melynek székhelyét elég szemérmetlenül a *szláv nemzet* egyik vagy másik központi városába határozta tenni, Magyarországon egy önálló szláv egyház létesítése érdekében: mindez csak a pátenst bukását készítette elő, úgy hogy a bécsi kormány megtört és 1860 május 15-én a nyílt parancsot visszavonta; egyelőre a pátenst szerint szervezett egyházakat ez alakjokban megtartotta ugyan, de az önkormányzathoz híven megszokódó gyülekezeteknek és testületeknek a gyűlések tartását és képviselőik választását már megengedte, a mire csakhamar a történelmi jog teljes elismerése következett.

Ballagi Géza ezt a küzdelmet híven, élénken, nemcsak a napi sajtó és a röpiratok oly ritka ismeretével, a hazai és külföldi termékek oly bő fölhasználásával rajzolja, a mint csak ő rajzolhatja a magyar protestantizmus egyik legeszesebb vezérférfiának, Ballagi Mórnak, (ki ebben az egész küzdelemben nem egyszer vezetett elől,

nem egyszer ő állapította meg a haditervet és ő osztotta ki a szerepet,) könyvtára segítségével; de a család hagyományaiból és levelezéseiből is számos nagybecsű adattal egészíti ki. Tanulmánya könnyen írt dolgozat, melyet méltó elolvasni, méltó nemcsak a protestáns, de a katolikus embernek is, mert egyetértésre int és tanít; mert azonkívül nem egy ma is szereplő magyar államférfi hazafias bátorságának emlékezetét újítja meg. Gyorsan élő nemzedékünk elfeledte hőies tetteiket, pedig Vay, Tisza, Zsedényi, Prónay akkor ellenzékeskedtek a jogtípró, törvénytelen és erkölcsstelen bécsi kormánynyal szemben, a mikor az ellenzékiség veszedelmes és kockázatos volt. Ma csak népszerűség: akkor fenyegetés, zaklatás, üldözés volt a jutalma. De a jók és hivek nem riadtak vissza, miről a Ballagi Géza könyve számos csattanós bizonytságot szed össze.

A bécsi kormány az egyházkerületi közgyűléseket eltiltotta; de a kerületek a tilalom ellenére megtartották azokat. A kormánybiztos aztán rendszerint közbelépett. S hatalommal fölszlatta, mint Hanke Leó a tiszántúli református egyházkerület gyűlését. Kijelentése után Tisza Kálmán, akkor még csak szalontai segédkondnok, állott föl, hogy kifejtse, miért nem engedelmesskedhetnek a fölhívásnak. A biztos közbevágott, hogy az ő küldetése eddig terjedt. S eltávozott. A gyűlés pedig együtt maradt és folyt tovább.

Ez történt 1860 január 11-én. S két nap mulva már megindult tagjai ellen a kereset. Minden vezér-emberét, Tisza Kálmánt is bíróság elé állították és házkutatást tartottak nála.

A bíró kihallgatta, hogy midőn a pátens visszautasítására hívta föl a gyűlést, mit értett az alatt, »hogy fejezze ki a gyűlés reményét, miként ilyen és más zaklatásoktól megkíméltetnek«?

»Azt értettem, felelte Tisza, hogy, például, ok nélkül a bíróság elé ne idézgesse nek bennünket!«

A házkutatás alkalmával pedig Biharmegye főnöke megriadva a nagy munkától, melylyel a rengeteg iromány átnézése járna, azt kérdezte Tiszától: mondja meg becsületszavára, van-e nála valami igaztó irat?

»Van«, felelte Tisza. S ezzel a főnök elé tette a pátens eredeti szövegét.

Az ily hazafias bátorság, az ily férfias éles beszéd akkor sok kockázattal járt. A magyar protestantismus vezéreiből nem bánták önjavukat, csak egyházuk, nem nem, hazájuk érdekét tekintették. Megküzdöttek érte és kiküzdötték azt.

A ki a pátens ellen való küzdelmet meg akarja ismerni, s a mai felekezeti háborúság kimenetelére nézve, mint említettük, tájékozást és megnyugvást akar meríteni: vegye meg a Ballagi Géza könyvét. Élvezetes olvasmány. A mi időnk történetének egy megkapó és fölemelő fejezete, mert a nemzet erkölcsi erejéről tanúskodik. Az osztrák politika veresége ugyanis a protestánsokkal

szemben, a mellett, hogy a protestánsok bizalmát fokozta, az országot oly ellenállás folytatására és kitartására ösztönözte, míg végre sikerült a nemzet önrendelkezési jogát visszaszereznie. Ez ígéret és kezesség, hogy a nemzet szükség idején megint egyesülni fog. Mert régen írta ugyan, hogy egy mái sárospataki tanár essayjének ismertetését egy XVII-ik századbeli sárospataki tanár idézésével fejezzük be, a mivel *Pósa-házi János* egyik könyvét végzi, de azért ez idő szerint is sok ember osztozik kívánságában, hogy indítson egymás iránt szeretetre annak tudata, hogy mindnyájan a magyar vérnek részesei vagyunk. »Ne légyen azért szerencsés soha az a magyar, ki a magyar hazának közönséges javát nem szereti, és azt tehetsége szerint elő nem segíti. Azok az emberek se legyenek áldottak, a kik a vallásnak némely különböző tekintete alatt, a Haza-fiak között vissza-vonást, gyűlölséget, háborgást szereznek. Ellenben valakik a keresztyéni szeretetnek regulája szerint járnak, légyen azokon békesség, irgalmasság.«¹

SZÉCHY KÁROLY.

ADATTÁR.

»ATTILA« A KUTYA-FAJZAT.

— Második közlemény. —

ARGOMENTO.

Come Attila misse il Campo sotto Padova, e la prese e distrusse, e Rè Giano combattè à corpo à corpo con lui, e li taglio la destra Orecchia; ma da suoi Pagani li fu tolto: si fece Guerre crudelissime, Effendo uniti insieme li Christiani à Rimani sotto quale Attila vi pose l'assedio, & dopò molte Battaglie disposto di voler uccidere il Rè Giano si travesti da Pellegrino, e con un coltello avvelenato sotto, & andò nella Città dove Rè Giano giocava, il quale conobbe esso Attila, e lo prese.

CANTO SECONDO.

ERa a quel tempo fedeli Christiani,
 E l'uno, à l'altro si davano ajuto,
 Tenea il Sepolcro Santo ne le mani,
 Ch'è più gran cosa, che sia al Mondo tutto,
 Et hor lo lascian ne le man de cani,
 Mà se qui Macometto fuffe futto,
 E fuffe chiufa intorno a foco ardente
 Non farefti à tenerlo voi poffente.

¹ Görtsös bot; amaz détzeges Bonasusnak a hátára. Melylyel utóbbi szilajkodása té-túl meg-egyengetetik. 1668. 100. l.

Non già a quel tempo come adeffo era
 Rè Giano, e tutti i fuoi Cavalier buoni,
 Che da due lati ufei fuor della terra
 Con bandiere spiegate, e Confaloni,
 Attila d' altra parte fi differra,
 Con forse vintimilla sù gli arcioni,
 Hor Almerigo vien spronando forte,
 E tutti li Pagani sfida a morte.

Primo, fecondo, terzo, quarto, e quinto
 Abbatte morto il valente barone,
 Tutto di fangue fi vide dipinto,
 E fa di fe gran prova a parangone,
 Talmente hà il campo Saracino fpinto,
 Che li fracaffa, e tutti in rotta pone,
 Onde Attila fi moffe all' hor di botto,
 Volendo il campo fuo difperfo, e rotto.

Con quattro milla polti in una fchiera
 Attila difperato a furia viene,
 Gionfe Almerigo, e con turbata ciera
 Con la lancia il percoffe nelle rene,
 Quella fiaccaffi come foffe cera,
 Ma pur come DIO volfe fi mantiene?
 E rivoltato con la fpada in mano,
 Attila v`a feguendo per il piano.

Lui nulla cura, e trà noftri fi caccia,
 E mena furia, e gran deftruttione,
 Urta, rovina, ftruppia, taglia, e ammaccia,
 Talche davanti fugge ogni barone,
 Li fuoi lo fegue, i noftr'in fuga caccia
 Sempre in ajuto viene lui fi pone,
 Talche i Chriftiani in fuga fe ne vano,
 All'hor fi moffe con fue fchiere Giano.

Armato a tutti gli altri paffa avanti
 Con la lancia arreftata il furibondo,
 E fà voltar al Ciel ambe le piante,
 Al primo, che rifcontra, & al fecondo,
 Poi miffe mano al fuo brando pefante,
 E molti Cavalier mandò in profondo,
 Vedendo tutti il fuo franco Signore
 Ripiglia ardir, & animofo core.

La zuffa fi rinova, e il grande affalto,
 Che Attila fi rifcontra co'l Rè Giano
 Quel Rè gli va d'incontra ogni gran falto,
 E furiofo gli mena ad ambe mano,

Fifchiando il brando vien calando d'alto
 Adoffo al crudo Rè d'ogni Pagano
 Stordito abbraccia il collo del roncione,
 E vidde mille ftelle nel fabione.

Il fuo caval ne v`a furiofamente,
 E feco Attila porta balordito,
 Rè Giano il fegue all'hor velocemente,
 Che lo v`oul ne le man a ogni partito,
 Ma la gran calca, che è di quella gente
 F`a che il diftegno fuo refti impedito,
 Chi f`i mifchiaron tutti con furore,
 Ne fentito f`u mai tanto rumore.

La fera terminò la crudel guerra,
 E pofe fine al fanguinofò gioco,
 Rè Giano, e fuoi tornò dentro la terra,
 Duplicando le guardie in ogni loco
 Attila in tanta ftizza, e dolor era,
 Che dipinta la faccia havea di foco,
 Per il gran colpo c'havea il giorno havuto
 Afflitto ftava, dolorofò, e muto.

Effendo in cotal modo difperato,
 Difpofto al tutto vincere, ò morire,
 Un meffo ne la terra hebbe mandato,
 Bene informato di quanto diè dire,
 Senza faluto alcun f`u apprefentato,
 Come poteron ftando attenti udire,
 Sendo d'intorno ogni Chrifitian Barone,
 Incominciò così fatto fermone.

Il tuo mortal nimico a te mi manda
 A diffidarti a morte fopra il prato,
 Et ogni fuo Baron ftara da banda,
 Un miglio, ò più di ftante a lo fteccato
 Et a morte ti sfida, e ti addimanda
 Diman nel campo a corpo a corpo armato,
 Et il tuo capo fopra un tronco porre,
 Vuol sù la cima di quell'alta Torre.

Rè Giano f`i fè lieto nella faccia,
 E diffe tal battaglia certamente,
 La reputo dal Ciel eterna gratia,
 E il manto d'or f`i traffe preftamente,
 E f`a un prefente al meffo, e lo ringratia,
 Onde allegro f`i parte immantimente,
 E torna al campo del fuo gran Signore,
 E li narrò tutto quanto il tenore.

E come prima Febo fuor del Mare
 Spinse li fuoi corrier, e menò il giorno,
 Attila presto si fè accompagnare,
 Standoli molti fuoi Pagan d'intorno,
 Fà il campo un miglia, e più lungi scostare
 Restando ei sol di tutte l'arme adorno,
 E splendea più che a mezo giorno il Sole,
 Poi si rivolse a fuoi con tal parole.

Non si mova neffun per darmi ajuto
 In pena della testa vi comando,
 E se per forte vien, che sia abbattuto,
 Per vostra fede, e legge vi addimando,
 Che alcun per questo non ne sia pentuto
 Ma nostra fede sempre andate alzando
 Seguite il gioco effendo tante genti,
 Che son ficur, che farete vincenti.

Altro non disse, e voltò il suo roncone,
 E a lento passo andò verso le mura,
 Et hà ben ferma, e certa opinione
 Vincer la pugna dispietata, e dura,
 Così pensando vidde quel Barone,
 Che tutto il Mondo una paglia non cura
 Da capo a piedi tutto quanto armato,
 Che piano piano andava a lo steccato.

Attila il salutò cortefemente
 Il franco Rè, ch'è fior d'ogni Christiano,
 A quel saluto all'hor benignamente
 Gli fè risposta subito il Rè Giano,
 Attila disse viddi la mia gente,
 Che più d'un miglio stà da noi lontano
 Pena gli hò posto appender per la gola,
 S'alcun si move, ò ciciffe parola.

Così fà tu, che quelli della terra
 Non si movesse per dornarti ajuto
 Fin che fornita sia trà noi la guerra,
 E l'un di noi sul campo rimanuto,
 Rè Giano disse, che tal dir giusto era
 Di nuovo riformar patto, e statuto,
 Poi rivoltati a lunghi lor destrieri,
 Per darli morte inanimati, e fieri.

Quelli di fuora, e quelli, che nel centro
 Stano a mirar da lungi il crudel gioco
 Sembran da tramontana pioggia, e vento,
 Qual vien dal Ciel con lampade di foco

Tempeſta cruda meni con ſpavento,
 E diffipa d'intorno in ogni loco,
 Ambi ſi gionfer con le lancia in fronte,
 E à tal colpi dovea cader un monte.

Le lancia fin al Ciel volando vanno,
 Et ambi fu le groppe ſi riverſa,
 Fugge i cavalli a gran corſo nel piano
 Co i fuoi Signor c'han la memoria perſa,
 Hor rifentiti a ritrovarſi vanno
 Con furia troppo horribile, e diverſa,
 Menando colpi van di tal rovina,
 E ſpeffo hor l'un, hor l'altro dietro inchina.

Attila mena a furia ad ambe mano
 Dal deſtro lato ogni coſa fracaffa,
 E ſcudo, e piaſtre, e maglie van per piano
 E il deſtro braccio ſtordito li laffa,
 Cruciato fuor d'ogni miſura Giano
 Mena con forza, e avanti un poco paſſa
 Calando il braccio vien con tal fracaffo,
 E par rovini il Ciel nel centrobaſſo.

Giunge e furia nell'elmo al deſtro lato,
 Netta, e diſpica ciò che'l brando prende,
 Mezo l'elmo, e un'orecchia mandò al prato,
 E come morto a terra lo deſtende
 Non tarda, e preſto è in terra deſmontato,
 E la ſiniſtra ne la gola ſtende,
 E con la deſtra innalza il ferro nudo
 Per tuor la vita a quel Rè tanto crudo.

Vedendo li Pagani il fuo Signore
 Star come ſtarna fotto il fiero artiglio,
 Non ramentan la pena, ma a furore
 Ne van per trarlo di tanto periglio,
 E ſe tardavan ſol un punto d'hore
 Il prato del fuo ſangue era vermiglio,
 Perche era a caſo oſcuro, e miferando,
 Che gli havea tratto l'elmo, e tolto il brando.

Hor cinquecento gionſe in un momento,
 Che tolſe da l'imprefa il Rè valente
 Lui che ſi vide intorno chiuſo, e cento
 Imbraccia il ſcudo, e la ſpada tagliente,
 Mena d'intorno preſto come un vento
 Gli huomini, e l'arme taglia parimente,
 Ma alfin fù forza a quel franco barone,
 Che a fuo mal grado reſtaſſe in prigione.

All'hor Rè Giano ad alta voce chiama
 Attila al tutto mancator di fede,
 Vuoi tù acquistar a questo mondo fama,
 Son questi i patti, che tù me concede,
 Dunque la tua corona questo brama
 O che valenti, e magnanime prede
 Così dicendo fenti altro rumore,
 Che i fuoi della Città efcono fuore.

Attila in furia lui grida, e comanda,
 Che preftamente il Rè fia rilafciato,
 E tutti cinquecento tra da banda,
 E fà che ogn'huom ne fia prefo, e legato
 E per moſtrar fede, e giuſtitia granda,
 Ogn'un fè appender per la gola armato,
 Salvo il Rè Gian ritorna entro le mura,
 Et il Rè li Pagan punto non cura.

Mille battaglie corſer per quei piani
 Tra il popolo Chriſtian, e'l Saracino,
 Con ſparger fanguie, e con mill'altri danni
 Intorno il Padovan, e fuo domino,
 E durò tal battaglie per nov'anni,
 Si come piacque al Redentor divino,
 Rè Giano non potendo più durare,
 Fù forza la ſua Patria abbandonare.

Meglio, che poute con tutta ſua gente
 Verſo Rimane preſto fù avviato,
 Quei della terra all'hor benignamente
 A grand'honore l'ebbero accettato,
 Come Attila la fuga del Rè fente
 Lo ſegue, è tutto il campo diſperato,
 E fà più conto haver quella perfona,
 Che di mille Città portar Corona.

Attila intorno a Rimane s'accampa,
 Che vuol il Rè Giano al tutto nelle mane,
 E par che in faccia tutto fuoco avampa,
 E drizza Padiglion, trabache ftarne,
 Ma quel di dentro altra fantaria ſcampa,
 E non aspetta venghi la dimane,
 Mà in punto tutti nella meza notte,
 Affalta il campo le Chriſtiane frotte.

Primo Rè Giano urta, ſtratia, e fracaffa,
 E manda tende, e padiglion per terra,
 Chi morto in tutto, e chi ſtroppiato laffa,
 Gran grido fà levar per l'aria nera,

E già di morti hà fatto sì gran maffa,
 Che vivi farian ftati una gran schiera,
 Attila era falito già a cavallo
 Armato tutto di forte metallo.

Vidde il nemico, e per traverso il guarda,
 Ch'a tinto il bianco vestimento in rosso,
 Come la faccia tutto foco gli arda,
 Attila a gran furor presto fù mollo,
 Ma il Rè prudente persona gagliarda,
 Mira il nemico, che gli viene adosso,
 Con la sua spada gli tronca la lancia,
 Poi lo percossè a mezo della guancia.

Attila dietro le groppe s'inchina,
 Et il Cavallo il porta per lo piano,
 Rè Giano vò menando gran rovina,
 Mettendo in fuga ciaschedun Pagano,
 Già apparfa era la stella matutina,
 E Febo il carro suo pingeva alzano,
 Talche Attila veder potea defonti
 Li fuoi Pagani versati sù a monti.

Onde per tor in mezo il Rè potente,
 Egli il suo Campo tacito differra,
 Accortosi il Rè Gian subitamente,
 Col suo campo tornò dentro la Terra,
 Attila molto di questo è dolente
 Vede che mal per lui va quella guerra,
 Che già morti eran quindici Christiani,
 E più di cinquecento de i Pagani.

Mille pensieri nel suo cor dispone
 Per dar morte a quel Rè cotanto forte,
 La notte apparvegli strana visione,
 Che con la falce a lui venia la morte,
 Dicendo tù mi fuggi can giottone,
 Mà al tuo fuggir faran le strade torte,
 Che'l buon Rè Giano Cattolico, e giusto
 A forza il capo tuo trar diè dal busto.

Tornogli a mente poi che fù spogliato
 Di quel suo vecchio Astrologo, e indovino,
 Che poco innanzi havea pronosticato
 Effer sopra di lui cotal destino,
 Un messo nella Terra hebbe mandato
 A quel famoso, e franco Paladino,
 Che donar gli vuol Padova, e le sue Terre
 Se Baron si vuol far nelle sue schiere.

Rifpofe Giano con turbato fguardo,
 Che lo volea per nemico mortale,
 E fe non foffe a l'honor mio rifguardo,
 Io ti farei volar la giù fen'ale,
 Can traditor figlio di can baftardo,
 Che al popolo Chriflian fai tanto male,
 Levati prefto, e tuotteme davante,
 Che non lo ftimo il valor d'un quadrante.

Ben prefto fi parti il meffaggio, e avante
 Gionfe di Attila dentro il Padiglione,
 E li racconta le minaccie tante,
 Che gli havea fatto il Rè cor di Leone;
 Manco ti ftima, che un povero fante,
 Di te con tutte quante tue perfone,
 E ti difida, e dentro il fuo cor fpera
 Farti notte veder avanti fera.

Mentre, che Attila ftudia, e pone cura,
 Come poffa tradir quefto Rè franco,
 Giunfe nella Citta dentro alle mura
 Un meffaggier tutto veftito a bianco,
 Con fronte altera, e con vifta ficura
 La tafca, e il corno havea dal deftro fianco,
 E come gionto in Palaggio al Rè Giano,
 Riverente una fcritta li diè in mano,

La littera dicea quefto latino,
 Iddio ti guardi Rè famofo, e degno,
 Giufto, e gentil, magnanimo, e divino,
 E diffenfor di tutto il Chriflian Regno,
 Ti dò avifo Gugelmo Vicentino,
 Che con Anario Conte d'Efte vegno,
 E con Marcello da Feltre gagliardo
 Per dar ajuto al tuo Real Stendardo.

E fiamo appreffo un miglio al Pagan hofte,
 E habbiamo prefo molti Saracini,
 Che andavano vagando in molte pofte,
 Menando a ferro, a fuoco, & bottini,
 Benche tal faccheggiar caro li cofte
 Gli habbiam appefi come malandrini,
 Salir vogliamio il Campo fprovveduto
 Se vi piace donarci il voftro ajuto.

E quefto vogliam far nel primo fono
 Per dar al traditor crudel inciampo
 Con tutti gli Pagan, che al campo fono
 Acciò non poffi far riparo, ò fcampo,

Come fentite il gran rumor, e'l tuono
 Movete a fuon di tromba tutto il campo,
 Acciò più spaventati gli Pagani
 Sian nelle furie del menar le mani.

Rè Giano chiama tutti i Capitani,
 E li legge la lettera davanti,
 Come ch'è giunti trè mila Chrifiani,
 Con tre Conti famofi, e combattanti,
 Ogn'un allegro al Ciel ftende le mani,
 E ringratia GIESU' con tutti Santi,
 E mette in ordinanza le fue schiere
 Tacitamente ogn'un a fue bandiere.

In quefto un'altro meffo giunge avanti
 Del valorofo, e fortiffimo Giano,
 E diffe fappi, che poco diftante,
 Vien quattro mila del popol Chriftiano,
 Il Signor de le schiere tutte quante
 Si chiama Capitello alto, e foprano,
 Che da Coftantinopoli è venuto,
 Che il Padre fuo la manda a darti ajuto.

No credo un'hora paffi, che quì dentro,
 Sarà con tutta quanta la fua gente,
 Penfar vi lafso fe il Rè fù contento,
 E giubila nel cuor, e nella mente,
 Ecco ondeggiando li ftendardi al vento,
 Che già appreffati alla muraglia arente,
 Se gli fè incontra ciafcun gran Signore,
 E gli riceve a grandiffimo honore.

Hor fan configlio, e danno ordine, e modo
 Per quella notte a la crudel battaglia,
 Ciafcuno gran Signor ardito, e prodo
 Prepara l'armi, e la minuta maglia,
 Lancie apparecchia di nervuto nodo,
 Miran le fpade fe ben punge, ò taglia,
 E fon sì innanimati di buon cuore,
 Che fpera haver il trionfale honore.

(Vége következik.)

BALLAGI ALADÁR.

PÁPAI PÁRIZ FERENCZ NAPLÓJA 1649 –1691.

Vitae meae cursus.

Natus in comitatu Szolnok interioris non ignobili oppido Déés sito juxta fluvium Szamos in Transsylvania (ubi primum Hunni Scithia egressi constitisse et christianismum amplexi perhibentur, agnito et invocato Deo, unde Déés, quasi dices Deus, nomen, locus obtinuit, quod etiam turris erecta, quae etiamnum stat, non obscure comprobatur, ubi haec leguntur:

Hunnus de Scithicis digressus sedibus, hospes
Pannoniae glebam transfert huc gramen et undam,
Ter clamans Deus hac liceat Tellure potiri
Deesiacamque Dei dixit de nomine terram.

Quod monumentum renovatum est, tunc

Dum Fabius renovat Iudex monumenta Nepotum,
Et Lucas Desius pascit ovile Dei.)

Anno Salutis clō IōCXLIX (1649.) die 10-a mensis Maji die Lunae ad horam vespertinam sub signo 8 interlunio, patre Emerico Páriz Pápai, Ecclesiae Dei in praenominato nobili oppido Antistite, adjacentisque Dioeceseos Seniore, matre ex prosapia nobili, Barbara Kávási, primogenita parentum. Prima Climacteria me latet.

Annus 1654.

Anno aetatis meae VII.¹ maturo parentum p. m. consilio in primis literis formari coepi, in sat illustri natalis soli gymnasio clariss. viro D. Thoma Tiszabetsi et Martino Kodori rectoribus, hujus tamen singulari et industria opera initiante, operamque illam circa me continuante ad annum 1655. Quo anno Parens p. pn. Illustrissimi Transylvaniae Principis Georgii Rákóczi II. jussu in locum et munus pl. reverendi viri Pauli Kereszturini p. m. concionatoris aulici excedentis e vivis surrogatur atque una cum tota familia Albam Juliam (ubi sedes antiqua Transylvaniae principum et singularia monumenta) devehitur, ubi noviter illustri principali gymnasio Academico (rectore primario et professore Theologiae Isaco Basirio Anglo, nec non clarissimis viris

Francisco Bihari	Logicae,	} professoribus)
Davide Sz. Györgyi	Eloquentiae,	
Caspere Posgai	Poeticae,	
Francisco Várad	Syntaxeos,	

ad intermissa rudimentorum grammatica Studia redii, privatim infor[man]te me eodem Francisco Várad ad annum 1657.

¹ Ha 49-ben született, 54-ben nem lehetett 7 esztendő.

Annus 1657.

Hoc anno princeps Rakoczius fortunis ebruis Polonis bellum indicit, et luctus Patriae, quo hodieque squallet, semina certissima jacit; milite conscripto, regni proceribus ac nobilibus assumptis, apparatu non quidem contemnendo, hosti tamen futuro impari, Poloniae regnum invadit, vastat, urbes capit, hostis inexpectatus, hieme asperrima quis enim tale quid metuisset? Interea incautum auxiliares Tartarorum copiae adoriuntur, conflagrant, vincitur; exercituum pars caesi, pars in duram captivitatem abacti, vix ipse cum paucis se eripuit. Ita dum aurum deplorandus regni Transilvaniae sequebatur status; hinc matrum ejulatus, filiorum luctus; hinc urbium eversiones, in pejus ruere omnia, oppida, pagi, templa, scholae, Curiae, matres, viri Marti Vulcanoque sacrata omnia. Nec effugit hanc sortem Alba Julia sedes principum et tot retro annis florens Albense gymnasium.

Annus 1658.

Parentes quoque mei non dispari fato acti, ut sibi suisque consulant, Claudiopolim se conferunt, ubi hoc adhuc bono felix, ut gymnasio Albensi amisso, gymnasium non minus florens rectoribus literario mire devotis, Johanne Csere Apacio ss. Theol. D. et PP. Andrea Poresalmi communi quasi olim Transilvaniae praeceptore, et paedagogiarcho Paulo Csernatoni, offenderem. Etymologicam classem saluto, et egregie proficio praeceptore publico et privato Andrea Abafái, annum integrum.

Annus 1659.

Post haec tanta saxa et ignes aliquantulum affulgente Patriae malacia, parens p. m. Deesinum revocatur, ut pristinum munus agat, ex laudato claudiop. gymnasio eruditus juvenis Matthias Fogarasi ad gymnasium patrium adducitur, qui in Syntaxi gnaviter instruxit et Ciceronis Catonem Majorem in succum et sanguinem vertit.

Annus 1660.

Idem anno rectoratus sui secundo in ligata oratione formanda strenue docendo praeit.

Annus 1661.

Novae turbae surgunt. Johannes Keményius regni Generalis principatum affectat, Achatium Barsai, extincto Rakoczio a Turca confirmatum, collectis in Hungaria copiis adoritur, capit, trucidat et cadaver sub scalis gemoniis in ignobili Valachorum pago Kozma dicto sepeliri jubet. Hoc facto molestum ultro crabronem imperatorem Ottomanicum irritat incautus, denuoque regnum inundatur a Turca. Nos pulsati sedibus Bisztriciam venimus, ibique annum hunc integrum a literis distractus exigo.

Annus 1662.

Hic annus simili cum damno effluxit.

Annus 1663.

Hoc anno nobiles aliique, Ungari, qui se Bisztriciam metu hostis magno numero receperant, viso tanto filiorum detrimento, malo consulunt et juvenem industrium Michaellem Szent Györgyi Vásárhelyino adducunt, hic ex alto quasi sopore ingenuorum multorum adolescentum ingenia suscitatur, mihi praeprimis, omnia quae ante hausta oblivioni dederam postliminio revocat et in stilo latino evolutis aliquot Terentii comœdiis feliciter satis format.

Et quia nihil est inter homines beatum omni ex parte, cum studia resarcio, matrem charissimam 6 januarii amitto, quae phtisi depascente emacerata novem praecipue hebdomadam decursu, circiter horam 2-am nocturnam, plane pie in domino diem suum obiit, tumulata intra duos urbis muros, juxta portam Nosocomii dictam in urbe Bisztricia.

Annus 1664.

Die 28 februarii parens amissa conjuge moestus et mei causa anxius, svasu reverendi viri domini Johannis Devai Ecclesiae Maros-vásárhelyiensis in gymnasium ibidem florens amandat, ubi non annum commoratus studii rectore gymnasii supra laudato D. Matthia Fogarasi.

Eodem anno 19 maji cum illustris collegii Albani, Nagy-Enyedini ob varias commoditates denuo erecti fama percrebesceret, parens meus mei studiosus communicato cum spectabili ac generoso affine Stephano Alvinczi consilio Enyedinum advehit, ubi generosus dominus Stephanus Alvinczi in spem melioris provisionis filio suo Andreae fratri meo a me impendendae ex me quoque, desideratam pro mensa etc. pecuniam expendit pro anno integro.

Ingressus sum 13 julii scholam poeticam denuo, quam anno 1660 tentaram, Rectoribus et merito fundatoribus gymnasii viris clarissimis Petro K. Vásárhelyi Theologiae et Lingv. Samuele Enyedi Med. D. et philosophiae, professoribus publicis; praeceptore vero meo in arte poetica juvene strenuissimo et fidelissimo domino Paulo Hunyadi.

Condiscipuli hic praecipui fuere :

Stephanus Gyulai rivulinus nobilis.
 Andreas Vizaknai.
 Samuel Csepregi N. Claudiopolitanus.
 Emericus Almási.
 Basilius Ölyvesi.
 Michael Szántó N.-Enyediensis.
 Johannes Németi etc.

Mense octobri adscitus sum civibus scholae rhetoricae, eodem praeceptore felix, commilitones praecipui Michael Halicz de Karansebes nobilis etc. supra dicti.

Annus 1665.

Mense majo examinatus publicis (ut vocant) lectionibus dignus sum judicatus, me tamen indignitatem agnoscente, ubi sub laudatis professoribus studui theologiae philosophiaeque.

26. octobris vestes scholares (ut vocant) induo et civibus collegii annumeror, officialibus seniore Johanne Petki, contrascriba Stephano Csutak Zágoni.

27. Cubiculum assignatur apud praestantissimos juvenes Michaellem Eperjesi praeceptorem publicum Eloquentiae et Johannem Fogarasi studiosum theol. et phil. Spectabilis ac Generosi Herois d. d. Johannis Bethlen Comitis, consortis vitae charissimae d. d. Clarae Fekete alumnus fio.

Annus 1666.

20. febr. Josephum Botrágyi docendum suscepi.

15. maji. Clarissimus pius ac eruditus vereque reformatus vir Petrus Vásárhelyinus, theologiae, lingvarum orientalium P. P. communi post se moerore relicto, denascitur.

7. junii. Contubernales supra nominati occasione nundinarum discedunt, ille quidem ad scholae Fogarasinae rectoram inde ad academias exoticas; hic Debreczinum, inde ad academias. Succedunt Andreas Vizaknai, mox Johannes Somosi et Martinus Jánki.

16. junii. Celsissimus ac Serenissimus Transilvaniae Dominus ac Princeps Michael Apafi, malo collegii consulturus, et tunc forte Eneclinum transiens, nobilissimum et eruditum virum D. Johannem Nadányi de Körös-Nadány, rectorem alterum gymnasii futurum ipse introducit, qui certo tempore etiam theologiam professus est, lingvasque.

22. octobris. Benjaminum Sebesi nobilem privatim informare coepi.

Annus 1667.

22. martii. Stephanus Kis Kaposi conhabitor fit. Promotus sum ad alumniam principis.

9. aprilis. In classe Etymologica praeceptor p. constitutus sum, functusque eo munere annum integrum, auditores habui 83.

NB. Ex inveto labore valetudinem contraxi et graviter decumbens hortatu amicorum, alias per omnem vitam abstemius ita quidem, ut nunquam nisi aquam solam admitterem, coepi modico uti vino aetatis meae anno XIX.

Martii 13. Patrem meum charissimum et unicum promotorem pleuritis lecto affixit et 8. maji, me miserum! exstinxit in nostrum praepimis orphanorum moerorem, cum verbi divini in Ecclesia Albensi dispensator et Tractus ejusdem senior ageret annum aetatis suae XLIX, ministerii vero 20. Sepultus est 10 maji in templo Albensi, in eadem tumba, ubi celebrium illorum patriae luminum Stephani K. Gelei episcopi Transilv. Joh. Henrici Alstedii, Pauli Kereszturi, Joh. Henrici Bisterfeldii ossa molliter quiescunt, quintus additur, pompa illustri, quamvis tristi,

praesentibus regni proceribus, ipsoque serenissimo principe, cujus olim annis IV. Ephorus fuerat.

28. junii. Fratrem minorem natur Emericum in meam tutelam peculiarem recepi, primumque in Etymologica classe ipse informare coepi.

Annus 1668.

4. januar. Clar. d. supra jam laudatus Paulus Csernatonî ex peregrinatione germanica, hollandica, gallica, anglica, helvetica etc. redux matheseos et historiarum in illustr. Collegio Nagy-Enyediensi professor inauguratur, cui totum id, quod in geograph. historicis et philologia vera possum, debeo primario.

1. april. Scholae poeticae praefectus sum, functus eo munere annos duos.

2. die cohabitatores deserunt, Somosius V. Hunyadinum ad officium pastoratus; Martinus Jánki Fogarasinum ad officium rectoratus ducuntur. Successerunt Gregorius et Michael Szilagyii fratres germani, mediomontani et Andreas Eperjesi.

2. julii. Celeberrimus vir clarissimus ac doctissimus dominus Stephanus Csengeri de Várad omnium nostrum voto respondens ad professionem theologiae in collegium Nagy-Enyedense introducitur.

Annus 1669.

4. maji. Fratres germanos Emericum ac Paulum item sororculam germanam Christinam ipse procurare coepi, cum id oneris amplius domina noverca sustinere nollet.

12. junii. Generosam adolescentem Andream Naláczi nobilem privatim instituire coepi. Ultima junii Martinus Jánki, officio honeste resignato, in collegium redux, iterum cohabitator fit.

Anno 1670.

4. aprilis. Fratrem germanum Paulum sub meam tutelam ut instructionem peculiarem recepturus N.-Enyedinum duxi Claudiopoli.

1. maji. Generosum adolescentem ac fratrem Andream Alvinczi privatim informare coepi.

15. Máji. Similiter generosos adolescentes Johannem et Casparum Kendeffios de Malomviz.

1. Junii Generosum adolescentem Clementem Béldi de Uzon instituendum suscepi, cum omni convictu.

Annus 1671.

14. febr. Clarissimus ac eruditus vir, D. Samuel Enyedi doctor Med. et philosophiae in illustri Enyedina, olim in Varadina professor meritissimus terris cessit in Domino.

15. junii. Clarissimus ac eruditus admodum vir, imo tunc in gente nostra incomparabilis Stephanus Csengeri de Várad SS, theolog. in

illustri Enyedina Professor diem suum clausit anno aetatis suae XL. Contrascriba sum creatus.

28 novembris. Clar. dominus Martinus Deési professor theologiae in illustri collegio praenominato inauguratus est in praesentia illustrissimi Baronis Stephani Bocskai. Decembrem et januarium hoc anno in comitatu Hunyadiensi, praecipue vero in tractu Háczegeiensi laetus transegi et plurima veterum romanorum monumenta, praecipue circa Ulpian Trajanam, sedem regiam olim, notavi.

Annus 1672. 4. Martii.

11 martii. Q. D. B. V. (quod Deus bene vertat) Pedem movi Enyedino octennis hospes, comitantibus me magno concursu nobilibus ibi studentibus et civilibus ornatus variis propempticis.

4. Martii osztoztam meg az atyamfiaival Kolosváratt T. Porshalmi András uram, Sárpataki Mihály uram, Dadai János uram, Pataki István uram, Kobzos Márton uram, Polyik uram és Váradí István deák uram jelenlétebenn Kolosváratt.

12 martii. Magyarói Márton régi barátom az miriszlai predicator adott 1 tall.

13. T. Dadai János uram ő keglme 1 Tall.

14. Érkeztem Rettegre, a hol T. Alvinczi István uram adott utamra 10 Tall. jó egészségben hagyván mind ő keglmeket.

19. F. Bányára érkeztem, Janki Márton uram házához, ki örömmel fogadott.

21. Nagy Bányára; voltam az Pávai Andrásné asszonyom és fia Váradí István házánál, kik jó szível fogadtanak, mint az Schunamitis, ugy tartott, fogadott és bocsátott házáatul.

28. martii indultam ki N. Bányáról és háltunk Apában, 29. háltunk Kis Náményben, 30. Gyarmatonn, 31. Ilkenn az Nyirben. 1. Aprilis edgy orosz faluban. 2. apr. Szomotoronn, ott Gönczi István vala az predicator. 3. april. Ujhelybenn érkeztem, Nemes Radi István uram házánál voltam, Vili György uram ugyan Ujhelybenn igen becsülettel viselte gondomat. 12. Eperjesre, ott Elias Ladiver uram atyaiképpen forgolodott jom élémozditásában.

22. Indultam ki Eperjesről Flejhaccker uram eperjesi polgár és Sírer Mihálylyal kocsinn, 8 tallért adtam pro vectura Braszloig. Háltunk Szepes Várallyánn, 23. Iglora, Szombathelyre, Pobraddon háltunk. 24. az Liptoban háltunk sz. Miklosonn. 25. Az Vagvizen jöttünk Rosenbergre, háltunk Szucsánbann. 26. Ovár és Kerecsenvár¹ mellett jöttünk Solnáig, ott az szárazra szállottunk, s háltunk Jablunkan in Silesia. 27. Trencsénben s háltunk Ujvárasonn. 28. Ratiboriában, az hol az várat megjártuk, mely azelőtt Rákoczi Györgyé volt. 29. háltunk Kis Tromponn. 30. Bregában, csak akkor holt volt meg az herczeg, mely reformatus volt, 12 esztendő fia maradott, kit tutorsága alá vötte az Brand. El. a neve Georgius Wilhelmus. Ott is az várat megjártam.

¹ Az Óvárral szemközt fekvő Sztrecsen várát érti.

1. maj. Isten kegyelméből Boroszloba jöttünk. *Ó Isten, mely nehéz és költséges az egyedül való bujdosás és a mi nagyobb az nyelv-nemtudás.* Itt csináltattam német köntöst, nagy drágánn rozszat. Itt jószível fogadott M. Christophorus Pomarius uram. 8. maji indultam el Boroszlobul az Oderann, hajonn edgy Hánn... nevü szebeni szász szücs legényt vevén mellém az nyelv kedviért Francofurtumig.

12. voltam Glogabann, 13. Crossenbenn, 15. Francofurtumban. Glogaban akadván az hajonkra edgy Scultetus nevü ref. peregrinus Danczkai fi, ki velünk jött Francofurtig. Itt jól fogadott Grubencz Eliás D. theol. prof. és Placentinus uram math. pp. 17. Berlinbenn az hol liberaliter fogadott Nemzetes Harsányi Jakab uram ő keglme aulicus consiliarius Electoris Brandenb.

19. Bibliothecam electoralem visitavi. 21. armamentarium doctorale visitavi. 25. Voltam ebédenn Harsányi uramnál, akkor Hollandiából hazamenő T. Viski Pál és Gyöngyösi Péter urammal, Adam Shemnicus urammal s az nap postán 3 orakor jöttem ki Berlinből. 26. jöttem Vittembergaba jó reggel. Az nap Dessau városban sub principe Anhaltino. 27. Lipsiaba, az holott elunván az némaságot, megmaradék az Academiában. 28. Deponaltattam sub al. persona, és ez után a philos. Decano absolvaltattam, az Mag. Rectornak Tall. 1, facultati phil. T. 1. Depositori gr. 8. (garas.) Absolutori 8 gr. pro inscriptione in matriculam gr. 16. pro bibliotheca gr. 4. 8 junii auspicatus sum collegium privatissimum sub D. Paulo Ammonn super institt. med. Moebii.

13. junii Szigeti György uram volt nálam Lipsiabann.

27. junii voltam Martisburgi, az utban Liczenváros mezején láttam az helyet, az hol Gustavus Adolfus rex Sveciae elveszett, ott az monumentum, s az sok száraz csontok ott hevernek a mezőnn mostanis. Tovább Chersberg nevü falunál látszik igen nagy sáncz az hol Rudolphus császár idejében igen sok magyarok vesztenek, az jobb keze elesett az harczon magának a Császárnak, és még most is az Martisburgumi templomban asserválják, mellyet láttam. 28. junii Martisburgi Christianum ducem Saxoniae principem Martisburgens. in publico láttam nagy frequentiával négy fiaival, szép ifjakkal u. m. Christianus, Augustus, Philippus és Henricus. Ez fejedelem Christianus nevü immár öreg lévén igen szép táblát emeltetett az templomban, az holott szép mesterséggel az Herczeg maga az koporsobann tévendő Christusnak az fejét tartya, az jobb kezét az Herczegné, az nagyobbik fia az derekát emeli, az második az bal kezét, az harmadik az lábait ölelte által, az negyedik mint gyermek az Herczeg köntösinn babirkál. Nem nagyon közel az Herczeg négy leányi állanak s ugy nézik. Erectum A. 1670.

25. julii indultam Dresdába edgy Prussus barátommal, neve Georgius Andersohn Augsburgens. (a 397. lapon »Angerburgensis«. Szerk.) Ebédeltünk Worzenben, itt cathedrale templum. Vacsoránn Hossacson. 26. Misenaubann, itt az Electornak szép várát, item electorale gymnasium visitavimus, ubi portae supra liminari inscriptum:

Mauriti pietas, Augustique inclyta virtus
Hanc Christo et studiis constituere Scholam.

Electore Saxoniae tria insignia gymnasia sustentat: Misnense, Portense, Gremense de quibus vulgo: »Portenses docti, Misnenses musici, Gremenses asini.«

Igen szép kies hely ez az Misna juxta Albim, inde nomen provinciae Misnia; hanc civitatem Philippus Melanchton Canam Galilaeae vocare solebat.

Eodem die Dresdam ubi eodem die non sumus intromissi sed pernoctavimus in veteri — ut vocant — Dresda; die altero postquam 8. examina superavimus spondente pro nobis cive dresdensi Johanne Christophoro Schimph, admissi sumus. Ez igen udvari ember, mindennap vendéglett ott létünkben ingyenn. Item cubicularius Electoris Nicolauis Lütken Hamburgens. splendido convivio nos exceptit in excelsa quadam turri Arcis.

27. julii Technophilacia incomparabilia (Gunstkammer) Electoris visitavimus, primum venia ab Aulae Magistro impetrata...

Eodem die Thierhaus seu vivarium Electoris féltallérért. 28. Armentarium, cui simile in Germania non est, másfél tallérért. Camerae Anatomicam, ubi omnium animalium, quae haberi potuerunt hominis juxta aetates, quadrupedium, avium etc. sceleta exstant féltallér. Stabulum magnificentissimum, ubi etiam raritatum 32 Camerae, másfél tallérért. In principali Technophylacio VII camerae, splendidissimis raritatibus instructae.

In prima camera instrumenta chirurgica admiranda, multiplicia et multi pretii.

In 2-da pocula varia vitrea veneta admirabilia. Item aurea argenteaque. Vagyon egy csodálatos üveg gallya. Egy gyöngyház asztal, Bacchus aranyból való gyöngyház hordon ül; egy szép pohár, ha ki iszák s fölfordítják, sütőaszonyt repraesentál, kinek az tekenőtészta a fején; griff madár köröm, mint egy nagy kürt aranyba foglalva; egy halforma kis hüvely, mintha eleven volna, kések, villák benne, az kopotyuján nyitják meg; mindenféle madarak in justa statura gyöngy házból. Igen szép fa sellegyek, melyeket Elector Saxoniae Augustus propria manu tornavit. Had-tornyos éléfántok ezüstből, aranyból, kikben vitézek s álgyuk etc. innumera. Item varia instrumenta chymica pretiosa.

In 3-ia. Varias pretiosas cistas et picturas. Gyöngy ház ládák, kikben asztalhoz való szerszámok; patika ládák gyöngyházból; egy ládában az az indiai feredőház repraesentáltatik — igen szép sculptura, szép notákat verő órák. Egy láda aulam Dresdensem cum omnibus minutiis imo et caminis omnibus repraesentat.

Egy gyűrű, kiben az gyémántok egy bizonyos várat repraesentálnak egészlen. Varia eborea instrumenta ac aurea. Egy nagy kerek asztal egy merő fából való, mellé fér 18 ember, másfél ezer tallér árúnak mondá az Camerae praefectus. Egy kőszikla repraesentans, mint terömnek az drága kövek, sok is vagyon rajta, nagyok mint egy dió magyará, két kosár gyümölcs, igen sokféle gyümölcs benne oly mesterséggel, hogy semmi különbséget nem vehetni észre az természet szerint valótól. Egy himmel varrott láda, megeskünnél rajta, hogy kívül rajta az virágokat képiró festette — nullum vestigium acus etc. innumera.

In 4-a. Mathematica instrumenta varia, variaque miranda mathematicis parata. Csak ez a kamara megérdemlené, ha mesze földről látni mennének. Instrumenta optica, musica etc. Itt láttam szép velencei zöld cristályból való öreg orgonát, vertem is emlékezetre. Item organum ebo-reum pretiosissimum; minden csője amannak ex vitro veneto, ennek ex ebore. Organum ex mera cypro etc. Mappam geographicam Germaniae, quam elegantissime et accuratissime VI. dierum spatio manu propria descripsit Augustus Elector Saxoniae. Egy tábla, melyet akármely accurate nézsz (így) is, semmit rajta nem látsz hanem valami obscura maculat, szaggatva igen távol egymástul, azt is ugy, ha intense nézed, adhibito tubo optico, nomen JESUS, aranybetűkkel öregén olvastatik. Similiter máson az mostani Elector képe, Johannis Georgii II. distinctissime látszik. Globi plurimi, solidi, armillares majores, minores, librique rarissimi ac lectissimi mathematici asservantur etc. innumera.

In 5-a. Innumera speculorum genera. Itt láttam Cornu genuinum (non fossile) Unicornis; speculum coloratum — ha bele nézsz, elijedsz magadtul, annyiféle színűnek látszol. Ostáblák, ubi tesserae ex Ebore, lapidibus pretiosis etc. Sola raritatum genera observare non potui.

In 6-a. Res naturales, fossiles rarissimae, metalla minora rarissima, pocula ingentia vidi ex lapide.

In 7-ma. Statuae, toreumata eborea innumera et inaestimabilia, Fa pohárt sem láttam soha annyit együtt, mint itt ex ebore. Itt vagnak argonautarum VI. Naves ex ebore cum omni bellico apparatu armis, virisque. Ezeket ha meg indítja az automatarius magoktul minden tengeri conflictust repraesentalnak, három hajó hárommal megütözik ugyan csattog, egymásra kilőnek, mindenikben két rend trombitás, egyfelől is 6, másfelől is 6; ha egyik rend cessál, mindjárt az másik 6 kezdi et sonum perinde edunt pro ratione parvitatatis buccinarum. Mindeniknek in puppi rézdobos, igaz ugy veri cum sono. Sok mesterséges órák, egy kakuk forma, mely az óraverést kakuk szóval viszi véghez; más pélikán forma, vagy inkább publicán, ez mikor az órát veri confrejtek perdülnek ki ex podice valameddig veri. Vagyon egy szép magas mesterséges óra, melyet szép ke-rengő folyósó harminczszor kerül meg kívül, fenn egy kis lyukon kiugrik egy drágakő golyobis, megkerüli minden folyósót, ugyan pereg rajtok mind aláig, ott be perdül egy lyukon s alig veszi ember eszében oly hirtelen egy singni magasságra az felső lyukon ismét kiugrik. Ujabban elkerül, így kerül el hatvanszor, ugy üt osztán az óra. Más egy szép óra ezt vere el mellette: Ó Jésus, mi Jésus. Más óra épen a Krisztus születését repraesentalja, ha megindítják ante omnia leszállnak az angyalok az égből az pásztorokhoz (ezek pedig mind külön-külön ki vagnak csinálva) azután a juhász forma pásztorok hárman megindulnak s akkor felmennek az angyalok s mindjárt verni kezdi az óra ez notát: Mennyből jövök most hozzátok etc. Azonban az pásztorok mind ballagnak az istálló felé s oda érvén mind külön-külön meghajtják magokat. Az istállóban láttatnak: az Krisztus egy tekenőben, mellette Mária, József rengeti, Mária danologál s az ökrök az jászolhoz kötve ugy látszanak enni és szedetgetni az jászolból nagy mesterséggel.

Ez meg lévén, megindul az csillag, utána török habitusban az ajándék vivő mágusok nagy reverentiával administralják az ajándékot. Ez meg lévén, úgy üt az óra. Sicque labor redit idem. Láttam egy ládát, melyben omnes actiones humanae naturales, politicae, oeconomicae, artificiales, mechanicae repraesentantur, imo et brutorum számtalan sok apro sculptura benne, mihelyt megindítják egyszersmind minden dolgához lát; ki bányát ás, ki az sárt meri, ki szőlőt mivel, ki áprikál, ki feleségével jádzik, az tyukok az ketreczből úgy szedegetnek kinn az váluból, ki házat seper etc. omnia ad stuporem.

Csak az hét raritások palotáit hogy ember kiszámolná kevés volna egy hólnap.

In vivario, mely mind faragott kövekből vagy on és az melyből vas ajtok nyílnak csigán az barlangokra, láttam három öreg oroslánt, két nöstént, egy bakot terribilist, hármát ismét aprót, melyeket ott fiadzottak; kilencz hiuzt, egy szép tigris, két öreg fehér medvét, négyet feketét. Fenn az folyósón az apró idegen vadak.

Mumenet vadak, Pabián vadak, indiai roka, indiai nest. Egy az Crocodilust megölo Ichneumon, indiai egér, másfél száz tallérral hozatta az Elector, annyi mint egy öreg macska, az orra mint az disznónak, verhenyős szőr, de hegyes, mint az suldisznónak, de lágyabb, 3 tyukmonylyal él.

. . . . Ezekre minden esztendőben rámegeyen 30000 tallér ára hus, azt mondja az inspector.

Az istállók felett rerum pretiosarum 32 Camerae. Nagy volumen kellene ezeknek feljegyzésekre.

Itt vannak mindenféle vadakat ad vivum repraesentaló szának, kőszikla forma szának, mindenféle metallumokat repraesentalók. Gálya forma szának etc.

Az régi magyar követeknek Statuái heten azon régi magyaröltözetekben, mindeniknek amaz régi ezüstös csákány a vállán. Tiszta jáspisból való egyes székek nro 12. egy márvány kerek asztalkörül. Egy pár pisztolyt láttam, egyikre az ó, másakra az uj testamentomi historiák vannak ki meczve csontbul. Item gigantum gladii. Az legelsőbben talált puskát is itt asserválják. Egy ház teli indiai raritásokkal, elő állatokkal s azoknak részeivel, Crocodilus, azt megölo egér, tengeri kutya, csuda halak, madarak sat. Az indiai király egy rendbeli öltözete is itt vagy on, merő tollakból, tarka, nagy mesterségü. Et alia infinita.

31. Julii. Jöttem vissza Lipsiaba ujsággal teli.

8. aug. Volt nálam Bátorkeszi János uram menvén hazafelé.

18. Aug. Érkeztenek Lipsiaba Veresegyházi Tamás uram, Vásárhelyi György uram, bölönyi Bedő Pál, Dálnoki János és Benkő Sámuel uramék. Ez a csintalan Gallus képében igen meg exerceala.

17. Octobris. Nagy országos sokadalom lévén Lipsiaban, láttam sok fejedelmeket és fejedelem aszonyokat pompásan.

26. octobris. Jöttünk el Lipsiából, Isten vezérlését kívánván, Argentoratum felé. Comesem volt Georgius Andersohn, prussus, Angerburgens. theol. studiosus.

27. Leucopetraeam, ubi gymnasium academicum principis Halensis Augusti; Naumburgum, ibi extra urbem juxta fluvium gymnasium portense amoenissimum. 29. Erfurtum, ubi academiam et templum cathedrale magnificum. Oly harang, kinek Európában nincs mássa. Professores partim pontificii, partim Lutherani.

30. Gotham, ubi princeps Gothanus magnus literarum Patronus, az honnan a Pápisták Schulmeisternek híjják.

31. Isenachra, ubi Princeps quoque.

1. Nov. Thuringia egressi érkeztünk a végiben Hassianak Fack nevű, reformatusok várossába.

2. Nov. Fuldam, ubi sedes Principis, Abbatis ac Cardinalis fuldensis; igen szép lakóhely, akkor Bernhardus Gustavus vala Abbas, hinc Abbatia fuldensis.

4. Hannoviaba a szép kies városba.

5. Hajón a Moenuson Francofurtumba, a nagy emporiumba. A hadak mián Argentoratium felé nem meheténk, mivel a Moenus mellett feküdt a Brandenburgi Elector tábora és így a magyar atyafiakhoz visszatérék Hassiába.

8. Jöttem ki Francofurtumból; volt szállásom a Zöld hársfában, a Lotharingiai herczeg szállásával által ellenben, ki a Gallustól országából kiveretvén, ott commoralt akkor.

10. Giessam ubi Academia, quae sustentatur a principe Darmstadiensis.

11. Marpurgum Cattorum, ahol békével találtam a magyar atyafiakat, ugymint: T. Eperjesi Mihály, Horváti János, Selyki Péter, Pataki István uramékat, kik Hollandiából szaladtak volt ki, a gallus harczolván a belgákkal, győzelmet is sok városin vevén.

Ez egész utat Lipsiatól fogva, ugymint 50 mélyföldet az Apostolok szekerein vittem véghez. (E pár sor későbbi beszúrás.)

4. Dec. Collegium medicum practicum inchoavi apud D. D. Christianum Fridericum Crocium. Pro immatriculatione tall. 1.

(Vége következik.)

KONCZ JÓZSEF.

FARKAS ANDRÁS HÓDMEZŐVÁSÁRHELY PUSZTULÁSÁRÓL

KIS TRÓJA CZÍM ALATT ÍRT MŰVÉNEK KÖLTSÉGEIT KÉRI A VÁROS TANÁCSÁTÓL S ÉRTESÍTI EZT A SZEMÉLYÉN ESETT BÁNTALOMRÓL S EGYÉB IRODALMI VÁLLALATAIRÓL. 1808. OKT.

Becsületos Tanács!

Ezen munkámnak 4-dik levelén (melyekből 12 darabbal az érdekes elől-járóknak kedveskedem) megtetszik, hogy ezt rész szerént az ő kegyelmek kedvéért, rész szerént kívánságokra irtam és készítettem, mely munkácskámnak a kinyomattatása két hetek alatt készülvén, ide értvén az utazást és a mellette való vigyázást, *koszt, kvártét, elmetörést*, időtöltést, ezeket ha nem említném is, 40 forintokba került.

Bölcsen tudni méltóztatik, hogy ilyen drágaság idején, egy ilyen elhagyatott, árvaságra jutott, csak a mások aratása után elmaradozott buza fejceskéket szedegetvén, magát akképen tápláló szegény hazafi létemre elég hűség én tőlem az is, hogy ezt a szomorú történetet voltaképen lerajzolván és kidolgozván, az által az élők előtt ezen írással szörnyűségét ezen vásárhelyi, másként kis Trójai pusztulásnak kihirdetni, az országban elterjeszteni, így a szánakozásra is mintegy méltóbbá és az adakozásra az olvasók szíveket az által hajlandóbbá igyekeztem tenni.

Hogy pedig különben is méltó okom volna azon feljebb nevezett 40 frt költségnek megtérítésére, nyilvánban is megvilágosítani kívántam a Becsületes Tanácsot, az alább nevezett indító okokból, ugmint

1. Én magammal egy néhány forintokat Pestrül csak uti szükségimre hoztam Vásárhelyre, a hová is egyenesen a Felső Consiliumnak, rész szerént Ns Pest vármegye parancsolatjára jöttem le, a melyet, ha tetszik, onnan felürül magammal hozott írásokból megbizonyíthatok, de ezen kevés költséget is a szegedi könyvnyomtatónak fizettem.

2. Ezen kívül most egy füst alatt más speciesü írássomat nyomtatás alá adván, azt ki sem tudtam fizetni, hanem 55 Rfrtokkal maradtam adós Grün Orbán tyografusnak.

3. Én, vagy szégyen, vagy nem, megvallom e Becsületes Tanácsnak, hogy éppen (in specie) ennek a vásárhelyi nagy hirü gyuladásnak, mint egy jó szívü hazafi megnézésére elindulván Pestrül, mostani közönséges lakóhelyemrül, Dabason úgy jártam, hogy egy maga felől sokat állító, kevély és tudatlan, másként vármegye szükségbeli esküttje, elsőb maga pálczájával, a mint nála ebédtem belém kötölözvén összevert, azon okon, hogy Ns Pest vármegyétől adatott passusomat hamis írásnak állítván lenni, szavát megczáfoltam és hogy szemére vetettem, házában mi jussa volna neki, noha maga házában vagyon, valakit ok nélkül bántani? Ezen szóra feszegetni kezdette, hogy ő vármegye esküttje levén mindenkor szabadságában állana egy olyan korhel és bitang embert publice is lehozatni. Erre azt feleltem: Uram Eskütt Uram! engem több ízben is invitált asztalához és miért hogy barátságát az ilyen bitang emberrel is felosztotta? mit véhettem, hogy ennyire megneheztelhetett? Ellenkezőt mutatok itt az urnak Ns Csongrád vármegye Relatiojából a ki a Fels. Consiliumnak azt írja: »hogy Farkas András Budának és Pestnek lakosa, az előtt vásárhelyi, most a könyvek kiadásában szorgalmatoskodó« — a mint ezt, ha tetszik, Ns Pest vármegye által kiadott levelemből megmutathatom. Ezen szóra, kapja, parancsolatot ada ki az inasai és kocsisai között, a kiket csak új feleségének parádéjára tart, és azokkal a sárba vízbe az udvarra hurczoltatott, aranyos öltözetemet semmivé tette, hogy azt a zsidónak negyedrészt árán is alig tudtam elvesztegetni. 70 frtot érő, drága kövü, rubint és gyémánttal ékes két arany gyűrület a jobb mutató ujjamból kiharapván, az egy író ujjamat nyomorékká tette. A verésrül vizum repertumot is mutathatok. Az orvos-

lásra tett költség, melyet a fejemen és lábaimon esett sebek után költöttem és e miatt ágyba estem... Azért is egy néhány forintokat fizettem és míg az egész pörnek Őfelsége előtt vége szakad, mennyi költségét kell tenni, csak egyszer Bécsbe induljak is! Hallom, hogy az az istentelen gyilkos ember azzal a rágatlan találmánnyal akarja magát mentegetni, hogy én részeg voltam. Hazudik a pogány, mert én egy pohár borát se ittam meg; nem is szokásom a természetemet oly savanyu itallal (ha csak a bor természetemhez nem való) rongálni; sőt inkább azért neheztelt, hogy vizet inkább ittam asztalánál, mint sem bort, és így hát ki tudna bor nélkül részegedni? szárnya nélkül madarat repülni ki látott?

4. Azt is alázatosan jelentem, hogy ezen szükségeimre nézve, jelesen a vásárhelyi tüzről való munkám nyomtatásának kifizetése pótolására, a mint arra némelyektől ébresztettem, eskütt bíró Zsoldos István urtól is 20 Rftokat kölcsönöztem és olyan környüállásim között talán a nagy harang fizetné meg azt is ő kegyelmének. Csak az a botránkoztató kövem és akadályom benne, hogy kezénél zálogot hagytam és tettem le bizonyos időre.

5. Csak az is szomorít leginkább engemet, hogy az mai emberek az idők járásával igen hamar változók szoktak lenni, nem akarom azon urakat kinevezni, a kik előbb tuzokot ígérnek, utóljára veréssel fizettek ki.

6. Bizonyos lehet a Becsületes Tanács benne, ha mostani szükségemben rajtam segíteni fog, hogy a Kis Tróját háromszorta bővebben fogom kiadni a már sokkal bővebben vett ideám és tökéletes informatio után, a Becsületes Tanácsnak igaz fáradságát kihirdetni és e Várost mind az országnak mind a M. Földes Uraságnak ajánlani.

Maradva a Becsületes Tanácsnak

kész szolgáljok

Farkas András, mk.

Kivül: A Hódmező Vásárhelyi Becsületes Tanácshoz intézett eszedő levele a belől irtnak, — az ide zárt 12 darab nyomtatványokkal összefoglalva.

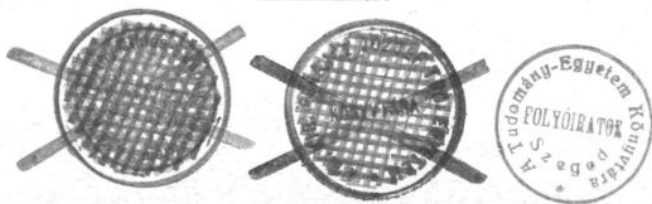
(Az egész Farkas A. kézírata, kelt nélkül.)

Hátirat (a város jegyzője kezével): Az instansnak részére a Város Cassájából a bent megnevezett munkának némi nemüképen leendő megjutalmaztatására 15 Rftok resolváltaknak. — Vásárhely d. 7^a 8^{br.} 1808.

NN. Birája s Tanácsa Vásárhely városának.

(Az iromány H.-M.-Vásárhely város levéltárában, régi vegyes iratok 3. bcs. 102. sz.)

Közli: SZEREMLEI SAMU.

KAZINCZY FERENCZ HÁROM LEVELE.

Az itt közlendő három Kazinczyanum közül az egyik levél *Szombathy János* egykori híres sárospataki tanárhoz van intézve (szül. 1749. okt. 8-án Rimaszombatban, meghalt 1823. okt. 5.), kihez Kazinczy gyakran fordult tanácsért és útbaigazításért irodalomtörténeti dolgokban. A másikon nincs cím, de a levél tartalma mutatja előttem, hogy *Terhes Sámuelről* van szó, a ki 1809-ben a szabolcsi felkelő sereg tábori papja, 1810—21-ig nagyfalusi, azután egymásután pelsücsi, kassai és rimaszombati pap volt. A levél iratása idején Terhes S. nagyfalusi lelkész volt; a nagyfalusi urakkal (Bónis, Bekény stb.) jó lábon állott. Nemcsak tudós, de művelt ember is volt. Az irodalomban tisztas nevet szerzett magának néhány maig is közajkon forgó népdalával, a »Ziza« és »Szurony« cz. versfüzeteivel, továbbá az ungvárnémeti Tóth Lászlóval folytatott polemiájával, mely még eddig nincs eléggé méltatva. E polemiák ily címek alatt vannak: »Tükröske egy ficzkó poeta számára« és »Ujra amalgamázott üvegtáblácska« melyben héber epigrammákkal veri vissza Tóth László támadását stb. A harmadikhoz nem kell magyarázat!

I.

Különös bizodalmu Drága Jó Uram Professor Ur, nagyérdemü barátom!

Itt kedveskedem az Urnak Professor urnak s egyszersmind a Collegium Bibliothecájának is egy igen nevezetes typarion másával, melynek Originalisát Mélt. Kenderessy Mihály Erdély-oroszági Gubernalis Secretarius urnak barátságából birom. Sok másait öntettem annak, hogy a Haza történeteinek kedvelőjével közölhessem, s ezek a lemásolt darabok, kivévn, hogy a pecsét síma lapja az öntésen valamivel durvább mint az Originalison, annyira hasonlítanak az ajándékban Erdélyből kapott első typarionhoz, mint két viaszba nyomott pecsét hasonlít egymáshoz, midőn ugyanazon pecsétnyomóval nyomattatott.

A typarion körületén e szók állanak: Dissimilium infida Societas. Hová czéloznak e szók, megmagyarázza a sisak felett álló korona két oldalán olvasható 1695 esztendő szám és annak ezekhez vetése, hogy az én birtokomba jutott originalis typarion ezelőtt nyolcz esztendővel Hunyadvármegyének szélén a boldogfalvi mezőn találtatott, épen azon helyen, a hol Tököli utólszor táborozott. A koronán egy féltüstü orosz-lánt látni, talán örvendezve csörtetett, bilincscsel. Körülte ez a három betű van az esztendő szám felibe vésve C. P. P. A paizson egy rettenetes alaku fenevad bárányt szaggat.

Örvendek, uram Professor ur! hogy ezen levelem, mely felől azt ígérem magamnak, hogy a Collegium Előljárói ajándékkal együtt fenn fogják tartani ezt is, tanuja lehet azon szíves s háládatos tiszteletnek s barátságának, melylyel én az úr iránt oly sokszori útbaigazításaiért

s oktatásaiért viseltetem s viseltetni mindaddig fogok, míg a vett barátságok emlékezete életemmel együtt fog elfogyni. Ezekkel vagyok most is
Az Urnak Professor unak

Széphalom, febr. 24 d. 1812.

alázatos szolgája

Kazinczy Ferencz.

II.

Széphalom, márcz. 20. 1816.

Tisztelendő ur, Különös bizodalmu Drága jó uram!

Ágyban írom e leveletem; Január első napjai óta csaknem mindég fekszem, és hogy leveletem az urhoz intézem, annak egyik oka az is, hogy így ne kellessék két levelet írnom; az ur mind az egyik mind a másik nagyfalusi háznak barátja s bátor vagyok reményleni, hogy leveletem vagy legalább annak foglalatját közleni fogja az Ur, s kérem az urat, hogy ezen baráti szolgálatot tőlem megtagadni ne méltóztassék.

A mi négy gyermekeink egészségesek és nekünk épen oly kedvesek mint eddig; nincs semmi panaszunk ellenek. Tanításokról s előmenetelökről akarok csak számot adni.

Mintegy két hete, hogy toronyai születésü Kecskeméthy József uram, ezelőtt publ. tanító Rév-Komáromban s kevés eszt. előtt tanítványa prof. Vályi Nagy Ferencznek Patakon, házamba vagyon és a gyermekeket lecckézi a vallásban és holmiben, amik magyarul tanittatnak. Ezen ifjuban nagyon megáldott az isten; jobbat nem kívánhattam, ilyet nem reményltem, semmi gorombaságot a gyermekek ellen sem mi nem engedünk neki, sem ő nem enged magának; s a mellett mégis elég erős nekik remonstratiókat csinálni. Minthogy leánygyermeket még a gyenge esztendőkbén is nem tanácsos férfi nevelő által úgy neveltetni, hogy egy felvigyázó ne legyen, soha velek különben nincs, hanem feleségemnek jelenlétében s olykor a magaméban, s ha ez nem lehet is, én mindég a szomszéd szobában vagyok; mindent látunk, mindent hallunk. Méltóztassék az ur elhitve lenni az eránt, hogy a gyermekek tulajdon *szüléjüknék* (így!) házoknál több gond és hivebb kezek alatt nem lehetnének. A gyermekeknek épen a küszöbök előtt van a retirada s a tanítónak megtettük a kérést, hogy soha oda ne menjen. Velek egy szobaleány hál s a pitvarajtó be van zárva.

Bónis Theréz és Miczi folyvást olvasnak s folyvást fordítanak francziául és a mi több, feleségem fenn szóval olvas s Theréz alig talál valamit, a mi iránt felvilágosítást s magyarázatot kívánjon. Hogy ezen az előmenetelen bámulhasson az Ur, méltóztassék Tek. Bónis Sámuelné asszonyt kérni, hogy midőn aprilisban szerencsénk lesz itt tisztelhetni, az urat is magával hozza. Prof. Kéry ur itt vala márcz. 16-án, produ-

cáltak s ez a barátom, a ki a gyermekekkel és vélem együtt tölté a karácsoni (?) innepeket Lasztóczon, ezen nem tudá eléggé csudálkozni, Vályi Nagy Ferencz ur és az asszony pedig tánczokat nézte nagy megelégedéssel. Tánczleczke csaknem minden este tartatik; most *memuetet* tanulnak s én magam is járom velek. Ez lévén a legszükségesebb és legnehezebb, minthogy ez ad igazi állást a testnek, arra pedig mind a négy gyermeknek igen igen nagy szüksége van, azon leszünk, hogy ezt aprilisig jól járassák. De hiszi-e az Ur, hogy még abban is vesznek formalis leczkét, hogy mint kell legnagyobb rendü házakhoz belépni, hogy kell ott ülni, mint illik szólani, mint búcsúzni. Mint kell ismét oly háznál, a hol kevesebb *etiquette* van, mint az oly házaknál, a hol mintegy mindennapiak vagyunk? Az ur tudja, hogy ez talán még szükségesebb mint a Geogr. és Hist., noha ez sem fejet sem szivet nem formál. Azonban erre is van gond. Én Furke után készíték nekik egy kis compendiumot ezen két tudományból magyar nyelven.

Gouvernantunk márcz. 1. ment el s a kolozsvári ismét beállott b. Vesselényi Józsefhez, kinek házat már elhagyta volt. Szerencsére, rettegván, hogy így járok, correspondentiába tettem magamat egy *Mdlle Genotte* nevü személylyel, kit Bécsben láttam, szül. Brabançon, igen tiszta pronuntiatióju személy. Anyjával és vele s testvéreivel jöttünk össze s hallván, hogy francziául beszélnek egy kis gyermekhez, én kezdem a beszédet s nagy volt örömek, midőn a feleségem franczia beszédét hallván, ezt kiáltotta az egyik: »Madame, vous êtes née française?« Decemberben megszólíta az atyja magától, hogy leányának szerezzek helyt valamely háznál. Kérem, várjon addig, mig a kolozsvárral véget érek. Csak most kapván a hirt, hogy ez nem jó, márcz. 13-án meghívtam magamhoz. Májusban itt lehet már. Ha ezt megnyerem, nem fogom sajnálni, hogy a tavaly lehozottat az atyja visszahívá, jó leány volt, de más érdeme ugyan nem igen vala. Az, a ki felől szólok, sokat ígér, beszédbe eredénk vele s mondánk neki, hogy egy nevelő miatt jöttünk fel s ő akkor hogy szólla a nevelésről, hogy ha ez már akkor fel nem volt volna általunk biztatva, bizonyosan ezt hoztak volna le.

A kassai musicus megcsalt, beküldtem jókor az előpénzt s más szél érte, nem hagyja el a várost. A sógorasszony tehát azt engagirozza, a kitől ő maga tanult, pedig ő prima vista játszik és ezt a tudományát attól az öreg embertől vette. Hogy ismét meg ne csalattassam, kétfelé tettem lépésemet. Így vagy egyik vagy másik csak eljő. Valamit lelki-isméret és becsület tőlem kívánnak, azt szentül fogom teljesíteni s ez Tek. Bónis urat megnyugtathatja.

A mint feljebb mondám, a gyermekek ellen semmi panaszkodunk. Phantasiek s holmi erőtlenségek mind a négyben vannak, de hiszen gyermekek s azért vannak itt, hogy semmit meg ne szenvedjünk. Látják, hogy azt tulajdon gyermekeinkben sem szenvedjük. Nékem magamnak velek még semmi összeakadásom nem volt, leánygyermekek lévén, jobb, ha az olyan esetekben a feleségem viszi a szót. Én a becsület érzésén szoktam igen nagy kémeléssel tenni s igen nagy szeretettel a leczkét. Kivált a csak félhazugság utálatosságát is volt alkalmatosságom e napok-

ban éreztetnem az egyikkel, de a kít meg nem nevezek. Valaki Eckarthhausennek nevetséges imádságos könyvéből lefordítá azt a misei éneket, melyben az áll, hogy hijába az áldozat, ha a szív nem tiszta; menj ember, békélj meg s úgy gyujts tömjént s ezt az én excerptáimból felolvasá Theréz s végét érven, én kérdém: Theréz, ugy-e szép s a háromnak egyike, ki azalatt mindég játszott az én gyermekeimmal, minden pirulás nélkül és nagy készséggel felkiált: Bizony szép! s én figyelmessé tevém, mely rut szem és orca nélkül mondani nemvalót. Tisztelendő ur, mely öröm volna az nekünk, ha mi valaha azt látnánk, hogy ez a mi hiv felvigyázásunk és gondjaink nem volnának *sikertelenek*. Lelkiismeretünk legalább azt fogja mindég kiáltani, hogy mindent megtettünk, a mit lehetett.

Ajánlom magamat az Urnak szives tisztelettel Tisztelendő ur az Urnak

alázatos szolgája

Kazinczy Ferencz.

III.

Molnos Dávid, a kolozsvári Unitarium Collegium Rectora, hozzám Kazinczy Ferenczhez, azon kérdésemre, hogy az ő dogmájok, mikben különbözik a prot. más két felekezet dogmáitól és erdélyi ekkleziájik száma mennyire megyen.

Kolozsvártt, 1826. marc. 13.

Febr. 28-án hozzám irni méltóztatott levelének annál örömebb engedelmeskedek, minél nagyobbra becsülöm fáradozásait hazánk tudományossága előmozdításában. — A mai Unitarismus innen kezdődik: Csakhamar a reformatio követése után több helyeken találtattak olyan emberek, kik úgy itéltek, hogy sem Luther, sem Calvin nem reformáltak eleget s több pontjai volnának a keresztyén vallásnak, melyek jobbitást kívánnának. Sokan voltak az ilyenek, kivált az Olaszföldön, mint a két Socinusok, Laelius és Faustus, Sienai nemes emberek, Florencziában, Blandrata György Saluzzói, Piemontban, Alcioto, Stancaró, Martinengo, Valentino Gentilis, Genga s több mások, kik közt csakugyan első helyet érdemel a Spanyol Servetus, mivel úgy látszik, az ő irási ébresztették a többit is. Ezek 1546 táján Vicenzában kezdettek gyülekeket tartani, de onnan csakhamar elszélesztettek. Helvetiában is rosz menedéket találtak, kivált Servetus, kít Calvin megégettetett s Calvinnak egész életében ez a legrutabb tette. Innen leginkább Lengyelországba és Borussziába mentek, hol mind menedéket, mind előmenetelt nagyobbat találtak. Alcioto Brandenburgiában és Borussziában; a két Socinusok Blandratával, Lengyelországban kezdettek reformálni s mind a két tartományban majd Ekkleziákat formáltak. Különözések a több Reformatoroktól ezekben állott:

»Az istenben nincs Háromság, az mind állatjában mind személyében csak egy. A Krisztus nem örök isten, hanem akkor kezdte lenni, midőn született. Nagyméltóságú ugyan mind csudálatos születése, mind nagy érdemeiért, melyekért az istentől különös jutalmat vévén, annál is méltóbban nevezteték istennek, mivel az írásban a Birák is isteneknek nevezetnek; de ezen istenséget az atyától nyerte. Az idvesség ugyan általa vagyon, mivel az isten akarátját teljesen egyedül jelentette ki; de érettünk avval eleget nem tett, hanem ha üdvezülni akarunk, nekünk kell azt virtusaink által megérdemelni. A szentlélek épen nem isten, olyannak sehol a szentírásokban teljességgel nem nevezetvén, hanem istennek ereje. Azért azon helyek, melyek a Szentírásban Háromságra mutatnak, nem jól magyaráztatnak a több keresztyénektől. Calvinon azzal is mentek még túl, hogy a Praedestinatiót tagadták, állítván, hogy az isten minden embereket idvezíteni kíván, csakhogy az ember is a maga idvességét munkálódja s azt megérdemelni törekedjék. Az Urivacsorában a kenyér és bor csupán jelek, melyek a Jézus halálának környüállását ábrázolják s abban Calvinon felül kicsiny a különbség. Az eredendő bünt is tagadták s ezen is tulmentek Calvinuson. A rítusokban pedig s az Ekklesiák organisatiójában egészen az ő módját vették fel.

Erdélybe Blandrata György hozta be az Unitarismust, ki mint orvosdoctor a Zápolya János magyar király mátkájával jövé, egyetértve Dávid Ferenczcel, ki egy volt az akkor élt legjelesebb magyar tudósok közül s különösen ékesen szóló lévén, majd a János-Zsigmond fejedelmünk udvari concionatora lett. Ez egykor Kolozsvárt egy nagy lapos köre, mely volt a Piacz és Tordautcza szegletén, felállván, ugy predikált a szent Háromság ellen, hogy mind az egész város, a plebanus Heltai Gáspárral együtt unitariussá lett s őt ottan egyenesen a Piaczi templomba kísérték. Ezzel mind az a Piaczi-templom, mind annak szép jövedelmei, milyen volt a városi dézma, az Unitariusok kezébe jöttek. Ugy látszik, akkor már a Fejedelem is Unitarius volt s a gyarapodást örömet nézte. Hogy későbbben az volt, abban semmi kétség nincsen. Vele és általa az Erdélyi Magyaroknak nagy része, valamint sokan a Tisza mellett is, Unitáriusokká lettek s majd a Maros-Vásárhelyen tartott országgyűlésben az Unitaria Vallást törvényessé tették, egyenlő jusokat adatván annak a más három már azelőtt törvényesítettekkel. Zápolya Zsigmondnak halála után több Unitárius Fejedelem nem lett, de voltak még sokáig nagy oszlopai a legnagyobb familiákból. Mind ezek, mind az Ekklesiák idővel a más vallású fejedelmek alatt és által sokat fogytak, különösen a Tisza mellett egy sem maradt. Nagy gyarapodást kapott 1663. a Lengyel Emigratióval valamint az Unitarismus Erdélyben, ugy a Magyarság is, mivel akkor a Vallások miatt hazájokat elhagyni kényszerített Lengyelek igen sokan jöttek Erdélybe s itt idővel mind Magyarokká lettek. Hanem nagyon fatalis volt az Unitarismusnak Erdélyben az 1716. eszt., midőn a Római Catholicusok valamint Kolozsvárt, ugy sok más Ekklesiákban is, mind a templomokat, mind egyéb jövedelmeket igen sokakat elvettek. Ez idő oltá a jövedelem nevezetesebb forrásai a Patronusok és kisebb hitsorsosok is. Nagyon hathatós segedelmet

nyújtott vala az elmúlt század végén Zsuki László ur, ki egy lévén a két Magyar Haza legelső familiájából valók közül, ki csak az által is igen nevezetes volna, hogy oly fényes familiát végzett be, mely a Szamostól a Marosig terjedő jószágait jure primaevae occupationis birta, a mint ez már törvényesen meg van mutatva, az Erdélyi Unitaria közönséget szerzeményeiben örökösinek nevezte volt, hanem ennek is a tudva levő devalvatio nagyon sokat ártott.

A mai Unitariusok száma Erdélyben valamivel negyven ezeren felül vagon. Vannak még virágzó nemes familiáink, milyenek a Dániel, a Petrigyevith-Horváth, Ürmösi Maurer, Toroczka, Simény és Dónát, melyek Méltóságos titulussal élnek és a főnemesek közé tartoznak, kisebb familiák annál többen. Legtöbb Ekklesiáink vannak a Székelyek közt. Mind együtt oszolnak hét Esperességekre. Főigazgatónk a Superintendentens, ki most Tisztel. Körmöczy János ur, a külső Rendből két Fő-Curatorok, kik Méltóságos Petrigyevith Horváth Károly és Dániel Elek urak, ezek előlülése alatt a Repraesentativum és Fő-Consistoriumok. Fő-Consistorium kétszer tartatik egy esztendőben s áll az egész Unitaria Közönség nevezetesebb tagjaiból. Repraesentativum Kolozsvártt majd minden héten, néha egyszernél többször is. A Fő-Consistorium ennek aktáit felolvastatja s magáévá teszi vagy megjobbitja s így osztán mint magáéit az Udvarhoz felküldi. Ez egyszer esztendőben Kolozsvártt tartatik a másik künn rendre a Dioecesisekben s zsinat vagy Synodusnak mondatik. Ebben szenteltetnek az ifju papok.

Az Unitarius ifjuság a falusi oskolákon kívül két, Tordán és Székely-Kereszturon levő gymnasiumokban, egy Collegiumban Kolozsvártt tanittatik; azokban egy-egy Rector-Professor alatt a Logiciáig, ebben négy Professorok által végig. A törvényt csakugyan a Kir. Lycéumban hallgatják a Római Catholikusoknál s praktizálni a Mélt. Királyi-Tábla mellé mennek. A Professornak szánt ifju hajdan külföldre küldetett, ma a mint látom, egyfelé sem vagy Bécsbe. — Ifjaink a gymnasiumokban gyermekekre és Togatusokra oszolnak; azok Initiansok, Etymologisták és Syntaxisták, ezek Poéták és Oratorok. A Collegiumban, Kolozsvártt ezeken kívül vannak Publicusok is, kik többére nemes ifjak és tógába nem öltöznek, de épen azért sem gyermekeket nem tanitanak, sem a Collegium jövedelmeiből részt nem vesznek. A Deákok vagy Togatusok feje a Senior, az Exactor tizenkét Juratusokkal együtt, kik in prima instantia törvényt mondanak, a Publicusoké az Exactor és egy Thesaurarius. Ezeknél Republicai az Administratio s minden tag Bíró is egyszersmind. Apellatorium forum a Professoratus s azon felől a Repraesentativum Consistorium is.

Az Unitarismusnak egy igen nevezetes tüneményit épen mostanság Anglia mutatta. Magunk is elbámultunk, midőn 1825. az Angliai Unitariusoktól egy nyomtatott levelet kapván, láttuk, hogy ott az Unitarismus csaknem hitel felett való előmenetelt tett. Kétszázán felül van, a mint iratik, Ekklesiájik száma s pedig e század előtt, egyes tagokat kivévén, egy sem volt, sőt ellenek 1813-ig, halálbüntetés állott. Általok Americában és Napkeleti Indiában is nagy előmenetelt tevé.«

Széphalom, márc. 31-én 1826.

Méltónak tartottam a Pataki Collegium Bibliothecájában letenni ezen nevezetes level mássát, és minthogy itt dogma felől van szó (mint-hogy az eránt én tettem kérdést), el kell mondanom egy történetet, mely érdemli, hogy lelkesebb maradéknk által is ismértessék.

Kolozsvárról én 1816. Juliusban indultam ki a belsőbb Erdélybe s éjszakára Tordára értem. Gróf Gyulai Lajos és Döbrentei kérdést tettek, ha nem volna-e kedvem meglátogatni a helybeli Unitarium Collegium Rector Professorát, Abrudbányai Szabó Sámuel urat. Nem találtuk, de a Collegium régi nyomorult épületjétől elirtóztak szemeim, alig vártam, hogy a vendégfogadóba érhesünk. Midőn vetkezünk, nyilik az ajtó s belépe hozzánk egy kised termetű öreg. Csak most értem házamhoz, mondá Prof. Szabó ur s hallván hogy itt vagytok, jövök hogy láthassalak. Édes Professor ur, mondám én, én most látok életemben először formális Unitariust, mert materialisok nálunk is vannak Magyarorszában. Engedje az ur, hogy élhessek az óra kedvezésével s beszélje elő, miben különbözik az Urak dogmája a mienktől.

Prof. Szabó elkezdé mondani, a mit hallani vágytam, de bennem gyanú támadt, hogy szépítgetéssel bán velem s kimondám neki, hogy én azelőtt mintegy húsz esztendővel olvastam egy magyar nyelven irt s Erdélyben nyomtatott Fidei Professiojokat s az egészen egyebet hirdet.

Megszeppe a Professor s kevés ideig hallgatván, így szólt: Nem hiszszük mi azt, hanem csak valljuk.

Ugy ott volnának az Urak, a hol mi más normájú keresztyének. De miért vallják hát, holott az ország törvénye megengedi, hogy vallhassák a mit hisznek.

Itt elbeszéli, hogy a Maria Thérézia s a nagyon nem hívő és nagyon hívő József alatt nyomattak s kénytelenek voltak volna elhagyni hazájokat, ha egyebet nem vallottak volna mint hittek. Ez, mondá, elég gabszág, de megvan s késő rajta bánkódni s egyedül az vigasztalhat bennünket, hogy egy kedves hazát elhagyni oly keserves dolog, hogy az ember még többet is vallana mint ők most vallanak, ha ezen az áron kellene megvásárlanok a hazában maradást.

Elunta a szegény Prof. a dogmák magyarázatját, mint én azon unalmas és lelket boszantó dolgok hallgatását s így azt beszélé inkább, hogy ő mint jára Spalding Berlińi Prépost és Udvari Concionatornál. Göttingába menvén, ugymond 1790-ben, az vala szándékom, hogy Pomeraniába menjek, megtekinteni, mint állanak ott az Unitariusok s Berlińben levén, vágytam látni Spaldingot; de tartván tőle, hogy elirtózik tőlem, ha kimondom, hogy Unitárius vagyok, feltettem magamban, hogy vallásomat titokban fogom tartani. Talán nem tudakozza, gondolá magában, mely felekezet tagja vagyok s bejelenteté magát a Prépostnál.

Egészen máskép üte ki a dolog mint várta. Unde es? kérdé Spalding — Ex Transsylvania. Cujus religionis? Protestans. Sed cujus confessionis?

A szegény Abrudbányai Szabó Sámuel még most is izzada, midőn visszaemlékezék, mi történt vele. Kinyögte: Confiteor, Illustrissime Domine, me esse Unitarium. Salve mi popularis! kiáltá Spalding örömeiben, hogy valaha láthat oly szerencsés embert, a ki vallhatja, a mit hiszen s általölelte a rettegőt s megcsókolta. Ekkor elbeszélle, hogy ők ugyanazt hiszik Németországon, a mit a szemérmes vendég, de hiteket csak a jobb fejek vallják meg egymásnak.

Ingerkedtem a szeretetre méltó emberrel, úgy hogy jó ideig nem tudható, ha zelóta vagyok-e vagy az ellenkező s egy kis felhevülésbe jővén kimondá nekem: Már akármit mondunk, végtére is csak az marad igaz, a mit az Ész kiált annak. Ekkor felugram ágyamból s én csókoltam össze.

Kazinczy Ferencz.

SZINYEI GERZSON.

HUNFALVY PÁL A NAGYSZÓTÁRRÓL.

— Két levél *Moenich Károlyhoz.* —

I.

Pesten, 1866. febr. 4.

Tisztelt Uraság!

T. Uraságod múlt év szeptember 21-kén beküldött mutatóványa a Nagyszótárhoz készítendő pótczikkeknek, az akademiái ülés által a nyelv-tudományi bizottsághoz tétetvén által, ez a múlt hóban tartott ülésében megbíza engemet, hogy T. uraságoddal tudassam, hogy ez a bizottság köszönettel fogad el mindent, a mi a Nagyszótár kiegészítéséhez tartozik; köszönettel fogadja tehát Uraságod beküldött és még beküldendő cikkeit is.

Figyelmeztetésül azonban azt ajánlja, illetőleg arra kéri a bizottság, hogy a nem közsokású szokat tessék azon szólásmódokkal, vagy phrasisokkal, közleni, a melyekkel elő szoktak fordulni; mert ilyen szók értelmét csak is phrasisaikbul lehet tökéletesen megérteni, s a szótárra nézve hasznosítani. — Továbbá az idézeteknél kívánatos, hogy a könyvnek kiadása és lapja is megneveztessek, hogy könnyítessék az utána-nézés és egybehasonlítás. — Végre arra kéri a bizottság a szíves dolgozókat, hogy a szók értelmét ne alanyi nézetből határozzák meg, hanem objectiv bizonyítékokkal tüntessék ki. Ilyen bizonyítékok pedig a tájszólások, melyek szokott phrasisaikból megérthetők. P. o. az *aba* szót úgy tetszik értelmezni, hogy föld, haza, s hogy *aba-fi* = honfi. Honnan meríti ez értelmezést? Azt ki kell tenni, különben nem bátorzkodék a szótár elfogadni. — *Aczéföde* volna Batteriedeckel. Meg kell magyarázni, micsoda Batterie értetik itt; azután meg lehetne mondani, hogy a *föde* haszontalan csinálmány, mely a nyelvvel ellenkezik, mert *födél*,

vagy *fedél*-nek tője *föd* vagy *fed*, nem *föd*. — Az *aczellévíz* csudának látszik, mennyiben az aczél a természet nem teremti, hanem a mester-ség állítja elő; de ha van, meg kell nevezni a helyet, hol van, s a chemicut, a ki elemezvén a vizet, az aczélt kimutatta benne.

Még az összetett szókra nézve is közlök egy észrevételt, a mely talán útmutatásul szolgálhat. A mennyiben az összetételek saját jelentést nem eredményeznek, annyiban nem a szótárba valók. P. o. macskaszem, macskaláb, macskafark stb. végtelenig, nem szükségesek a szótárban, mert mi sem tanítanak, a mit a *macska* és a többi szók különállva nem tanítanak. De *vasmacska* = horgony, anker, már a szótárba való.

Ezeket a nyelvbizottság meghagyásából közölvén, s a további küldeményeit szívesen elvárván, maradtam T. Uraságod

alázatos szolgálója

Hunfalvy Pál,

az akad. nyelvbizottság előadója.

II.

1866. ápril 8-án.

Tekintetes Úr!

T. úrnak folyó év másodhavanak 21-kén irt levelére azért akarom válaszolni, hogy a szók értelmezései körül létező különböző felfogások iránt némileg eltájékozódjunk, jóllehet előre megengedem, hogy sokban csalódom. Elvem, s úgy hiszem, minden igazi szótárírónak elve is az, *hogy a nyelvet nem szabad, nem lehet csinálni*; tapasztalásom pedig arról győződött meg, hogy a mi szótáríróink bátrabbaeskán forgolódnak a nyelvcsinálás körül, mintsem kellett volna. Ez a tapasztalás kénytelen a kútforrások közt is válogatni; s a mik 1830. óta kijöttek, azok többnyire a szócsinálás vétkébe részesültek vala. Így lett p. o. hogy az *aba* szót is úgy magyarázták a hogy. *Aba*, mint nomen proprium, lehet = apa; az *aba-posztó* pedig hogy *honi posztót* jelentsen, arra nincs bizonyítékunk; sőt inkább a török nyelvben is előfordúl, a melybe az arab nyelvből jutott, s **عَبِلَا** (*aba*) így van értelmezve a Dictionnaire Turc-Français-ben (par Kieffer et Bianchi): »1. espèce d'étoffe grossière employée pour les manteaux; 2. vêtement de derviche«. Ez már nagyon kétség teszi az *aba*-nak honiságát. A történeti kutatás kénytelen tehát utána nézni, vajjon e szó nem a törökök által kapott-e fel nálunk? mint számtalan más szó, p. o. a *huszár* is, mely alkalmasint azonképen jutott hozzánk, mert **حازر** *hazir* teszi: »in bello carens casside et lorica, vel clypeo«, többesben *huzzar* = könnyü lovasság. Én tehát czitromot mernék egy burgonya szemre vetvén fogadni, hogy a *huszár* szót nem lehet így értelmezni: *hűsz-ár*, mint szokás. — — No, de ezek arra valók, hogy kételkedni tanuljunk: úgy is eléggé csalatkozhatunk.

Elfogadom az *aczell-fürdőt*, mint a német »Stroh-wittwer« szót, az illetőkre hagyván a felelősséget.

Fontosabb az igazi magyar szók etymológiája, s erre nézve a szótárban a *föde* szót sem venném be, mert az csak *födél* lehet. Mint műszó előfordulhat *föde* is, mert a műszók valóságos *kütegek*, de mint ilyenek a szótár pathologicus részében csakugyan helyet igényelnek.

Reményilem, hogy rossz néven nem veszi a mit írtam, s maradok

Tekintetes Úrnak tisztelője

Hunfalvy Pál.

RÓNA BÉLA.

ATILLA BIBLIOGRAPHIÁJA.

— Második közlemény. —

I.

K É Z I R A T O K.¹

55.

Iuencii Celii Callani dalmate incipit Atilla rex Hunnorum. Kezd.: Hunni qui et vavares (!)... Vége: confoffus interiit.

* A *vicenzai* Biblioteca Bertoliana (községi könyvtár) XV. századi hártycodexe. Fondo Gonzati. Nro 6. 1—4 levél.

56.

ESTOÏRE D'ATÏLE.

Kezd. (p. 19):

A Près ce que noftre feignor iefu crist nafqui e fu pe || nez e mort apofltre furèt mout efgare. Mes apres || ce que il fu refufite_z se recõfterèt il mout qe il le || uirent e parlerèt alui maintes foiz. Mes li iors de la pē || tecofte donoit nostre fire afes apofltre fa grace efa beni || zon_z eli faint esperit donoit il azafcū_z qe il laouièt ueu || aler ou cielz le iors de lafcenfion. E de lors en auāt prift || calcū_z fa uoie efen alerèt parmi le mōde preechāt le nōs || de iefu crift ede tout ce que il uirèt e oirent de luy. Mon fei || gnor faint piere fen ala en antioche / ||

Vége (p. 44):

Panduecus q fui_z estoit dela mort del maïs def criftiēs ne puet pas fuir la mort del maïs def ongres. qe lors quāt il fu en ongre / corpifels lor corut fus a fa spee toute nue en fa mains / & li donoit parmi la tefte / fi li porfondoit dufq_z af den_z. de ce furèt ongres ml't corociez / mes il ne le porèt amendier. Deo gratias.

* A *velencei* San Marco könyvtár XIV. századi, miniatureökkel díszített codexe. Clas. X. Cod. XCVI. 4-r. 25 levél (p. 19—44). Elébe kötve, egy szintén XIV. századi krónika: »de edificatione Pataviae urbis.«

¹ Ld. e folyóirat 230—242. l.

57.

f. iij.

H Ec Est Cronica Venetiaꝝ ꝑ annos Dñi nri yhù xpi Diuifa
 9tinēs inter ipsaꝝ primo Qualit' Riuòaltina Ciuitas Ciuitas (!)
 9fructa fuit uel hedificata / stb. (l. böv. Valentinellinél: Bibliotheca
 manuscripta ad S. Marci Venetiarum. Venetiis, 1873. VI. 169).

f. iiij—vi.

De hedificatione minoris troie. — De Jafone. — Hedificatio mino-
 ris troie. — Deftructio troie maioris. — De hedificatione Romane Vrbs.
 — Habitatio Anglie. — Habitatio Fræcie. — Hedificatio Neapolis &
 terre gaiete. — Confrutrio Verone. — Hedificatio prime Venetiè et
 etiam patauie. .1. padue. — Habitatio Sicilie. ac etiam Tuscie. — Inha-
 bitatio Calabrie. — Hedificatio / Altilie-Oppitergy / Aquilegie. 9cordie /
 & Afyli.

f. vij—ix. »Attila flagelù dei de panonia oriùdus q̄ fuit rex hūnoꝝ
 .1. hungaroꝝ — ¶ Iste Attila flagelù dei nomē afūpfit. . . .«

Hedificatio Riuoalti — Hedificatio Methamauci et similiter Albiolē /
 pelestrine & Clugie. — Hedificatio Gradi. — Deftrutio multaꝝ ciuitatuꝝ
 ꝑ Attilam (Valentinellinél i. h. hibásan: Atilam) — Confrutrio Caprolaꝝ.
 — Hedificatio ciuitatis Heracliane. — Hedificatio Equali. — Hedificatio
 Torceli Maiurby / Burani / Amuriani / 9ftanciaci & Aymani. — Con-
 frutrio Brondoli. — Deuafatio multaꝝ ciuitatuꝝ facta ꝑ atilaꝝ. — Mala
 finis atile. — Hedificatio multaꝝ ciuitatū. — Tranflatio sedis aquilegie
 In Graduz.

Kezdete:

I VXTA Noftroꝝ Antiquoꝝ Narrationes Duas reperitur Ciuitates
 Venecie nūcupatas

Vége: ufqꝝ in hodiernam diem elligitur dei gratia permittente.

* A *velencei* San Marco könyvtár XIV. századi hártya codexe; f. III—X.
 Clas. X. Cod. XXXVI. a.

58.

(*Cronica di Venezia, fino all' anno 1040.*)

I. Del exordio della cronicha della nobel citade de Venetia della
 fua provincia et deftreto

II. Come dapo la paffion de X̄po i difcipuli andò ꝑ lo mondo
 femenando la fede de effo Jefu X̄po et como San piero fo el primo
 papa et è fato mention de tuti quelli che fono ftadi nel papado dapo
 de San Piero fin a San Silueftro che batizò lo re imperator Coftantin.

IX. Come fan Remarchuor e fan Fortunato molto amplificò la
 fede criftiana in aquilegia et per la marcha trivisana et de fanta Iuftina

X. Dela Conception e nafcimento de Atilla che fo Re de Ongaria
 potentiffimo pagano et infidele perfecutore della fede xp̄iana

XI. Come Re Attila comenzò a far efercito contra i xp̃iani

XII. Come Re Attila combatè con limperator de Conftantinopoli e come el conquistà e deftruffe tuto dalle parte verfo tramontana fino al mar oceano

XIII. Come lo imperador de Roma e Theodorigo Re de Alemanj fece grande exercito contra Attila e come Re de Atilla feze veder per forte fel doveva effer venzedor dela batalgia

XIV. Como fo apizata la crudeliffima batalgia infieme xp̃iani e pagani nella qual fo ferido el Re de Alemannj e fi fo morto

XV. Como el figliol del Re Alemagna fe meffe in ponto contra Re Atila per vendichar la morte del fuo padre e lo imperador lo inganò e fexelo tornar in Alemagna a incoronarfe in luogo del padre

XVI. Comò Re Atila tornò in panonia e rinfresco le fue zente e vene in Italia

XVII. Come Re Atila meffe campo alla cità de Aquilegia e combateva a corpo a corpo cum Manapo Re de Aquilegia e como la cità fo prefa e deftruta per la qual deftrucion la cità de Aquilegia fo edificado el luogo de Grado che fo la prima habitacion fata in la provincia de venicianj

XVIII. Como Re Atila con le fue zente fe acampò intorno la citade de Concordia e Re Janus re de Padova era in Concordia con gran cometiva et infieme concordà Re de Concordia e con le fue zente infina della città a combater contra l' exercito al Re Atilla. E como la cità fo prefa e deftruta e per quelì de Concordia che fuzi ale maxine arivò a Caurle e li edificò quel luogo facendo li le fue habitacion in el ftreto venetiano

XIX. Dapò deftruta Concordia Re Janus fe reduffe in Altim con le fue zente e li fe aparechiò combattere contra Atilla e da poi Atilla deftruffe quelì luoghi dei monti de Feltre e de Belum per la qual zente fo edificado Cita Nova

XX (Hiányzik.)

XXI. Come Re Atila deftrufe Afolo Ouderzo e Treviso i populi di quelì luogi scampò e vene nele fitti venetiani e fi edificò una beliffima citade e meffeli nome Jefolo per amor de Afolo

XXII. Come Re Atilla combatè la citade de Altin e combatè con Re Janus a corpo e como el prefe la cità e derupalla e quele zente fuzi alle ifole e luogi de venetiani et habitò Rivo Alto e fi edificò Torcelo, Mazorbo, Buran da mar e Muran e femenadi coftorj per molti luogi in quele contrade

XXIII. Chome Re Janus tornò in la fuo citade de Padoa e fi mandò fuora tute quele perfone che non erano fuficiente ad arme le qual fufo l' ifola de rialto e molte altre ifole circumftante et in malamocho e come le zente lonbarde verono in fufidio da Padoa e le dure batalgie ne fo e come Re Janus combatè con Atilla e fi lo avenfe et ala fin prefe la cità de Padoa

XXIV. Come Atilla messe campo intorno a Rimano e li fu durissime batalgie e si fo dado de molte sconfite Re Atilla perchè la terra era focorfa per el Re Janus con le fue zente e per molte altre zente de Itallia e Rimano fo deliberado dala furia de Atilla fragelon dei

XXV. Atilla laffe infinuo che la morte lo seguitava, e lui per scapolarla se deliberò de alcider Janus e mandoli uno meffo che voleffe effer dalla parte sua e poi el mandò a defidar ala bataglia e trambe le parte se aparechiò per combater

XXVI. Come Capicello il qual fo doxe de Aria e signor de Ravena fuzì per mar e permesse le zente greche alla destrucion de pagani in Valachia

XXVII. Capitolo che fa mention dela prefa de Comachio e de una durissima bataglia fo a Rimano al ponte et de una gran rotta che hebe re Atilla dai christiani

XXVIII. Come Re Atilla con fo baroni fece deliberation a dar una zeneral bataglia alla cità de Rimano e quelli della citade se levò avanti di e afaltò el campo de Atilla e fece de durissime bataglie e fo destruto molto lo exercito de Atilla et fo in quel dì la cità de Rimano in pericolo de effer prefa

XXIX. Come Re Atilla mandò uno meffo a Re Janus per volerlo in suo campo et exercito e la sua fede pagana e la viril risposta li fece Re Janus

XXX. Come Re Atilla per astutia se vestì le vestimente d' uno pelegriano e cautamente intrò nela citade de Rimano fenzando de limonifar per le porte domente ch' el trovò Re Janus che zugava a scachi et aspetando Atilla el tempo de poderlo alcider e Re Janus el discoverse et taglioli el capo, e li finò sua vita, e dapò questo cafo Re Janus vivete un mese e non più

XXXI. Come le zente pagane per la morte de Atilla rimase confuse e fexeno Pandiocho signor del suo exercito et fugendo de note se retrasse dalo affedio e fuzì per la marchia

XXXII. Come i christiani seguitando i pagani se imboscò et affaltò quelli facendo de grandissimi dani et feceno con loro grande bataglie

XXXIII. Como i christiani e greci che erano stati in Valachia se fcontrò in le zente pagane che erano condute per pandiocho e come el ditto per cautela mandò a defidar alla bataglia Erarlo filgiol del imperador delle zente greche

XXXIV. Come el se cominciò la bataglia apizar tra Xpiani, greci e latini contra li pagani onde li pagani hebene de grandi dani e mal menati e fuzì de loro uno grande Conduetiero per nome Gropizello e nela bataglia fo prefo Eradio capetanio de greci el qual fo rescoso dala fo zente

XXXV. Chome Pandiocho capetanio de lo exercito de pagani fortivamente scampò con una parte del exercito e laltra parte infenivemente lassò el campo

XXXVI. Come troiani vene in queste parte a fabricar e loro fono i primi venetiani

XXXVII. E seguita dei ditti troiani

XXXVIII. Come i troiani se converti in la fede chriftiana

XXXIX. Come per le preghiere de ms. Santo Agustin vefcovo de Rezo quela cità rimafe non diftructa per Atilla el qual passando apreffe de quella con el fuo exercito non have vifion de effa

XXXX. Come dapoi deftructa Aquilegia fo edificado la cità de grado per quelli da che Gradenigo de i principali tribuni de Agulia

XXXXI. Come la rezina de Padoa fo la prima che vegnisse ad habitare in le ifole dove è prefente la cità de Venexia

L. Questo è el trado de quello segui da poi la morte de Atilla flagelum dei pagan crudelissimo el qual fo Re de Ongaria et destruffe itallia deteli molte perfecution come per avanti havete intefo — In 428.

* A *párizsi* Bibliothèque Nationale XV. századi hártya-codexe. Cod. it. Nro 1215. Összesen 163 §, melyek legnagyobb részének nincs czíme. Végén csonka.

59.

Kezd.: Capitolo primo de lo Exordio de la cronicha de la nobil cita de uenetia et de la fua prouintia et deftretto.

Capitolo fecondo come dapoi la pafsiõ de x̄po i difcipoli andorono p̄ lo mōdo feminando la fede de efso yhu x̄po. . .

Capitolo decimo de la conceptiõ et nafcimento di attila che foro re de ongaria potentissimo pagano et infidele p̄fequatore de la fede chriftiana :

Kezd.: Ma quando i pagani de ongaria et de le altre contrade uetteno chel fanto batefmo e raza tanto multiplichado p̄ italia. . .

Capitolo vndecimo Come el re attila comincio a far Exercito contro chriftiani :

Capitolo xij. come el re attila combatte con lo imperador de Conftãtinopoli et come el conquifto et destruffè tutto da le parte uerfo tra montana fin el mar oceano.

Capitolo. xiiij. como lo imperator de roma et teodorigo re de alemani fece grande exercito contra attila et come el re attila feze ueder p̄ forte fel doueua efser uincitor de la bataglia :

Capitolo xiiij. come fo apizata la crudelissima battaglia infieme chriftiani et pagani ne la qual fo ferido el re de alemani et fi fu morto.

Capitolo xv. como el figliol del re de alemagna fi mefse in ponto contra il re attila p̄ uendichar la morte de fuo padre et lo imp̄ator lo ingano et fezelo tornar in alemagna ad incoronarfe in luogo del padre.

Capitolo xvj. Como re attila torno in panonia et refrefcho la fua zente et uenne in italia.

Capittulo xvij. come il re attila mefse campo ala cita de aquilegia et combateua a corpo a corpo con Manappo re de aquilegia et como la cita fu prexa et diftrutta ꝑ laqual deftructiō fu edificado il luogo de grado che fo la prima habitation facta in la prouincia de uenetiani :

Capitolo. xvijj. come re attila cū le fue zente fe a campo intorno ala cita de concordia et el re Janus re de padoa era in concordia con gran comitiua et infieme concordia re de conchordia et con le fue zente infina de la cita a combater contra lo exercito del re attila et come la cita fu prexa et deftructa et per quelli de conchordia che fuzi ale marine ariuuo a chaurole et edifico quel luogo faciando li le fue habitation in el deftretto uenetiano :

Capitolo xx. Come Re' attila deftrufse affolo Vderzo et trevixo. . . (stb. innét kezdve a fejezetek czímei azonosak a fõntebbi codexével).

* A *velencei* San Marco könyvtárban, hova Girolamo Contarini gyűjteményéből került 1843-ban. XVI. századi eredeti papír kézirat : Clas. VII. Ital. Cod. DCCXCIV.

60.

(*Chronica de Venetia.*)

Qua comenza la venuta delle nobel fameglie et chafate de Venetia zoè quelle che vano ali Confegli de Venetia et dove le vene et dove fu la fua origine et quelli hanno edificato chiefe et etiam el manchar de alcune de quelle come appar qui de sotto

p. 1. Noi vederemo come Attila flagellum dei pagani grudeliffimo nacque et per che modo el vene al mondo. . . .

Vége (p. 146^b): Spende quefta terra comunamente da ducati 60.000 al mexe in tempo de pace, e in tempo de guerra da ducati 80.000 fina 100.000 al mexe, li qual denari sono trati da l' intrade et facultà de citadini de Venetia mettandoli graveze

* A *párizsi* Bibliothèque Nationale XV. századi, jól megtartott papírcodexe. Cod. it. Nro 337.

61.

f. 124—128. ISTORIA DÌ ATTILA FLAGELLUM DEI.

Kezd.: Noi uedremo chomo atila frazelo dei. . .

Vége: siando chapitado ĩ ongaria el mori. Finis.

* Az *oxfordi* Bibliotheca Bodleyanában, papírcodex a XV. század végéről, mely összesen 202 levélre terjed, ld. Catalogo dei Manoscritti Italiani che sotto la denominazione di Codici Canonici Italiani si conservano nella Biblioteca Bodleiana a Oxford, compilato dal Conte Alessandro Mortara. Oxonii: e typographico Clarendoniano. M. DCCC. LXIV. 4-r. p. 239.

62.

De edificatione alme ciuitatis Venetiarū: et Ducibus.

Kezd.: Anno martiamis (!) tertio .i. anno dñi. 452 Attila (Valentinellinél: Bibliotheca manuscripta ad S. Marci Venetiarum, VI. 197, hibásan: Attila) italiā ingrefsus / omnes pene ciuitates aut diruit aut incendit: Hic .N. hafdrubalis hūgarie regis nepos ex fi: " I po" creuit et probitate armorū E pānonia .N. egrefsus circa mare pertranfyt Traguriū. Sebenicū. Sardonā: Jadriū. . . .

Inde (t. i. Muranóból) tranfuit Atilla paduam Rex vero ciuitatis padue iam miferat reginam cum filijs fuis ad mare: qui in infulam defcenderunt: que dorfum habebat ualde durum: et ufqz hodie fic nominatur illa pars venet. ibique de lignis fecerunt oratorium ad honorem S. raphaelis vbi regina continue orabat pro regis salute.

Vége: munitifimū atqz inexpugnable cui9 et tempore (itt megszakad a kézirat).

* A *velencei* San Marco könyvtár XVI. századi papir-codex; f. 12—25. Clas. XIV. Cod. CCLV. Valentinelli nézete szerint (i. h. VI. 197) e művet alkalmasint Paruta Bertalan, a velencei sz. Gergely monostor apátja írta.

63.

Comincia l' argomento nono della nobiltà di Padoua dedotto dalle forme del || fuo gouerno: & in questo capitolo si dimostra, a quali Re, e nationi li Pa- || douani fiano ftato foggetti dopo la distruttione di Padoua fatta da At- || tila infin' ad Henrico quarto, che gli donò la libertà, & infino a che tempo || durò il gouerno delli fuoi Confoli.

Si proua, che la città di Padoua è stata in libertà dal tempo della edificatione || di Venetia infin' alla sua prima distruttione fatta da Attila.

DELLA FELICITÀ DI PADOVA || DI ANGELO PORTENARI
PADOVANO AGOSTO. || LIBRI NOVE, . . . || IN PADOVA PER PIETRO
PAOLO TOZZI. 1623. 2-r. p. 123—124, ill. 364—367.

* A *pádovai* Museo civico (Biblioteca municipale) könyvtárában, XVII. századi eredeti kéziratban.

64.

Edificatione di Venetia. Venuta d' Attila. Opinione diuerse de' scrittori circa l' origine di Venetia.

CRONICA DI ANTONIO ROSSATO BIDELLO DELLO STUDIO DI PADOVA. p. 29. 30.

* A *pádovai* (községi) Museo civico könyvtárában, In. 4-r. XVII. századi kézirat. A mű 72. lapjáról megállapítható, hogy szerzője 1626-ban írta.

II.

NYOMTATVÁNYOK.¹

1800-ig.

I. (*Il libro di Atila.*)

Atila, flagellum Dei vulgar. Venetiis, Melchior Sessa, 1507, in-4.
(Czímlapon fametszvény a Morgante egyik kiadásából.)

* Catalogue de la Bibliothèque de M. L. * * * * (= Libri). Paris, 1847.
N° 2219. p. 350.

*

= **Atila flagellum Dei vulgar.**
Incomincia il libro di Atila:
elquale fu ingenerato

da uno cane. Et poi mentre la madre
se marito a uno barone dalquale
Atila nascete. Et come destruf
se Altino & molte altre cit
ta. Et in quel tempo
fu principia /
ta Vene
tia.

(Fametszvény.)

Czímlap mögött lapfő (A₁^b):

¶ Incomincia le rubriche ouero tabula sopra la seguente opera chiamata Atila flagellum Dei Che tanto adir Atile quanto e adir destructione & morte de li christiani, elquale comincia dal nascere del dito Atila, & dela destructione che fece in Italia fin ala sua morte, & come fu morto per le mane del're lano re de Pataffia, & he molto deletteuole da leggere a chiaschaduna perfoua (!).

A₃: ¶ INCOMINCIA Il libro di Atila, elquale fu ingenerato da' uno cane. Et poi mentre la madre se marito a uno barone dalquale Atila nascete. Et come destrusse Altino & molte altre citta. Et in quel tempo fu principiata Venetia.

12-r. A₁ — D₈ 32 lap.

¹ Ld. e folyóirat 242. l.

D₈^a ¶ Atila persecutore della christiana fede. Primamēte uēne uerfo Aquilegia nel tempo de papa Leone & de Odopio imperatore deli christiani. Laqual citta ifembre con molte oltre citta, castelli, e forteze nella fertile e bella Italia deftruffe. Li habitatori deli ditti luochi fu giendo la fua canina rabia ad modo che abandonādo le lor dolce patrie peruenero ale prenominate ifole, nelle q̄le fu edificata la potentissima famofa & nobile citta di Venetia laquale Idio per la fua pieta mātenga felice & profpera uictoria per mare & p̄ terra longo tempo in fecula feculorum. Amen.

F I N I S.

¶ Stampata in Venetia per Iōāne Tacuino
da Trino nel. M. D. XXIII.
Adi. 8. Luio.

* Teljesen ismeretlen unicum a parmai Bibliotheca Palatinában.

= ATILA FLAGELLVM DEI || VVLGAR ET NVOVAMENTE ||
STAMPATA. (Metszvény: egy nő jobbjával az ostensoriumot mutatja fel, baljában nagy keresztet tart; a mennybolt felhői közt: FEDE)
Stampata in Venetia per Matthio Pagan in || Frezaria, al feugno della || Fede.

f. 2. lapfő: INCOMINCIA IL LIBRO || DI ATILA: ILQVALE
FV || generato da vno Cane. || ET POI MENTRE LA MADRE SE MA-
ritò à vno Barone dal quale Atila nascete. Et co- || me deftruffe Altin,
& molte altre Citta. || Et in quel tempo fu principiata Venetia.

f. 28^b.

ATila persecutor della christiana fede. Primamente venne verfo Aquilegia nel tempo de Papa Leone, & de Odoppio Imperatore de gli Christiani. Laquale Città insieme con molte altre Città Castelli e fortezze nella fertile & bella Italia deftruffe. Li habitatori de gli ditti luoghi fuggiendo la fua cagnina rabbia abbandonorno le loro dolce patrie

peruenneno à le prenominate Ifole: nelle quale fu edificata la potentissima famofa & nobile città de Venetia, nelli anni del Signore del CCCC. XXI. Laquale Iddio per la fua pietà mantenga felice & profpera, & vittoriofa per mare, & per terra longo tempo.

F I N I S.

f. 29. lapfő, mint czím:

SITTO E FORMA DELLA || CHIESA DI SANTO MARCHO ||
pofta in Venetia. (Kép.)

f. 30.^b lapfő:

INCOMINCIA LE RVBRI- || CHE OVER TABVLA SOPRA LA SE- || quente opera chiamata Atila flagellum Dei. || Che tanto è à dir Atila quanto è à dir deftrutione & morte de || li Chrifiani. || EL QVALE COMINCIA DAL NASCERE || del ditto atila, & della deftruttione chel fece in Italia || fin alla fua moete (!): & come fu morto per le || mane del Re Iano Re de Pataffia || & è molto deletteuole da || cialchaduna per- || fona.

K. 8-r. címlappal együtt 31 számozott levél; a 32-ik tiszta. (A₁—D₈).

* Teljesen ismeretlen, a XVI. század közepéről való nyomtatvány, a velencei San Marco könyvtárban.

5. (*Callimachus.*)

Philippi Calimachi Experientis Athile Vita. 1489.

* Ezen alkalmasint elveszett (l. a mult füzet 245. l.) kiadásról a következő becses adatokat leltem a florenzi nemzeti könyvtárban:

>Gerardo de Lisa parte da Trevigi. Si porta in varie Venete Città a stampare (t. i. Vicenza, Venezia, Civald del Friuli, Udine), e poi ritorna in Trevigi, e quali libri stampasse.

. . . Ma Gerardo ritorna in Trevigi e nel 1489. di stampare si studia = *Philippi Calimachi Experientis Athile Vita* = Q. Emiliano Cimbriaco la pubblica: *ut Georgio Hellecher Portunaonica Urbis Praefecto, et Princivallio Mantica obsequeretur*: Precede alla Storia del Cimbriaco un Protrepticon in Versi Latini. Succede a questi una Prefazione dello stesso Cimbriaco all' Imperatore Massimiliano I. allora Re de' Romani = *Quintius Aemilianus Cymbriacus in Athilæ Calimachi auscultationem ad Maximilianum D. Phederici Caesaris F. Rom. Regem Augustissimum* = indi alcuni versi dello stesso Poeta in lode dell' opera che incominciano:

*Athila Calimachi Regem Visure Quiritum
Carpe iter & Fausto limina tange pede.*

Il Cimbriaco ebbe da Calimaco stesso l' Autografo, che egli diede allo Stampatore: *Cæterum ego illius opusculum quum impressoribus dandum esset de archetypo auscultavi* = dopo la storia del Calimaco di Attila vi è un Epigramma del Cimbriaco a Lazzerino Riminese chiarissimo Condottiere d' Armi de' Veneziani, e di poi alcuni versi dello stesso Poeta a Calimaco. Queste cose tutte sono stampate co' caratteri, e forme da Gerardo di Fiandra usate nel ritorno ch' egli fece in Trevigi, e perciò da Apostolo Zeno si vuole stampato in Trevigi, e da Girardo de Lisa circa il 1489, sebbene non vi sia data nè di anno, nè di luogo, nè di nome dell' Impressore. Io però ne dubito, e molto inclino a crederlo stampato in Pordenone, assai di peso facendo il leggere dedicata questa opera dal Cimbriaco per la stampa al Capitano di quella Città, ed al Mantica, uno de' primi personaggj di questa. Quest' opuscolo così ben stampato si possedeva dal Zeno, che due codici mss. in carta pecora di esso poema scrive nelle Vossiane di aver veduto nella Estense uno, e nella Fontaniniana di S. Daniel l' altro. <

Memorie Trevigiane sulla tipografia del Secolo XV. Per servire alla storia letteraria e delle belle arti d' Italia. Venezia presso Francesco Andreola 1805 4-r. p. 58—60.

27. (R. degli Ariminesi.)

= ATTILA || FLAGELVM DEI || Tradotto dalla Cronica, per Rocco de || gli Arminefi Padoano. || Oue fi narra come ATTILA fù generato || da vn Cane, & di molte destruttioni fatte || da lui in Italia.

(A király, mellképen: pánczéiban; fején ötágú korona, sas orra, nyitott szája, hegyes füle, bajusz, kecskeszakáll; bal kezében rövid, egyenes kard, melyet szakála felé tart.)

In PADOVA, per Sebafiano Sardi. || Con Licenza de' Superiori. || K. 12-r. (A₁—B₁₆) 32 lap; végén: »L' opera è Fogli 4.«

* Teljesen ismeretlen XVII. századi nyomtatvány a parmai Biblioteca Palatinában.

ATTILA || FLAGELUM DEI || Ove fi narra come detto Attila fu generato || da un Cane, e || di molte Guerre e difruzioni da lui fatte nell' Italia. || Tradotto dalla vera Cronica || PER ROCCO DEGLI ARMINESI || PADOVANO. ||

(A király arczképe hitvány fametszvényben, Remondini után, keret nélkül. Felül: ATILA FLAGELVM || DEI.)

IN TREVISO || Preffo Antonio Paluello || Con permiffione.

K. 12-r. 24 sztl n lev. (A₁—B₁₂).

* Antonio Paluello ponyvairódmű kiadó a múlt század végén, kinek a padovai Biblioteca municipale-ban e művel egybekötött kiadványai közül egyetlen sincs évszám.

= ATTILA || FLAGELLUM DEI || Ove si narra come detto Attila fu generato || da un Cane, e di molte Guerre, e || distruzioni da Lui fatte nell' Italia. || TRADOTTO DALLA VERA CRONICA || PER ROCCO DEGLI ARMINESI || PADOVANO.

(A király képmása Remondini-féle metszvényben: ATILA FLAGELVM || DEI felirattal.)

IN TREVISO, ||— Preffo Antonio Paluello, || Con Licenza de' Superiori.

12-r. 24 l. (A₁—B₁₂).

* XVIII. századi nyomtatvány, melyet Valentinelli, a híres velencei könyvtárnok nyomán (Bibliografia del Friuli, p. 106) mult közleményemben (l. 257. l.) 1583-ra vettem föl. Azóta kezemben volt a velencei San Marco könyvtár példánya, mely első pillantásra megismerhetően mult századi nyomás. Valentinellit az vezethette félre, hogy e példányra kívül ez van írva: »Fu stampato in Ven^a, 1583.«

42. (Corneille.)

ATTILA || RE' || DEGLI UNNI || TRAGEDIA || DI || PIETRO CORNELIO || IN BOLOGNA, MDCCXV II. — || PER il Longhi. Con lic. de' Superiori. 12-r. 115 lap.

* A bolognai Biblioteca comunitativában.

= * *Attila Re Degli Unni*. Tragedia di Pietro Cornelio, tradotta (in prosa). — in Bologna per il Longhi, (senz' anno) in 12. — (Musica) d' Incerto.«

* Drammaturgia di Lione Allacci Accresciuta e continuata fino all' anno MDCCLV. In Venezia MDCCLV. 4-r. p. 128.

= ATTILA. || TRAGEDIA. ||

Tragedie Di Pier Cornelio Tradotte In Versi Italiani Con l' Originale a fronte Divise In Quattro Tomi. Tomo Terzo. In Venezia, MDCCXLVIII. — Appresso Giuseppe Bertella Nel Negozio Hertz. Con Licenza De' Superiori, E Privilegio. p. 63—124. k. 2-r.

* A párizsi Bibliothèque Nationaleban.

= ATTILA, Roi des Huns, Tragédie. — 1667.

Oeuvres Complètes De P. Corneille Suivies Des Oeuvres Choies De Th. Corneille, Avec Les Notes De Tous Les Commentateurs. Tome Deuxième. A Paris, Chez Lefèvre, Libraire-Éditeur, ... M DCCC XXXIV. 4-r. p. 188—211.

52.¹ (Matteo Noris.)

ATTILA || Drama per Musica, || Da Rappresentarfi nel Teatro || GRÍ-MANO à SS. || Gio: e Paolo. || L' ANNO M.DC.LXXII. || Di Matteo Noris. — || CONSACRATO || ALLE ALTEZZE SERENISS. || Delli Signori || Principe, e Principeffa || di Monaco, Duchi di || Valentinense, &c. ||

IN VENETIA M.DC.LXXII. — || Preffo Francesco Nicolini. || Con. Lic de' Sup. e Priuilegio.

12-r. Cziml. — Serenissimi Principi — aláirva: Venetia li 12. Febraro 1672. Matteo Noris. — Leggitore. — Argomento. — Interlocvtori. — Scene. 6 sztlñ lev. + 1—68 l. (Legelöl metszvény.)

Interlocvtori: *Vandali*. ATTILA Rè de gl' Vni. Oronte suo Capitano. Lifo Seruo. — *Romani*. Valentiniano Imperatore. Onoria sua Sorella. Maffimo Patricio. Filistene Aruspice Filosofo. — *Franchi*. Teodorico Prencipe delle Gallie prigioniero d' Attila. Irene sua moglie. Torismondo figlio. Desba Nutrice d Irene. Appollo in aria ful Pegafo viuo.

La Scena fi rapresenta in Aquileia.

Kezd.: TRombe Vandale,
Squarciate l' aria,

Vége: Cangiato è l' aspetto
Ceffato'l rigor.

* A modenai Biblioteca Estensében; Dott. Carlo Frati ottani könyvtárnok szerint unicum.

¹ Ld. a mult szám 269. l.

= ATTILA || DRAMA PER MUSICA || Da rappresentarsi nel Teatro di San || Bartolomeo. — || CONSECRATO || All' Eccellentiss. Sig. || MARCHESE || D' ASTORGA || Vicerè di Napoli, &c. || In Napoli per Carlo Porfile 1675. || Con licenza de' Superiori. ||

12-r. Czimlap + ajánlat »Gl' Armonici di Napoli« aláírással + Argomento 1 sztlan lev. + Interlocvtori Del Drama 1 sztlan lev. + 1—69 lap.

* A bolognai egyetemi könyvtár cimeliothecájában.

= »ATTILA. Dramma recitato nel Teatro de S. S. Gio. e Paolo di Venezia l'anno 1672. Poesia di Matteo Noris, Veneziano. — Musica di D. Pietr' Andrea Ziani, Veneziano, Canonico Lateranese. — *Replicata l' anno 1678 nel Teatro Formagliari di Bologna.* — Musica dello stesso Ziani.«

* Drammaturgia di Lione Allacci Accresciuta e continuata fino all' anno MDCCLV. In Venezia M DCC LV. Presso Giambattista Pasquali. 4-r. p. 128.

53.

Attila, dramma in musica recitato nel Regio Ducale Teatro di Milano l' anno 1677. (di Ascanio Lonati milanese.) Milano, per il Malatesta. 12-r.

* Idézi: Quadrio, i. h. III. p. II. p. 477. s utána G. M(elzi): Dizionario di opere anonime e pseudonime di Scrittori Italiani. Milano, 1848. I. 97.

54.

§. IX. Mars de mutata in terram Filia Hunna conqueritur; Jupiter eum folatur, & futurum Hungariæ Itatum edocet; uti & cum Regem futurum; qui Hunnæ velamen capitis repererit. Attila, & Buda ad quærendum id fe accingunt. — §. XI. Attila, & Buda inveniunt Hunnæ Diadema in Turri; de regno inter fe litigant. — §. XII. Buda ab Attila interficitur, caput ejus reffectum mutatur in rupem, Sicambria Nympha in Urbem Budam. Dicitur siquidem urbs Buda ex Sicambriæ antiquæ urbis rudibus extracta (!). — §. XV... Attila in Leonem. Cassis illius in Cassoviam (a város latin neve Atilla »cassis«-ától ered).

Metamorphosis Hungariæ. Seu Fabulosa Regionis, Præsidiorum, Aliarumque Rerum Quarundam Memorabilium Origo. Honori... Dominorum Neo-Baccalaureorum, Dum In Alma Archi-Episcopali Univerfitate S. J. Tyrnaviensi Primâ AA. LL. & Philofoph. Laureâ Condecorantur. Promotore R. P. Colomanno Riezinger è Societate Jesu, AA. LL. & Phil. Doctore, ejusdemque Professore Ordinario Ab Humanitate Tyrnaviensi Dedicata. — Tyrnaviæ, Typis Academicis. Per Fridericum Gall. Anno M. DCC. XVI.

* Példányomon egykorú irással; »Auctore Petro Schetz e S. J.«

55.

+ ATTILA + REX + (Érem előlapja, melyen a király Jovius-féle mellképe; szarvai helyén azonban, bizonyára félreértésből, mintha fel lenne sütve a haja). A QVILLEA. (Hátlap. — Rézmetszvény.)

Matthiae Belii De Vetere Litteratvra Hvnno-Scythica Exercitatio. Lipsiae. Apvd Petr. Conr. Monath, Bibliopolam Noribergensem. MDCCXVIII. 4-r. Tab. IV. ad Sect. III. §. V. pag. 68.

56.

Gespräche In Dem Reiche Derer Todten, Vier und Funffzigste ENTREVUE, Zwischen Dem weltberühmten grossen TAMERLAN, Welcher von sehr geringen Herkommen gewesen, und sich doch biss zur Würde eines Kâysers, derer Tartarn und Mogols, empor geschwungen, auch fast gantz Asien bezwungen, und sich den ZORN GOTTES genen-net hat, Und Dem Grausamen ATTILA, Kônig derer Hunnen, der sich eine GEISSEL GOTTES geheissen, Worinnen die denckwürdige Historie dieser beyden Martialischen Männer, gantz sonderbare Begebenheiten, entsetzliche Schlachten, wie auch grosses Würgen und Blut-Vergiessen, ingleichen die Eroberung gewaltiger Länder, und sonst noch viele Lesens-würdige Dinge enthalten. Samt dem Kern derer neuesten Merckwürdigkeiten, und darüber gemachten sehr curieusen Reflexionen.

Leipzig, bei denen Cõrnerischen Erben, unter Hrn. Johann Schwabens Haus in der Grimmischen Gasse, 1723.

* 4-r. LIV. Entr. 402—478. I. Rézmetszetű czimképen Tamerlán és Atila, magyar díszruhában, fején koronával; jobbájában görbe kard, baljában koronás sasos zászló, vállán pantallér, oldalán tegeztartó. Az égbolton: cikázó villám, kard, seprő és üstökös, mint jelenségek. E szép kép alatt e vers:

*Erzittre Mensch vor Gott und nicht vor diesen Fürsten,
Ob man sie gleich den Zorn, und Geiszel Gottes, nennt.
Sie pflegten grausam zwar, nach Krieg und Blut zu dürsten;
Doch machte Gott der Noth durch ihren Todt ein End.*

57.

Gespräche In Dem Reiche Derer Todten, Fünff und Funffzigste ENTREVUE, Bestehende In einer Fortsetzung und Vollendung der vorhergehenden Vier und Funffzigsten, Zwischen Dem weltberühmten grossen TAMERLAN, Kâysern derer Tartare und Mogols, auch Herrns fast von gantz Asien, Und dem grausamen ATTILA, Kônig derer Hunnen, Worinnen lauter seltsame Begebenheiten, hohe Thaten, blutige Arbeit und gewaltige Unternehmungen, wie auch der Fall des Türkischen Kâysers Bajazeths, seine Gefangenschaft und erlittenes hartes Tractament, ingleichen sein elender Todt, enthalten. Samt dem Kern derer neuesten Merckwürdigkeiten, und darüber gemachten curieusen Reflexionen.

Leipzig, bei denen Cõrnerischen Erben, unter Herrn Johann Schwabens Hause, in der Grimmischen Gasse, An. 1723.

* 4-r. LV. Entr. 479—556. I Rézm. czimképen csákosüveges, farkasbőrös, salaváris és lódingos (kuruczruhás) vitézek csatája a törökkel, alatta a háború ellen szóló 4 soros vers.

58.

Faron: Dissertation au sujet de la bataille d' Attila. Paris, 1725.

59.

Algothus Scarinus, Professor Aboënsis: Attilae regis gentisque Hunnorum vindiciae. Aboë in Finnia 1730 »(secundum alios 1729. 8°.«

* »Auctor inquit in originem Hunnorum atque demonstrat, Attilam minime tyrannum fuisse, iniusteque vituperari ob superbiam, crudelitatem et perfidiam.« Meuselii Bibliotheca Historica. Vol. V. P. I. p. 343.

Scarinus Algothus első műve lehet. Igen ritka. Upsalában sincs meg, hol a szerzőnek 1732–1756-ig minden értekezése található, ld. Cat. Libr. Bibl. Acad. Upsaliensis. I. 805. V. ö. ezzel: »Algotti Scarini, Prof. Vpsal. *Attilae R. gentisque Hunnorum vindicias*, dissertationem academicam, qua de Hunnorum dicitur origine diligenter exposuisse, videre nobis non contigit.« Car. Andr. Belius: De vera origine et epocha Hvnnorvm, Avarvm, Hvngarorvm in Pannonia, Dissertatio. 4-r. Lipsiae (IX. Febr. MDCCLVII.), p. 6.

60.

Caput III. De gestis Hunnorum usq; ad regnum Attilae. Cap. V. De gestis Attilae. Cap. VI. De gestis Hunnorum à morte Attilae. — Imago Antiquae Hungariae, Repraesentans Terras, Adventus & Res Gestas Gentis Hunnicæ. Historico genere strictim praescripta à Samuele Timon, de Soc. Jesu Sacerdote. Cassoviæ, typis Academicis Soc. Jesu, per Joan. Henricum Frauenheim, A. 1733. 8-r. p. 169—209.

61.

Dissertatio De Nvmmis Atevlæ Regi Attilae Male Attribvtis. Qvam Lectionibvs Historicis Praemisit Christoph. Frid. Ayrmannvs, Primar. Philos. Et Histor. Profess. Bibliothecarivs Acad. Et H. T. Philosophorvm Ordinis Itervm Decanvs.

Giessae, Typis Eberh. Henr. Lammers. Acad. Typogr. Anno M DCC XXXIX. 4-r. 12 lap.

62.

Attila, Missis Acceptisque Legationibvs, Illustris. Ex Prisco Rhetore Sophista, Post Hoeschelii, Caroli Cantoclari, Henrici Valesii, & Philippi Labbei, Cvras, Edidit, atque Notas adiecit, Matthias Bel. Adparatvs Ad Historiam Hvngaricam, Decadis II. Monvmentvm I.

Posonii, apud Hæredes Royerianos. Anno MDCCXLV.

* 2-r. Ajánlva hg. Esterházy Pál Antalnak 2 sztlm lev. + 83 l. + Chronotaxis in Prisci Rhetoris excerpta de legationibvs 1½ sztlm lev.

63.

Dissertation historique et critique sur l'invasion d'Attila, Roi des Huns, dans les Gaules; où l'on trouve que ce Prince n'a combattu

qu'une fois en bataille rangée; que cette bataille s'est donnée en Champagne en cinq lieues de Troyes, dans la plaine de Merry sur Seine, — par Nic. Trasse Chanoine de Troyes.

Mercure de France, 1753. Avr. p. 16 — 47. Mai, p. 14 — 35. 12. r.

64.

Sur le prétendu Camp d'Attila, qui se voit près du Village de la Cheppe, à trois lieues vers le Nord de Châlons.

Recueil d'Antiquités Egyptiennes, Etrusques, Romaines et Anglaises, expliquées par le Comte de Caylus. Paris, 1754. IV. 332 s köv. l. 4-r.

65.

Geschichte der alten Germanier, Britanier. Aeltere Beschaffenheit der mitternaechentlichen Völker, Hunnen Attila's, Gothen, etc. von J. Semler. Halle, 1758. 4-r.

66.

Josephi Innocentii Desericii Hungari Nitriensis Clerici Regularis. Scholarum Piarum De Initiis Ac Majoribus Hungarorum ATTILA Videlicet Ejusque Decessoribus Proximis Liber IV. Tomus III. Opus Vel Ex Eo Gratum Futurum, Quod Palmares Lapsus Antilogias, Anachronismos Domesticorum Scriptorum Retegat, Et Avitam Hunnorum Historiam, Suae Chronologiae, Ac Nativo Ordini, Veritatique, Justa Cum Crysi, Et Illustrationibus Ex Optimis, Et Pervetustis Auctoribus Petitis Reponat.

Budæ In Hungaria, Ex Typographæo Leopoldi Francisci Landerer, Anno MDCCLVIII.

* 2-r. 6 sztlan lev. + 354 lap + Mendorum Emendatio 2 sztlan lev. A címelőző levélen Majores Hvgarorum feliratú nagy metszvény (S. Zeller Sc. Posony), öt arczképpel: »Bendecutz Pater Attilae II. R. Hunnor. in Europa.« — »Attila V. in Europa Rex Hunnorum Medorum Dacorum Gothorum Metus Orbis Flagellum Dei.« (Atilla Nádasdy-féle arczképe, a sasos zászlóval) — »Balamber I. Rex Hunnorum in Europa.« — »Ottar. Patruus Attilae III. R. Hunn. in Europa.« — »Rovas IV. Rex. Hunnor. in Europa Patruus Alter.«

A 149. levél külön czímlap: »Josephi Innocentii Desericii Nitriensis Clerici Regularis Scholarum Piarum *Attila*: Qui Sit Libri IV. De Initiis Ac Majoribus Hungarorum Pars Altera.

67.

Josephi Innocentii Desericii Hungari Nitriensis Clerici Regularis E Scholis Pii De Initiis Ac Majoribus Hungarorum Liber V. Cujus Pars I. Complectitur Filios, Et Reliquias *Attilae*; Pars Altera Potior, Hunnos Abaros; Pars III. Potissima, Hungaros Usque ad Nativitatem Auspicatissimam D. Protoregis Et Apostoli Stephani Sanctorum Posteriorum Genearchae Tomus IV. Opus Quam Maxime Necessarium Ad Illustrandam, Ordinandamque, Et Suis Numeris Absolvendam Avitam Hungarorum Historiam: Ut Adeo (Procul Jactantia) Ingenti Domesticæ Rei Litterariæ Damno Futurum Fuisset, Si Lucem Non Adspexisset. —

Pestini, Typis Francisci Antonii Eitzenberger Civit. Typogr. Anno MDCCLX. 2-r. 256 lap.

68.

Mémoire sur le lieu où Attila fut défait par l'armée d'Aétius, lû à la Société littéraire de Châlons sur Marne le 5 Septembre 1764. par M. Sabbathier.

Mercur de France. 1765, Avril. T. I. p. 163—167. 12-r.

= Mémoire sur le lieu où Attila fut défait par l'armée d'Aétius. — Sabbathier : Recueil de Dissertations. Châlons sur Marne et Paris, 1776. 12-r.

* A Mercur de France-ban közölt értekezésnél jóval bővebb. A szerző szerint Attilát a châlonsi mezőkön verték meg.

69.

Thomislaus XIV. Rex Attilam fugat. Sebeslaus XV. Rex Graccos caedit, Hunnos reprimi.

Presbyteri Diocleatis Regnum Slavorum. Schwandtner: Script. Rer. Hung. Vindob. 1768. III. 484. 2-r.

70.

Ordinis Philos. In Acad. Vitebergensi Decanus Godofredus Avgvstus Meerheim Phil. Et LL. AA. Mag. Atque Ordinis Philosophici Assessor Ordinar. H. T. Comes Palatinus Caesareus Solemnia Conferendae Vtrivsqve Lavrae A. D. XVII. Octobr. c1010CCLXXVIII. Philosophiae Et Artis Poeticae Candidatis Indicit Pavca Praefatus De Moribus Attilae.

Vitebergae Excudit Adamus Christianus Charisius. 4-r. 16 lap.

71.

Ueber Attila König der Hunnen. Eine historische Skizze. Balbach's Abschied geweiht von der teutschen Privatgesellschaft in Altdorf. — Link. Klenk v. Praun. Marperger.

Altdorf, den 26. Sept. 1780. 4-r. 4 sztl. lev.

* E kis mûrõl, mely Budapesten is meg van a M. T. Akademia könyvtárában, — Meuselius (Bibliotheca Historica, Vol. V. P. I. p. 344.) bizonyosan magán értesülés szerint, így ír: »Auctor huius plagulae, Theophilus Christianus Carolus Link, nunc causarum patronus Norimbergensis, eleganter ingenioseque Attilam defendere studet.«

72.

De Prima Expeditione Attilae Regis Hvnorum In Gallias Ac De Rebus Gestis Waltharii Aquitanorum Principis Carmen Epicum Saeculi VI. Ex Codice Manuscripto Membranaceo Optima Notae Summa Fide Descriptum, Nunc Primum In Lycem Productum, Et Omni Antiquitatum

Genere, Inprimis Vero Monvmentis Coaevis, Illvstratvm Et Adavctvm Friderico Christophoro Jonathan Fischer Icto Hallensi.

Lipsiae Svmtibvs E. B. Svikerti cl^o1^oCCLXXX. 4-r. Praefatio XIV. l. + 66 l. — A szöveg az 1333. versig van közölve.

= Prinz Walther von Aquitanien. Ins Deutsche übersetzt v. F. Molter. Carlsruhe, 1782. 8°.

* A föntebbi fordítása.

= Sitten und Gebräuche der Europäer im 5. und 6. Jahrh. Aus einem alten Denkmahle beschrieben von F. Ch. J. Fischer. Frankfurt a. O. 1784. 8°.

* Atilla élete és kora, jórészt Waltharius nyomán.

= De Prima Expeditione Attilae Regis Hunnorum In Gallias Ac De Rebus Gestis Waltharii Aquitanorum Principis Carminis Epici Saecvli VI. Continvatio Ex Manvscripto Membranaceo Optimae Notae Svmm Fide Descriptvm, Variantibvs Lectionibvs Et Omni Antiqvitatvm Genere, Imprimis Vero Monvmentis Coaevis Illvstratvm Et Adavctvm A Friderico Christophoro Jonathan Fischer Icto Halensi.

4-r. Lipsiae, Apvd Engelhard Beniamin Schwickert MDCCXCII.

Czím lap és Notitia Mstorum. 2 sztl. lev. + 34 l. — A szöveg az 1334—1452. versig közölve.

= De prima expeditione Attilae Regis Hunnorum in Gallias ac de rebus gestis Waltharii Aquitanorum Principis Carmen epicum seculi VI. — Molternél: Beiträge zur Geschichte und Literatur, aus einigen Handschriften der Markgräflichen Badischen Bibliothek. Frankfurth a. M. 1798. 8-r. S. 211—268.

= Waltharius. — Lateinische Gedichte des X. und XI. Jh. Herausgegeben von Jac. Grimm und Andr. Schmeller. Göttingen Im Verlage der Dieterichschen Buchhandlung. 1838. 8-r.

* 1—126. lapon közölve a latin eredeti, kritikai jegyzetekkel.

= Waltharius. — Monumenta Historiæ Patriae. Aug. Taurinorum, 1840. Scr. III. p. 133—136.

* Kiadta Provana, kitől ismertetés is van az előszóban.

73.

Atilla és Buda Trágédiája Öt Játékban. Bessenyei György Által. Posonyban és Kassán, Fűskúti Landerer Mihály' költségével. 1787.

Ajánlva: »A' Méltóságos Generalis Báró Ortzi Ur Ö Nagyságának, Nemes Abaujvármegye' Fő-Ispányának.« 8-r. 152 lap.

74.

Das Leben des Attila Königes der Hunnen, aus dem Englischen des Hrn. Eduard Gibbons, Esq. übersetzt.

Lüneburg 1787. Joh. Fried. Wilh. Lemke.

8-r. Czímlap; »Vorbericht« mely utóbbi alatt a dátum és a fordító neve: »Altona, den 17-ten März, 1787. A. H. W. v. Walterstern.« IV. + 132 lap.

* Gibbon: History of the Decline and Fall of the Roman Empire — Atilláról szóló két fejezetének fordítása vagy inkább átdolgozása. V. ö. Fischer: De prima expeditione Attilae regis, etc. Lips. 1792. p. 13.

75.

Atilla' nagy voltáról. (Montesquieu után) Szerémből, Vukovárról. S. S. — Mindenes Gyűjtemény, 1790. IV. 159—165. l.

76.

Átilláról vagy-is Eteléről. Sándor István. — Sokféle, Győrött, 1791. I. 37. 38. l. — (Etele tallérnagyságú ezüst pénzéről.) U. o. 1796. 220. l. (»Hogy Attila a magyaroktól Etelének neveztetett, azt a régiebb történetíróink bizonyítják. Priskus ugyan mindenütt Atilasnak nevezi, valamint testvérét Budát Bledának, s a fiát Tsabát Irnachnak, de ez a nevek el-változtatása a görög írók szokása vala mindég. Így Konstantinus Álmost Salmutesnek, Árpádot Arpadesnek, Taksont Taxisnak, Sóltot Zultasnak nevezi.« 222. l.). — U. o. 1808. X. 110.

77.

ISTORIA NUOVA || D'ATTILA FLAGELLUM DEI, || O fia trionfo della Fede. (Atillának Remondini-féle képe fametszvényben, ATTILA FLAGELLVM || DEI felirattal.) BASSANO. || Con Licenza de' Superiori. k. 12-r. 12 lap.

Kezd.: Sorga l'alba lucente in fra le stelle
A ravnivare i candidi giardini;

Vége: Restate in pace ognun lieti, e contenti
E rendo grazie alla Bontà infinita.
Si scordaron di Padova i lamenti,
Che per Attila ebbe tal difdita.
E qui fu fine a tutti li miei stenti,
Che di cantar la mente fi è fvenita,
Perchè gli labbrí miei reftano afciutti;
Addio, vi lascio, e vi ringrazio tutti.

* Ponyva-irodalmi termék a pádovai Biblioteca municipale H. 4664. sz. colligátumában, melyben IL VALORE CONOSCIUTO című, szintén Bassanoban

1792-ben megjelent füzetke épen olyan nyomdai kiállítású, mint ez az ISTORIA NUOVA. Ezen keltezett mű alapján föltehető, hogy a jelen füzet szintén 1792-ben vagy a tájban jelent meg.

= Storia nuova d' Attila detto Flagellum Dei, o sia il trionfo della Santa Fede. Colle (év nélkül).

Kezd.: Sorge l' Alba lucente infra le stelle.

Vége: Che oggi serve ancor per sua memoria.

* Összesen 52 ottava.

= Storia nuova d' Attila stb. Bologna, alla Colomba, 1808.

* Említi Alessandro d' Ancona: Poemetti popolari italiani. Bologna, 1889. p. 284.

78.

Attila König Der Hunnen.

— — — — tristes habitus, obscaenaque visu

Corpora: mens dura nunquam cessura labori

Claudianus Lib. I. in Ruf.

Von Fessler. (Metszvény: Ch. Sambach del. Cl. Kohl sc. V.) — Breslau. bey Wilhelm Gottlieb Korn. 1794. (Zerbst, gedruckt bey Andreas Füchsel.) — 8-r. 292 lap.

* A 121. lapon metszvény (Richter sculp: Vrdv.) »Attila auf dem Schauplatze«. Ezen Atilla szarvakkal ábrázolva, a következő megjegyzéssel: »Die Hörner waren auf den Bildnissen der Alten das Symbol der Kraft und der Macht.«

= Attila König der Hunnen v. I. A. Fessler, m. K. n. Fig. von Kohl. Breslau, G. Korn, 1806. N. 8-r.

= Gemälde aus den alten Zeiten der Hungarn. Von Dr. Feszler. Erster Band. Külön czímlap: Attila König der Hunnen. Von Dr. I. A. Feszler. Neue verbesserte Auflage. Carlsruhe. 1809.

8-r. Czímlappal együtt 280 lap.

79.

Del Nascimento Di Attila Re Degli Ungheri Novella di M. Sebastiano Erizzo ora per la prima volta pubblicata.

Le Sei Giornate Di Messer Sebastiano Erizzo. Londra. Presso Riccardo Bancker. 1794.

8-r. 407—422 l. Kezd.: Trovasi nelle istorie degli Ungheri scritto che Osdrubaldo re di Ungheria ebbe una figliuola piena di singolare e maravigliosa bellezza, . . .

Az előszóban: »A Sua Ecc. Il Sign. Cav. Girolamo Zulian Patrizio Veneto Gaetano Poggiali Salute«; p. IX. elmondja, hogy Erizzo »Venezia, 1567«-ki kiadását használta ugyan: »Ma oltre agli accennati miglioramenti, la nuova edizione si rende interessante per l'aggiunta di una

Novella inedita dell' Erizzo tratta da un Codice scritto del XVI. esistente presso il chiariss. sig. Abate don Jacopo Morelli, dal quale mi è stata gentilmente comunicata, e che vien collocata in fine del libro.«

— Del Nascimento Di Attila Re Degli Ungheri Novella Di M. Sebastiano Erizzo ora per la seconda volta pubblicata.

Le Sei Giornate Di Messer Sebastiano Erizzo. Milano Dalla Società Tipografica De' Classici Italiani, contrada di S. Margherita, N° 1118. Anno 1805. (Edizione delle opere classiche Italiane dedicata al Signor Melzi D'Eril vice-presidente. Collezione N° 63) 8-r. p. 379—393.

— Del Nascimento Di Attila Re Degli Ungheri Novella Di M. Sebastiano Erizzo.

Le Sei Giornate Di Messer Sebastiano Erizzo. (Della Biblioteca Scelta Vol. 11. Raccolta Dei Novellieri Italiani Vol. 11.) Milano Per Giovanni Silvestri 1814. k. 8-r. p. 387—402.

80.

»Attila« hun király érme. Rézmetszvény a XVIII. századból, a M. Tud. Akademia kézírattárában: Történelem [Éremtan] ívrét, 7. sz.

BALLAGI ALADÁR.

TOMPA ÖSSZES MŰVEIBŐL KIMARADT FORRADALMI VERS.

Tompának Lévy József által sajtó alá rendezett s 1885-ben négy kötetben megjelent műveiből kimaradt négy darab két-két strophás forradalmi vers. Lévy az említett kiadás III. kötetének 418. oldalán két költeményt (»Előre« és »Némuljatok meg«) pótlékkül közöl »a lyrai költemények közt megjelent forradalmi versekhez.« De az alább közlendő négy vers úgy látszik, kikerülte figyelmét. A versek szintén (l. Irod. tört. Közl. 1892. 158. l.) az »Arad« című hirlapban jelentek meg és pedig annak 1848. augusztus 12-én megjelent 7. számában. A lap a »Dongó« után közölte. E lapra vonatkozólag helyi viszonyainknál fogva nem tudtam több adatot szerezni, mint azt, hogy Debreczenben jelent meg, a hol még később is nagyban járta a nóta:

»Debreczenben kidobolták,
Hogy a »Dongót« ne olvassák,
De azért is Dongó
Diridongó.«

Tompa négy verse a következő:

NÉGYES LÓHERE.

Első levél.

Uj excellenciás úr.

„Te meg őszre vesztél neki
Drágalátos kutyatej?
Most vírítasz, a mikor már
A virágnak hullni kell?”

»Hja! de ha más is virágzik,
Az ördög sem néz reám,
Igy pedig ki megszagoljon,
Majd akad bolond talán!«

Második levél.

Pecsovics vadász.

Csóka szállt a kenderföldre,
S kivájkálta a magot;
Ne bánts! a kender neked még
Tehet jó szolgálatot.

Nyers ficzkó lőtt a csókára,
Lődd meg öcsém ha lehet!
Neked még a csóka egyszer
Rosz szolgálatot tehet!

Harmadik levél.

Régi dolog.

Csak soh sem hall jót az ember!
Azt mondják imitt amott:
Hogy ezentul már vehetnek
Feleséget a papok;

Feleséget? ez nem újság,
Mit csudálni kellene:
Hanem hogy tán már ezentul,
Meg is esküsznek vele.

Negyedik levél.

Egy valóságos magyar gróf.

Bécsben szülték a világra,
Párizsban növelkedett;
Londonbul nősült, a guta
Nápolyban ütötte meg.

S hazájának semmi sem jut?
Ah dehogyan! — majd haza
Hozzák méltóságos bélit,
Melyet e föld hizlala.

KARA GYÖZÖ.

Kérdés Zsombori László jegyzetei tárgyában. P. Thewrewk József »Magyar nyelvkincsek« (1858) című kiadványa címlapjának a hátán ez olvasható:

»Szeresetek egimast es az szegin hazat,
Szorgalmatosaghal üzetek el baiat,
Ne vagdalliatok le az zeöld fizfak haiat,
Ne pazzerolliatok az esztenak vaiat.

Zsombori László jegyzetei szerint a leírt sorokat szerző *Szotyori Gáspár*, ki a »Balassi Menyhárt árultatásáról« szóló »Comoediá«-nak is szerzője volt. —

Ismeretesek-e Zsombori Lászlónak itt említett jegyzetei, avagy van-e valakinek birtokában olyan adat, a melynek alapján állítható, vagy épen ki is deríthető, hogy a »Balassi Menyhárt árultatása«-nak csakugyan Szotyori Gáspár a szerzője?

Király Pál,

Szerkesztői üzenetek. A kritikai rovatba szánt cikkeket a jövő számban közlöm. — *R. R. (Pozsony.)* Cikkeit mindig szívesen látom; előbb azonban *látnom* kell, hogy terjedelmükhöz képest oszszam be kis lapomat, mely el van halmozva kézírattal. — *L. úrnak.* Csak »belevonták ez á. p.-ba«; egészen fölösleges három hónap múltán magunk közt beszélnie arról, a miről annak idején nyilvánosan kellett volna. A mi válaszáat illeti azt nem közlöm; mert Nsz.-nek is, »Nyelvőréknek« is igazuk van. Cikkében így írt: »az alább közölt szójegyzék, melyek mind B. csinálmányai«; most meg így ír: »hát uram, én földig alázva meghajlok az ön módszere előtt s íme a nélkül, hogy kérdezném a miértjét, elhiszem önnek, hogy azt a 25 szót nem B. csinálta stb.« Ha a tévedés ily evidens, nem a sarcasmusnak, hanem a beismerésnek, vagy a mi azzal egyértelmű, a hallgatásnak van helye. — *R. K. (Kassa); Dr. I. J. (Bp.); K. Gy. (Arad):* mind örömet közlöm; csak nem győzi a lapom. Legközelebb. — *K. A. (Debr.),* talán a jövő számban. — *L. M. (Eperj.)* köszönöm; alkalmilag felemlítem. — *K. L. (Kassa)* a jövő számban; az adalékokat is kérem. — Nem közölhetők: *A classic. epig.* — *A prot. kor hitvitái th. szemp.* — *Iskolai drámák.* — *Kerényi lantja.* — *Fáncsy Kassán.* — *Szem. M.* A kéziratokat lakásomon szíveskedjenek átvenni, mert nem küldhetem vissza.

»*A Philologiai Társaság es védnöke*« című, múlt számunkban (193—203. l.) közölt cikkre, az Egyet. Phil. Közl. októberi füzetében (661—665. l.) válasz jelent meg, melynek egyes kifejezései miatt Ballagi Aladár dr. Csillag Gyula és dr. Nagy Dezső urakat, mint megbízottjait Heinrich Gusztávhoz küldte, ki a maga részéről dr. Pasteiner Gyula és dr. Than Károly urakat nevezte meg megbízottjaiúl. A megindult tárgyalások eredménye gyanánt Heinrich G. megbízottjai a következő nyilatkozatot állították ki:

»**Nyilatkozat.** Alulírtak, mint dr. Heinrich Gusztáv úr megbízottjai megbízónk nevében kijelentjük, hogy az Egyetemes Philologiai Közlöny 1892. október havi számában megjelent »*Attila vagy Atilla*« című cikk két utolsó bekezdésében foglaltakkal dr. Ballagi Aladár urat becsületében sérteni nem akarta. A mennyiben az ott használt kifejezések Ballagi Aladár úr személyére vonatkozólag — sajnálatára — sértéseknek vétethetnének, kijelenti, hogy e szándék tőle távol volt. Kelt Budapesten, 1892. október hó 9-ikén. *Than Károly, Pasteiner Gyula.*«

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

MÁSODIK ÉVFOLYAM.

Szerkeszti

BALLAGI ALADÁR.

E negyedévenként megjelenő folyóirat, melynek egész évi folyama 32 ivre terjed, felöleli az egész magyar és idegen nyelvű hazai irodalom történetét, a tárgy történelmi oldalára fektetve a fősúlyt.

Előfizetési ára egész évre 5 frt, egyes füzet ára 1 frt 50 kr. A pénz-utalványok, reclamatiók a Magy. Tud. Akadémia kiadóhivatalának (M. Tud. Akadémia palotája), a folyóirat szellemi részét illető küldemények **Ballagi Aladár** egyetemi tanárhoz (IX. Kinizsi-utca 29.) czimzendők.

A SZÉKESI

GRÓF BERCSÉNYI CSALÁD

1470—1835.

EREDETI KÉZIRATI KÜTFÓKBÓL IRTA

THALY KÁLMÁN.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA TÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGA.

Harmadik kötet: 1703—1706. Ára 7 forint.

MAGYARORSZÁGI TANULÓK KÜLFÖLDÖN.

II.

MAGYARORSZÁGI TANULÓK A BÉCSI EGYETEMEN.

Összeállította

Dr. SCHRAUF KÁROLY,

cs. és kir. udvari levelhárnök.

KIADJA A M. TUD. AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGA.

—Ára 4 forint 50 kr. —

„ATHENAEUM“

—→ ELSŐ ÉVFOLYAM. ←—

Szerkeszti

PAUER IMRE

osztály-titkár.

A Magy. Tud. Akadémia II. osztálya a f. év elején a fentebbi czimen, **philosophiai és államtudományi** folyóiratot indított, hogy e tudományok irodalmi fejlesztését ezzel is előmozdítsa. **Ára 5 frt. Egyes füzeté 1 frt 50 kr.**

A pénzutalványok, reclamatiók a Magyar Tud. Akadémia könyvkiadó hivatalának (Magy. tud. Akadémia palotája), a folyóirat szellemi részét illető küldemények **Pauer Imre** osztálytitkárnak (Magyar Tud. Akadémia palotája) czimzendők.